

X 148485
3

საქართველოს
საგარეო ურთიერთობების
სამსახური

საგარეო ურთიერთობების
სამსახური

თქვენთვის წაბეჭდილი

მე-სულამანი

ისტორიული ნაწარმი

3.7.

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“

თბილისი — 1972

ნაშრომში მოცემულია ჭარ-ბელაქნის (საინ-გილოს) სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური განვითარების სურათი XVI საუკუნიდან ვიდრე XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე. პირველწყაროთა ანალიზის საფუძველზე წიგნში ნაჩვენებია აღნიშნული მხარის ისტორიული განვითარების თავისებურებანი და ძირითადი ეტაპები.

Тенгиз Георгиевич Папуашвили

Чар-Белакани

Исторический очерк

(На грузинском языке)

Издательство «Сабчота Сакартвело»

Тбилиси, Марджанишвили, 5

1972

წინასიტყვაობა

წინამდებარე ნაშრომი კახეთის ერთ-ერთი ისტორიული პროვინციის — ჭარ-ბელაქნის (კაკ-ენისელის) სოციალურ-პოლიტიკურ თავგადასავალს შეეხება.

მრავალმხრივ საყურადღებო და საინტერესოა ჭარ-ბელაქნის ისტორიის შესწავლა. ჭარ-ბელაქანი ინტერესს იწვევს როგორც სოციალური წყობილების ისტორიის თვალსაზრისით, ისე საქართველოს პოლიტიკურად დაცემის მიზნების დიქების თვალსაზრისითაც. აღნიშნული თემა ნაწილია იმ დიდი პრობლემისა, რომელიც მთისა და ბარის ურთიერთობას შეეხება და XVI საუკუნიდან მოკიდებული ამიერკავკასიის ხალხთა ისტორიაში უდიდესი მნიშვნელობის ფაქტორი იყო. დასასრულ, ნაშრომში განხილული თემა უკავშირდება ისეთ უაღრესად დიდი პროგრესული მნიშვნელობის საკითხს, როგორცაა ამიერკავკასიის ხალხების რუსეთთან შეერთება.

მეფის რუსეთს, რომელიც XIX საუკუნის დამდეგისათვის ამიერკავკასიაში შემოვიდა და მუსლიმანური ძალების (ოსმალები, ირანი) წინააღმდეგ ენერგიულ ბრძოლებს ეწეოდა, არ შეეძლო ჭარ-ბელაქნისათვის იმთავითვე არ მიექცია განსაკუთრებული ყურადღება.

ნაშრომში განხილულია ჭარ-ბელაქნის რუსეთთან შეერთების ეკონომიური და პოლიტიკური საფუძვლები, ხაზგასმულია მეფის რუსეთის პროგრესული როლი ჭარ-ბელაქნის მუსლიმანური ბრწყალებისაგან განთავისუფლების საქმეში.

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ჭარ-ბელაქნის შესწავლა საქართველოს ისტორიის თვალსაზრისით. ჭარ-ბელაქანი მეორე პოლიტიკურ ერთეულ, ელისუს სასულთნოსთან ერთად შეადგენდა კახეთის სამეფოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ

საქართველოს
პარლამენტის
ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ნაწილს. იმ ძნელბედობამ, რომელიც ამ მხარემ XVI-XVII საუკუნეების განმავლობაში განიცადა, მეტად სავალალო შედეგები გამოიღო. ოსმალ-ყიზილბაშთა განუწყვეტელი შემოსევების გამო ეს მხარე სავსებით დაქვეითდა და გაუღაბურდა, მცხოვრებთა რიცხვი შემცირდა. დაღისტნელმა „ლეკებმა“, რომლებმაც თავიანთი გამუდმებული რბევა-თარეშით ეს მხარე თითქმის დაღუპვის კარამდე მიიყვანეს, თანდათანობით იწყეს ჩამოსახლება და ოსმალეთ-ირანის მხარდაჭერით ამოწყვეტილი კახური მოსახლეობის ადგილი დაიკავეს. ლეკები „ხერხიანად სარგებლობდნენ ბატონყმური ძარცვის ნიადაგზე გამწვავებული კლასობრივი ურთიერთობით“¹ და ადგილობრივი კახელი გლეხები თავიანთ ყმებად გაიხადეს. ყოველივე ამის შედეგად ეს კუთხე (კახეთის სამეფოს მნიშვნელოვანი ნაწილი) სრულიად მოწყდა კახეთის სამეფოს. საქართველოსათვის ეს მეტად მძიმე დანაკლისი იყო. ამიერიდან იგი ჩრდილო-აღმოსავლეთით ზღუდემორღვეული რჩებოდა. ჭარ-ბელაქნის პოლიტიკური წარმონაქმნი მტკიცე დასაყრდენი გახდა ოსმალეთისა თუ სპარსეთის აგრესიული პოლიტიკისათვის საქართველოს მიმართ. ქართლ-კახეთის მარბეველ „ლეკათების“ კი ჭარ-ბელაქანი მეტად საიმედო ბაზად გადაიქცა. როგორ მიმდინარეობდა ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი ისტორიული პროცესი, როგორი სოციალ-ეკონომიური წყობა დამყარდა აქ მას შემდეგ, რაც ქართველთა ბატონობა მოიშალა, როგორ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ „ლეკთა“ მიერ დამორჩილებული მკვიდრი კახელი გლეხები (ინგილოები), რანაირ დამოკიდებულებას იჩენდნენ საქართველოს პოლიტიკური მოღვაწენი ჭარ-ბელაქნის საკითხისადმი, — ყველა ეს საკითხი განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს.

ყოველივე ზემოთ ნათქვამიდან, ვფიქრობთ, ცხადი უნდა იყოს, თუ რა დიდი სამეცნიერო მნიშვნელობა აქვს ჭარ-ბელაქნის ისტორიის შესწავლას.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, „XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან“, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1944, ნაკ. 1, გვ. 188.

თ ა ვ ი

**ლექთა „უბატონო თემების“ ჩამოყალიბება
აღმოსავლეთ კახეთში**

აღმოსავლეთ კახეთში ლექთა „უბატონო თემების“ ჩამოყალიბება მკვიდროდ არის დაკავშირებული საქართველო-დაღისტანის ურთიერთობასთან გვიანფეოდალურ ხანაში.

ძველად, ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს სიძლიერის დროს, საქართველოსა და დაღისტანს შორის მკვიდრო კავშირი არსებობდა. ქართულ ისტორიულ წყაროებში შემონახულია ცნობები ქართველთა და დაღისტანელთა ურთიერთ-თანამშრომლობის შესახებ. ასე მაგალითად, იმ გადამწყვეტ ბრძოლებში, რომელსაც დავით აღმაშენებელი აწარმოებდა თურქ-სელჯუკთა წინააღმდეგ, ქართველების მხარეზე გამოდიოდა კავკასიის ქრისტიანული მოსახლეობა, კერძოდ, დაღისტანში მცხოვრები ლეკები. ქართველთა მეფე დავით აღმაშენებელმა, რომელმაც ამ ბრძოლებში გამარჯვება მოიპოვა, თავისი მომხრე ლეკები „აღაესნა კეთილითა და საბოძვარითა“¹.

მომდევნო ხანაშიც, წერილობით წყაროებში ხშირად გვხვდება ცნობები იმის შესახებ, რომ ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის წარმომადგენლნი აქტიურად აგრძელებენ დავით აღმაშენებლის პოლიტიკურ კურსს, მიმართულს დაღისტანის მთიელი ტომების, ხუნზების მიმართ. ეს ცნობები აშკარად მოწმობენ, რომ აღნიშნული ტომები

¹ ქართლის ცხოვრება, I, ს. ვახუშტიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1955, გვ. 345.

კვლავაც ძლიერად განიცდიდნენ ქართველთა პოლიტიკურ გავლენას. ასე მაგალითად, XII საუკუნეში, თამარის დროს, ბასილ ეზოსმოძღუარს იმ ხალხთა შორის, რომელნიც თამარის წყალობით „იყვნეს თავისუფლებითსა ცხოვრებასა და მტერთაგან უზრუნველობასა“, დასახლებული ჰყავს „სახლი შარვანშეთი, დარუბანდელთა და ღუნძთა“¹. ქართველებისა და დაღისტნელი ტომების ურთიერთობა მართო წმინდა პოლიტიკური ამბებით არ განისაზღვრებოდა, არამედ იგი სოციალურ, ეკონომიურ და კულტურულ სფეროშიც ვრცელდებოდა. ქართველთა გავლენის შექრა დაღისტანში ხორციელდებოდა ე. წ. „ბელაქნის გზის“ მეშვეობით, რომელიც მდ. ბელაქნის წყლის ხეობას მიჰყვებოდა და უშუალოდ შუა დაღისტანში, ხუნზახში შედიოდა. ივ. ჯავახიშვილის თქმით, „აქეთგან აერცვლებდა ქართველობა თავის გონებრივსა და სარწმუნოებრივს გავლენას დაღესტანზე და შაქზე“². მიუხედავად მონღოლთა შემოსევებისა და მათი ბატონობისა, ურთიერთობა საქართველოსა და დაღისტნის ტომებს შორის მაინც არ შეწყვეტილა. ამის ნათელი დადასტურებაა ცნობილი ქართველი საეკლესიო მოღვაწის პიმენ სალოსის სამისიონერო საქმიანობა დაღისტანში. უამთაღმწერელის ცნობით, დემეტრე II თავდადებულის მეფობის ხანაში (1271—1289), ეს პიმენ სალოსი „გარესჯით წარმოვიდა და დაემკვიდრა ბელაქანს, ქუაბსა რასმე, რომელმან ნათესავი ლეკთა წარმართობისაგან მოაქციენა, რომელნი ჰგიან სარწმუნოებასა ქრისტიანსა“³. უფრო მეტიც, ჩვენამდე მოუღწევია ერთ მეტად საინტერესო ცნობას იმის შესახებ, რომ XIV საუკუნეში, თვით შუა დაღისტანში, ხუნზახში, იჯდა — „ღუძელი კათალიკოზი ოქროპირი“⁴. ქრისტიანობის გავრცელებას, რა თქმა უნდა, თან სდევდა ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გავლენის

1 ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1959, გვ. 147.

2 ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული, ტფილისი, 1919, გვ. 11.

3 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 283.

4 ი. ჯავახიშვილი, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბილისი, 1947, გვ. 244.

ზრდა მთიან დაღისტანში. მაგრამ შემდეგში, ეს პროცესი ქართველების კულტურულ-პოლიტიკური გავლენის გაძლიერებისა — დაღისტანში თანდათან მცირდება.

პირველი დიდი ზიანი ქართველების გავლენას დაღისტანში, თემურ-ლენგმა მიაყენა. მე-14 საუკუნეში მის მიერ წარმოებული რელიგიური პოლიტიკის წყალობით, დაღისტანში ისლამი ვრცელდება. ისლამის გავრცელება დაღისტანში თუ, ერთის მხრივ, აქ არსებული ძველი წარმართული რელიგიის ხარჯზე ხდებოდა, მეორე მხრივ, მისი გავრცელება ხდებოდა ქართველების მიერ აქ შემოტანილი ქრისტიანობის შესუსტების ხარჯზე. ამ გარემოებას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს შემდგომი ბედ-იღბლისთვის.

მე-15 საუკუნისათვის კავკასიის მთიანეთში, კასპიის ზღვის პირას, ყალიბდება მცირე სამთავრო — საშამხლო, რომელიც აქაურ მთიელ ტომებში ფეხს იკიდებს და ცდილობს მათ გაერთიანებას. ჩამოყალიბების დღიდან საშამხლო კახეთს უპირისპირდება და მათ შორის დაუსრულებელი მეტოქეობა იწყება¹. დაღისტანთან დამოკიდებულება განსაკუთრებით მკაფიოდ იჩენს თავს მე-16 საუკუნიდან. შამხალი, კახეთის მეფე ლევანს (1520—1574 წწ.) „პირაქეთა დაღისტანს ეცილებოდა. კახეთს ამისი დათმობა ადვილად არ შეეძლო: საკუთარი საზაფხულო საძოვრები აღარ ექნებოდა და თვითონ ქვეყანაც კედელმორღვეული რჩებოდა.

მთის დაკარგვის შემდეგ მთელი კახეთი, განსაკუთრებით კი მისი უმდიდრესი აღმოსავლეთი ნაწილი, კავკასიის მთიელთა და გადამთიელთა მუდმივი თავდასხმების მსხვერპლი გახდებოდა². ლევანის დროს ეს ბრძოლა ჯერ ვერ აღწევს თავის მწვერვალს, რადგანაც ოსმალეთი ის-ის იყო წინა-კავკასიაში

¹ საშამხლოსა და კახეთის სამეფოს ურთიერთდამოკიდებულების შესახებ დაწერილებით იხილეთ აკად. ნ. ბერძენიშვილის ნაშრომი, „რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII საუკუნეთა მიჯნაზე“, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1944, ნაკ. 1.

² ნ. ბერძენიშვილი, კახეთი XVI საუკუნეში, იხ. საქართველოს ისტორია, ნაწ. 1, ს. ჯანაშიას რედ., 1946, გვ. 309.

მხოლოდ შემოდინდა და დაღისტანს ჯერ არ დაკავშირებოდა. მაგრამ, გარდა ამისა, თვით ლევანიც არ იყო მაინცდამაინც მთის მოსახლეობის მიმართ დამთმობი. ამ მხრივ საყურადღებოა ერთი ეპიზოდი, რომელსაც ვახუშტი ბაგრატიონი მოგვითხრობს: ლევანის დროს. „ქვეყანა აღვსილი იყო მშვიდობით: არამედ უკეთუ კავკასთა ლევანს არა მორჩილებდნენ, გარნა ვერცარას ჰყოფდენ საენოს მისსა. განა თქმულ არს, რამეთუ ესა ლევანისასა მოუხდა ლეკი ვინმე დაღისტანისა გაღმა მხარს და წაიყვანა ზროხა ერთი: ჰსცნა ესე ლევან, შემოიკრიბა იღუმალ სპანი გაღმა — მხარსა შინა და წარვიდა ეტიკითა, ვლო დღე და ღამე, მიუხდა და შეიპყრა კაცი იგი დედა-წულითა და ქონებითა, წარმოიყვანა და მოვიდა მესამეს დღეს მუნავე და მოსწყვიტნა იგინი, რათა არა კადნიერ იქმნენ სხვანი კვალად კირთებად კახეთისა“¹. ზემოთ მოყვანილი ეპიზოდიდან ნათლად ჩანს, თუ რამდენად უღმობელი იყო ლევანის პოლიტიკა დაღისტანელი აბრაგების მიმართ ასეთი პოლიტიკის წყალობით და აგრეთვე იმიერკავკასიაში მოსახლეს ჩერქეზული ტომების (რომელთა მთავარიც „რუსეთის პოლიტიკურ ორიენტაციას აღგა და შამხალთან ქიშპში ზურგი მოსკოვის მეფისაგან ჰქონდა გამაგრებული“)² დახმარებით ლევანი ახერხებს დაღისტანელების ალაგმვას და პირაქეთა დაღისტანზედაც გვიან ხანამდე ხელს არ იღებს. სრულიად სხვა ვითარება იქმნება მას შემდეგ, რაც კავკასიაში ოსმალეთი ბატონდება. ამიერიდან საშამხლო კახეთისათვის მოუთმენელი მეზობელი ხდება ოსმალეთი დაუკავშირდა შამხალს (რელიგიური ერთიანობა: ისლამის სუნიტური სექტა), იგი მას მფარველად მოეცლინა. შამხალმაც მისი დახმარებით „შუა დაღისტანის ტომები უფრო დაიმორჩილა და კახეთის მიმართაც სამტრო მოქმედება გააძლიერა“³. საშამხლო-დაღისტანის საკითხი კახეთისათვის ერთ-ერთ პირველხარისხოვან საკით-

¹ ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა“, იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, პეტერბურგი, 1854, გვ. 108.

² ნ. ბერძენიშვილი, „რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII საუკუნეთა მიჯნაზე“, იხ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, 1944, ნაკ. 1, გვ. 12.

³ იქვე, გვ. 14.

ხად იქცა. ეს საკითხი იყო ძირითადი ღერძი იმ გაცხოველებული დიპლომატიური ურთიერთობისა, რომელსაც ალექსანდრე კახთა მეფე (1574—1605 წწ.) აწარმოებდა მოსკოვის ხელმწიფესთან XVI—XVII საუკუნეთა მიჯნაზე. მაგრამ ალექსანდრე კახთა მეფემ ამ საკითხის გადაწყვეტა რუსთა ხელმწიფის დახმარებით ვერ შესძლო. რუსეთმა საშაშლო ვერ დაიმორჩილა (რადგანაც ამ უკანასკნელმა მოსალოდნელი საფრთხე დროზე შეამჩნია და დახმარებისათვის თავის მფარველს, ოსმალეთს მიმართა, რომელმაც აღარ დააყოვნა და დახმარება დროზე აღმოუჩინა), ხოლო XVI საუკუნის დამლევსა და XVII საუკუნის დასაწყისში დაწინაურება-გაძლიერების გზაზე დამდგარმა ირანის შაჰმა ალექსანდრე მეფეც თავისი ვერაგული გეგმის მსხვერპლი გახადა და რუსეთსაც ამიერკავკასიის საქმეებზე კარგა ხნით ხელი ააღებინა. დაღისტანთან დამოკიდებულების საკითხი კვლავ შეუწელებელი სიმწვავეთ იდგა კახეთის წინაშე.

ქართული საისტორიო წყაროების მიხედვით, ლევან კახთა მეფის მმართველობის ხანაში ადგილი აქვს ავარიელ და წახურელ „ლეკთა“ პირველი ახალშენების გაჩენას კახეთის სამეფოს აღმოსავლეთ ნაწილში—ფიფინეთში ანუ ჭარში. ისინი აქ კახთა მეფეების ნებართვით, მათ ყმებად სხდებიან. მათ დაკისრებული ჰქონდათ მთელი რიგი ვალდებულებების შესრულება კახეთის მეფეების სასარგებლოდ, მაგალითად, ყინულის ზიდვა კავკასიის მთებიდან. 1549 წელს „ამანვე ლევან მოიყვანა ლეკნი და დასხნა ფიფინეთს ზიდვად ყინულისად ზაფხულისათვის კავკასიიდან“¹. — წერს ვახუშტი. გარდა ამისა, ხშირი იყო ისეთი შემთხვევები, როდესაც ეკონომიური პირობებით შევიწროებული დაღისტნელი ლეკები თავისი ნებით მოდიოდნენ კახეთში და რომელიმე ქართველი თავადის ყმებად სხდებოდნენ. კახელები მათ ყველაზე უფრო მძიმე სამუშაოების შესასრულებლად იყენებდნენ². მე-16 საუკუნეში,

¹ ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა“, იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 108.

² მ. ღუმბაძე, საარქივო საბუთები ჭარბელაქნის შესახებ, იხ. საისტორიო მოამბე, ტ. 4, 1950, გვ. 505.

აღმოსავლეთ კახეთში მყოფი ეს ავარელი და წახურელი მოა-
ხალშენეები კახთა მეფის მორჩილებაში იმყოფებოდნენ და
შათ ხელისუფლებას სცნობდნენ. კახთა მეფეს ემორჩილებო-
და და მის ქვეშევრდომობაში იმყოფებოდა აგრეთვე დაღის-
ტნის სამხრეთ ნაწილში მოსახლე ზოგიერთი თემი. ასეთი იყო,
მაგალითად, ყაზიყუმუხსა და კახეთის სამეფოს შორის მდებ-
არე წახურის (Сафурской) მთავრის მიწა-წყალი¹. „...Гру-
зинские земли город Цакур, а в нем Адикорклю князь²“.
აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ირანის შაჰები და თურქეთის
სულთნები ყოველნაირად ცდილობდნენ ეს თემები როგორმე
თავისი გავლენის ქვეშ მოექციათ, რათა შემდეგში ისინი სა-
ქართველოს მიმართ თავიანთი აგრესიის დასაყრდენად გაენა-
დათ. 1562 წელს სპარსეთის შაჰმა თამაზმა მოწყალეების თვა-
ლით შეხედა წახურის მფლობელ ადიკურკულუბეგს. შაჰ-თა-
მაზის მიერ მისადმი ბოძებულ სპეციალურ ფირმანში აღნიშ-
ნული იყო: „ეს მფლობელი ჩვენი ერთგული ყმათაგანია.
მისადმი ჩვენი მონარქიული მოწყალეების გამო, მის მიწებს
ნურავინ შეეხება საქართველოს სამეფოს მოხელეთგან, ერი-
დონ მის ჩივილსა და უკმაყოფილებას. საქართველოს მთა-
ვარს, ლევან-ხანს ევალება, რომ თვალყური ადევნოს ამ ჩვე-
ნი ბრძანების აღსრულებას“³. თავისი მოწყალეობა არ მოაკლო
ამავე მფლობელს არც თურქეთის სულთანმა, ოსმან II-მ.
1592 წელს, მან ადიკურკულუბეგს, როგორც სულთნის ტახ-
ტის ერთგულ ყმას, სამემკვიდროდ მთელი რიგი სოფლები
დაუმტკიცა⁴.

1604 წელს შაჰ-ამაზმა „შემდგომად ალებისა ერევენისა მი-

1 Белокуров, Сношения России с Кавказом, вып. 1, стр. 59.

2 იქვე, გვ. 293.

3 თამაზ-შაჰის ფირმანი წახურის მფლობელ ადიკურკულუბეგსადმი 1562 წ., იხ. Акты Кавказской археографической комиссии, т. II, дополнение II, док. № 1, стр. 1085.

4 თურქეთის სულთნის ოსმან II-ის ფირმანი ადიკურკულუბეგსადმი, 1592, იხ. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (ცსსა), ფონდი 236, აღწერა 2, საქმე № 88, ფურცელი 8—9.

ულო ალექსანდრეს კაკი¹. შაჰმა იგი უწყალობა ერთ-ერთ გამაჰმადიანებულ ქართველ თავად ვახვახიშვილს და სულთნის პატივშიც აიყვანა². ასე ჩაეყარა საფუძველი ელისუს სასულთნოს. კახეთმა ამ დიდმნიშვნელოვანი კუთხის ჩამორთმევით მძიმე დანაკლისი განიცადა. კაკი კახეთის კედელი იყო აღმოსავლეთის მხრიდან და აქ შაჰის მიერ ცალკე მუსლიმანური სასულთნოს შექმნა ერთობ ამცირებდა მის თავდაცვის უნარიანობას. ამიერიდან წახურელ ლეკებს გზა გაეხსნათ კახეთში ჩამოსასახლებლად. ქართველები ელისუს სასულთნოს თავისად თვლიდნენ. ამის გამო წახურის სულთანსა და კახელებს შორის მტრობა იყო. წახურის მფლობელი დახმარებისათვის ხან თურქეთს, ხან ირანს მიმართავდა. ეს უკანასკნელნიც, რა თქმა უნდა, არ აყოვნებდნენ და დახმარებას დროზე აღმოუჩენდნენ ხოლმე, რადგან წახურის სულთნის გაძლიერება მათ საკუთარ ინტერესებშიც შედიოდა. საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლაში იგი მეტად საიმედო მოკავშირე იქნებოდა. 1607 წელს ოსმალეთის ხონთქარმა ოსმან II წახურელ ალი-სულთანს ერთგული სამსახურის ჯილდოდ სოფლები: კახი, მეშაბაში, ზერნა, ლექეთი, ყუმი და ალაგიოზი უწყალობა³. ქართველები, თავის მხრივ, ყოველნაირად ცდილობდნენ, რომ როგორმე შეეჩერებინათ დალისტნელ ლეკთა გაძლიერება და არ დაეშვათ მათი კახეთში ჩამოსახლება. თეიმურაზ პირველის მეფობის პირველ ხანებში, როგორც ვახუშტი მოგვითხრობს, — «უკეთუ მტრობდნენ ლეკნი, გარნა ვერ იკადრებდნენ ცხადად თვინიერ პარვით»⁴. 1612 წელს თეიმურაზმა დალისტანში სარდალი ქაიხოსრო ომანიშვილი გაგზავნა ლაშქრით. «ესე შევიდა დალისტანს შინა და დასდგა მთასა ზედა, უწყო რბევა, სრვა და ოხრება, და ვითარ ვერაეინ წინა-აღუდგნენ ითხოვა

¹ ვახუშტი, «ცხოვრება კახეთისა», იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 111.

² იხ. ცსსა, ფ. 236, აღწერა 2, საქმე 88, ფურც. 12.

³ იქვე.

⁴ ვახუშტი, «ცხოვრება კახეთისა», იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 115.

ბუკი თეიმურაზისაგან, რამეთუ მოშიშარ იქმნებთან უფროსად¹.

XVII საუკუნის დასაწყისში შაჰ-აბასის გამანადგურებელ ლაშქრობებს კახეთში შედეგად მოჰყვა ქვეყნის სრული აოხრება და მცხოვრებთა მასობრივი გაწყვეტა. ეს მკიდროდ დასახლებული მხარე, განსაკუთრებით მისი აღმოსავლეთ ნაწილი, გაუკაცრიელდა და გაპარტახდა. გადარჩენილი მოსახლეობა შაჰმა ათასობით გადაასახლა ირანის შიდა რაიონებში, ხოლო ნანგრევებად ქცეულ ძველ ნაშენ ადგილებში კი თურქმანული მოდგმის ტომები ჩაასახლა. საქართველოს ასეთი გართულებული საგარეო ვითარებით კარგად ისარგებლეს „ლეკებმა“, რომელთაც შაჰ-აბასმა ჯერ კიდევ ლაშქრობის დაწყების წინ მიმართა მოწოდებით: „რამეთუ მნებავეს მოწყვეტა კახეთისა და რომელნი შემოვიდნენ თქვენ — კერძთა მათათა შინა, თქვენ მოსრენით და ტყვე-ყვენით იგინი და აღგავსნე მეცა ნიჭით... ლეკთაცა უყვეს ეგრეთ, ვითარცა აღუთქვეს შაბაზს“². ამიერიდან დაღისტნელმა ლეკებმა აღმოსავლეთ კახეთში აშკარად დაიწყეს ჩამოსვლა და ნაოხარ კახურ სოფლებში დასახლება. თარეში და ძარცვა-გლეჯაც უფრო გააძლიერეს. მხნედ გაისარჯა ამ დროს წახურელი ალისულთანიც. კახეთის აოხრების საქმეში იგი შაჰ-აბაზის „მოსაგრე შეიქმნა“³. ბერი ეგნატაშვილის მოთხრობით: „ოდეს შაბაზ ყენი მოიწია იავარყოფად კახეთისა და მოაოხრა სრულიად კახეთი, მაშინ თანა-მწე ეყო სულთანი იგი წახეთისა და ქმნა მრავალი ბოროტი მან კახეთსა ზედა“⁴. შაჰ-აბაზმა დიდად შეაფასა წახურის მფლობელის ასეთი თავდადება. 1616 წელს ალი-სულთნისადმი გამოგზავნილ ფირმანში იგი წერდა: „კვლავ გვეუწყა თქვენი ერთგული სამსახურის შესახებ ჩვენი ტახტისადმი. ქება თქვენ! თქვენ ღირსეულად შეასრულეთ

¹ ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა“, იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოც., გვ. 115.

² იქვე, გვ. 117.

³ არჩილიანი, ტ. II, „გაბაასება თეიმურაზისა და რუსთველისა“, აღბარამიძის და ნ. ბერძენიშვილის რედ., თბილისი, 1937, გვ. 82.

⁴ ბერი ეგნატაშვილი, „ახალი ქართლის ცხოვრება“, ივ. ჯავახიშვილის რედ., თბილისი, 1940, გვ. 165.

თქვენი მოვალეობა ერთგულებისა და ამით განაცოცხლეთ სახელი თქვენი წინაპრებისა, რომელნიც აგრეთვე ჩვენი მომხრენი იყვნენ. განაგრძეთ სამსახური ასეთივე გულმოდგინებით და იმოქმედეთ ისე, რომ იგი ყოველმხრივ სასარგებლო იყოს ჩვენი სახელმწიფოსთვის¹. ქართველებმა თეიმურაზ მეფის ხელმძღვანელობით გადასწყვიტეს მკაცრად დაესაჯათ ალი-სულთანი ასეთი საქციელისათვის. მალე მას სიკვდილით ანანებინეს „მოყოლა შააბაზისა“². იმავე ბერი ეგნატაშვილის გადმოცემით, თეიმურაზ მეფემ „მოიხსენა ძვირი იგი წახეთისა სულთნისა. მოუწოდა სპათა ქართლისა და კახეთისათა, განილაშქრა და წარემართა წახეთსა ზედა. და, ვითარცა მიიწია ალონსა შინა, უბრკმა ცხენსა მას, რომელსა მჭდომარე იყო ბატონი თეიმურაზ, და იქმნა მომტეხელი ხელისა, და თვით ვერღარა ეძლო და უთავა ზურაბ ერისთავი და გაატანა სპანი თან“. ქართველები ზურაბ ერისთავის სარდლობით მოულოდნელად თავს დაესხნენ სარუბაშს მდგომ ალი-სულთანს და „მოსრეს პირითა მახვილისათა ყოველივე მუნ მყოფნი, მოაოხრეს და იავარყუეს ყოველივე სანახები და თემნი სულტანისანი და თვით იგიცა სულტანი შეიპყრეს და მოკლეს“³. ასეთივე შეურიგებელ პოლიტიკას აწარმოებდა „ლეკთა“ მიმართ არჩილიც (კახეთში მისი მეფობის წლებში, 1664—1675). როდესაც ჭურმუტის ლეკებმა გალმა მხარსა და ელისენში თარეშებს მოუხშირეს „შეკრიბნა არჩილ სპანი, მოიყვანა ქართველნი, წარავლინა და მიუხდნენ ჭურმუტს, შემუხრნეს სიმაგრენი, მოსწყვიტნეს, მოსტყვევნეს და მოვიდნენ გამარჯვებულნი“⁴. ვახუშტის მოთხრობილი აქვს ერთი მეტად საინტერესო შემთხვევა არჩილის მეფობიდან, საიდანაც გარკვევით ჩანს, თუ როგორ ცდილობდა არჩილი თავისი გავლენა შეენარჩუნებინა ქარელ ლეკებზე. ერთხელ, როდესაც

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწერა 2, საქმე 88, ფურცელი 11.

² არჩილიანი, ტ. II, გვ. 82.

³ ბერი ეგნატაშვილი, „ახალი ქართლის ცხოვრება“, გვ. 165, ამ პრაქოლის შესახებ იხილეთ აგრეთვე არჩილიანი, ტ. II, გვ. 82—83.

⁴ ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა“, იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუპინაშვილის გამოცემა, გვ. 127.

საც „უქმნა არჩილ ქორწილი ძმასა თვისსა ლუარსაბს ლო-
 ლოს ზედა“ და ქარელებმა აქ ყინული ცხენებით მოუტანეს
 და არა ზურგით, ამისთვის მან „შეიბყრნა და სტანჯნა: იგინი,
 აღკიდა კვალად ტვირთად და მოაღებინა კვალად მუნიდამცა
 ტვირთითავე ყინული“¹. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, მე-17
 საუკუნის 70-იან წლებამდე, კახეთის მეფეები (თეიმურაზი,
 არჩილი) ჯერ კიდევ ახერხებდნენ ავარულ და წახურულ ლე-
 კების რამოდენადმე ალაგმვას და მათ მორჩილებაში ყოლას.
 ეს უკანასკნელნიც ნომინალურად კვლავ ცნობენ მათ ყმობას.
 მკვეთრად იცვლება ვითარება მას შემდეგ, რაც კახეთში
 (1677 წლიდან) მმართველებად ყიზილბაში ხანები სხდებიან.
 ყარაღაჯში მსხდომი ეს ხანები, რომელთა მმართველობამაც
 მე-17 საუკუნის დასასრულამდის გასტანა, „მტრულად უცქე-
 როდნენ კახეთში ქართველთა კვლავ მომრავლებას... შაჰის-
 ეს მოხელეები ლეკებში თავის მოკავშირეს ხედავდნენ. ისინი
 აშკარად ხელს უწყობდნენ ლეკთა მოსახლეობის გაძლიერე-
 ბას კახეთის აღმოსავლეთ ნაწილში — ჭარში“². ვახუშტის
 მოთხრობით, ბეჟან ხანმა „მისცა ნება და ძალი ლეკთა და
 დაუწყეს კახეთს კირთება და ტყვევნა, არათუ ლაშქრით, არა-
 მედ ავაზაკობით: კვალად აღაზუავნა უმეტეს ჭარელნი და
 ელიფადარი დასმულნი ხანთაგანვე, რამეთუ თუცა მოჰკლიან
 კახნი ლეკთა ანუ თათართა შერისხვიდა ხანი ანუ მოაკუდი-
 ნებდა, ანუ მიაცემინის სისხლი მეტყველი: რამეთუ არა ჯერ
 არს გიაურთაგან მუსლიმნის სიკუდილი და თუცა მოჰკლიან
 თათართა კახი არა რაი ავნის, რამეთუ „ესრეთ ჯერ არს“ და
 იყო ამით ქირი დიდი“³. ავარელი და წახურელი ლეკები სა-
 რგებლობდნენ რა სპარსელი ხანების ასეთი აქტიური მხარდა-
 ქერით და მფარველობით, მრავლად ჩამოსხდნენ კაკ-ენისე-
 ლის მთის ძირებში და კახელებს აღარ ემორჩილებოდნენ. ყი-
 ზილბაში ხანები არავითარ ზომებს არ იღებდნენ ლეკთა ამ

¹ ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა“, იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუ-
 ბინაშვილის გამოცემა, გვ. 127.

² ნ. ბერძენიშვილი, „კახეთი მე-17 საუკუნის უკანასკნელ მეოთხე-
 დში“, იხ. საქართველოს ისტორია, 1, 1946, გვ. 369.

³ ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა“, ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვი-
 ლის გამოცემა, გვ. 128.

მომქლავრების წინააღმდეგ. 1695 წელს კახელებმა თხოვნით მიმართეს ქალბალი ხანს, „რათა ნება სცენ ქარელთა ზედა და შემუსრონ იგინი, ვინადგან იგინი უმეტესად მძლავრობდნენ ელისენ გაღმა-მხარსა და იყუნენ მესადგურე ეტიკნი დალისტნელთა და იყო ამათ მიერ ტყვევანა, ოხრება და კლვანი კაცთა, შზირობით, ავაზაკობით და პარვითა, შემდგომად არჩილ მეფისა, ვიდრე აქამომდე“. მაგრამ ქალბალი ხანი „არა აუფლებდა აწ ყოფად ამისად“ და მიუხედავად იმისა, რომ „მარადის იყოფებოდნენ წარჩინებულნი კახნი მის წინაშე და ევედროდნენცა შეწევნასა ლეკთა ზედა“, იგი სრულიადაც არ ფიქრობდა რაიმე ღონისძიებისათვის მიემართა და „იყო უზრუნველი“¹. სპარსელი ხანების ასეთი პოლიტიკის წყალობით, კაკ-ენისელის მთის ძირებში ჩამოსახლებული ავარელი და წახურელი ლეკები უფრო განმტკიცდნენ და გაძლიერდნენ. ჩქარა მათ ალაზნის პირა დაბლობში მდებარე სოფლებიც დაიპყრეს. აქაური მკვიდრი ქართული მოსახლეობა მათ ყმებად გაიხადეს. მე-18 საუკუნის პირველ მეოთხედში აღმოსავლეთ კახეთში საბოლოოდ ყალიბდება ავარელ (ჭარის, ბელაქნის, კატეხის, თალას, მუხახის და ჯინიხის) და წახურელ (ელისუს, ყარადულაყის, სუვაგილის და წახურის) ლეკთა „უბატონო თემები“, რომელთაც კახეთის სამეფოს საკმაოდ დიდი ნაწილი თავიანთი გავლენის ქვეშ მოაქციეს და დაიმორჩილეს.

როდესაც ვეხებით აღმოსავლეთ კახეთში ლეკთა „უბატონო თემების“ ჩამოყალიბების საკითხს, მასთან ერთად აუცილებლად უნდა გაირკვეს აგრეთვე საკითხი იმის შესახებაც, თუ როგორ ხვდებოდნენ ლეკთა ჩამოსახლებას ფეოდალური კახეთის სხვადასხვა სოციალური კლასები. სოციალურ მომენტმა ლეკთა ჩამოსახლების პროცესში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა. კახელი თავად-აზნაურობა (ე. ი. მიწის მფლობელთა კლასი) კარგად აფასებდა რა შექმნილ ისტორიულ ვითარებას, რა თქმა უნდა, თავს არ ზოგავდა ლეკების წინააღმდეგ ბრძოლაში, რადგანაც მას ემუქრებოდა საფრთხე მიწისა

¹ ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა“, ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინა-შვილის გამოცემა, გვ. 130—131.

და ყმების დაკარგვისა. ხოლო რაც შეეხება გლეხობას, ისინი ლეკებში თავიანთ კლასობრივ მოძმეს ხედავდნენ. ლეკების მხარეზე გადასვლით მათ იმედი ეძლეოდათ, რომ ბატონ-ყმობის მძიმე უღელს თავს დააღწევდნენ და მდგომარეობას გაიუმჯობესებდნენ. „კახელი გლეხები „ლეკობაში“ „უბატონობას“ ხედავდნენ“¹ და „ლეკებიც“ თავის მხრივ „ბერძინად სარგებლობდნენ ბატონყმური ძარცვის ნიადაგზე გამწვავებული კლასობრივი ურთიერთობით, „ემოციქულებოდნენ“ გლეხებს, კავშირსა და მშვიდობას აღუთქვამდნენ მათ და თავადების წინააღმდეგ მოუწოდებდნენ“². პირველ ხანებში, მართლაც, ლეკთა მიერ დაპყრობილი კახელი გლეხების ვალდებულებანი და გადასახადები არ იყო მძიმე. ლეკთა მხარეზე გლეხები მთელი სოფლებით გადადიოდნენ. ასე მაგალითად, ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მიერ შეკრებილი ცნობებით ირკვევა, რომ სოფელი ბაიდაჩლო ნებაყოფლობით გადასულა წახურელი ლეკების მხარეზე³. სოფელ ჩობანქოლის მცხოვრებნიც თავისი ნებით შევიდნენ ლეკების მფარველობის ქვეშ⁴. მაგრამ ლეკ დამპყრობლებს არ აღმოაჩნდათ იმის უნარი, რომ კონფლიქტი მათსა და საკუთარი მებატონისადმი აჯანყებულ კახელ გლეხს შორის არ მოეხდინათ. „უბატონო თემებმა“ მას შემდეგ, რაც აღმოსავლეთ კახეთში მტკიცედ მოიკიდეს ფეხი, დაიწყეს კახელი გლეხების (მათი ყოფილი მოკავშირეების) ექსპლოატაციის გაძლიერება და მძიმედ დაბეგვრა. ამის შემდეგ კახელი გლეხის დამოკიდებულება ლეკებისადმი მკვეთრად შეიცვალა. ისინი მათ მხარეზე აღარ გადადიოდნენ, მათ ისევ რომელიმე კახელი თავადის ყმობა ერჩიათ, ვიდრე ლეკების. აკად. ნ. ბერძენიშვილის სიტყვით „კახელი გლეხობა უბატონობისათვის იბრძოდა და არა ძველი მებატონის ახლით შეცვლისათვის“⁵. XVIII საუ-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან, ობ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 1, 1944, გვ. 188.

² ნ. ბერძენიშვილი, იქვე, გვ. 188.

³ ცსსა, ფ. 236, აღწერა 2, საქმე 21, ფურცელი 2.

⁴ იქვე, საქმე 22, ფურცელი 188.

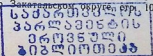
⁵ ნ. ბერძენიშვილი, „XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან“, გვ. 189.

კენის დასაწყისში, მართალია, უკვე სავსებით ნათლად იყო გამოქვავებული, რომ ლეკთა „უბატონო თემებს“ კახელი გლეხისათვის უბატონობა აღარ მოჰქონდათ, მაგრამ XVIII საუკუნის I მეოთხედის დასასრულამდის, დავით იმამ-ყული-ხანისა (1703—1722 წწ.) და კონსტანტინე მამადყული-ხანის (1722—1733 წწ.) დროს, ჯერ კიდევ იყო შემორჩენილი კახელი გლეხის ლეკისადმი წინანდელი დამოკიდებულების ზოგიერთი ნიშნები. ასე მაგალითად, ხშირად ჰქონდა ისეთ შემთხვევებს ადგილი, როდესაც საკუთარი მეუბატონეების უსაზღვრო ექსპლოატაციით წელში გაწყვეტილი კახელი გლეხები იძულებულნი გამხდარან ლეკებთან მისულიყვნენ და მათი დახმარებით თავიანთი მეუბატონის მამული აეწიოკებინათ. ვახუშტი მოგვითხრობს, რომ „ამ ეამთა (დავით იმამყული-ხანის დროს — თ. პ.) იწყეს გლეხთა მძლავრებისათვის ლეკთა ლტოლვად და მისლვად ლეკთა-თანა, რამეთუ იკლიან რაიმე მეუბატონეთა თვისთა-გან და მუნ მისრულნი ეტიკობდნენ და დაესხიან დაბნებთა, არვე-მროწელთა, კაცნი მოსრიან, ტყვენი და საქონელნი წარიყვანიან“¹. თუ ჩვენ არ გავითვალისწინებთ კახეთში გაჩაღებული ეს კლასობრივი ბრძოლა, ისე ვერ ავხსნით იმ, ერთი შეხედვით უცნაურ მოვლენას, როგორიც იყო XVIII საუკუნის I მეოთხედში ლეკთა მიერ თითქმის მთელი კახეთის დაქვერ². აღსანიშნავია, რომ რევოლუციამდელი ისტორიკოსებისათვის (ს. ესაძე, დ. ბაქრაძე და სხვა.) ეს მომენტი სრულიად გაუგებარი იყო. ასე, მაგალითად, დიმიტრი ბაქრაძე თავის ნაშრომში «Заметки о Закатальском округе» წერს, რომ «Кახетинцы, бывшие в наибольшей опасности, стали дичать, в них иссякло чувство любви к родине. Многие из них приставали к лезгинам и служили им в качестве беладов»³. რა თქმა უნ-

¹ ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა“, ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 133.

² ამ საკითხის შესახებ იხილეთ აგრეთვე: И. Петрушевский, «Джаро-Белаканские вольные общества в первой трети XIX столетия», Тифлис, 1934, стр. 14—15; Хроника воли Джара в XVIII столетия, Баку, 1931, примечание к ней Е. А. Пахомова, стр. 52—53.

³ Д. Бакрадзе, Заметки о Закатальском округе, стр. 10.

და, დიმ. ბაქრაძის მტკიცება: კახელების ლეკთა მხარეზე გადასვლა გამოწვეული იყო იმით, რომ „მათში ჩაპქრასამშობლოსადმი სიყვარულის გრძნობაო“, მცდარია.

კახეთის სამეფოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში ჩამოსახლებულმა ლეკებმა თავიანთი საზოგადოებრივი წყობილება მთიდან ბარშიც თან ჩამოიტანეს. ისინი აღმოსავლეთ კახეთშიც ჯამაათებად, თოხუმებად და ოჯახებად ეწყობოდნენ. კახელ გლეხს ქარ-ბელაქანში ამიერიდან ბატონი გამოეცვალა. კახელი თავად-აზნაურობა ლეკის ჯამაათმა შეცვალა. ლეკის ჯამაათი დამორჩილებულ და დაპყრობილ კახელი გლეხის მიმართ ე. წ. „ჯგუფური ანუ კოლექტიური სენიორიის“ როლს ასრულებდა. ლეკ დამპყრობლებმა ადგილობრივი მკვიდრი ქართული მოსახლეობის იძულებითი გამაჰმადიანება დაიწყეს. ეს პროცესი დაიწყო მე-17 საუკუნის მიწურულში და მთელი მე-18 საუკუნის განმავლობაში გრძელდებოდა. მაგრამ ლეკ დამპყრობლებმა ვერ შესძლეს ქრისტიანული სარწმუნოების სრული აღმოფხვრა. 1826 წელს, ქარ-ბელაქანში მყოფი რუსი მოხელე, პოლკოვნიკი კოცებუ წერდა: „მიუხედავად იმისა, რომ გაბატონებული ლეკების მიერ ინგილოების სოფლებში დაყენებული მოღებები მკაცრად ადევნებდნენ თვალყურს ინგილოთა მიერ მაჰმადიანური რელიგიის წესჩვეულებების შესრულებას, ინგილოების ნახევარზე მეტი მაინც ქრისტიანულ სარწმუნოებას აღიარებს. ინგილოური სოფლების მამასახლისები ჩემთან საუბარში ზშირად სრული გულწრფელობით მარწმუნებდნენ, რომ როგორც კი რუსეთის ჯარები ჩვენს მიწა-წყალზე მუდმივად დამკვიდრდებიან, მაშინვე ყველა ინგილოური სოფლები აშკარად ისევ თავიანთი წინაპრების სარწმუნოებას მიიღებენ, მეჩეთებს დაანგრევენ და მათ ნაცვლად ეკლესიებს ააგებენო“¹.

სრულიად მცდარია გ. ივანენკოს დებულება ამ საკითხის შესახებ. იგი წერს: «Покоренные грузины к началу нашего владычества почти все олезгинились и перешли в...»

¹ იხ. Центральный государственный военно-исторический архив, ф. ВУА, д. 18498, ფურც. 1—2 — Коцебу, «Статистические сведения о Чарских владениях».

ислам, весьма неохотно принимая к себе наших проповедников»¹.

ლექთა მიერ კახეთის სამეფოსაგან მოწყვეტილ ტერიტორიაზე ორი პოლიტიკური ერთეული შეიქმნა: ქარ-ბელაქნის ლექთა „უბატონო თემების“ სამფლობელო და ელისუს სასულთნო. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ასწლოვანი სასტიკი და თავგამოდებული ბრძოლის შემდეგ, საქართველო იძულებული შეიქმნა თავისი მიწა-წყლის საკმაოდ მნიშვნელოვანი ნაწილი ლექებისათვის დაეთმო. ეს იყო ფეოდალური საქართველოს მარცხი. მას მოწყდა უაღრესად დიდი ეკონომიური მნიშვნელობის მქონე მხარე. პოლიტიკური თვალსაზრისითაც კახეთის სამეფოს ამ ტერიტორიაზე ლექთა მფლობელობის დამყარებამ მეტად მძიმე შედეგები გამოიღო: ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით მას მოერღვა საუცხოო საფარი და გარეშე მტერს ამ მხრიდან შემოსევა გაუადვილდა. მაგრამ ბრძოლა ამის შემდეგაც არ შეწყვეტილა. საქართველო არასოდეს არ ცნობდა „ლექ“ მტაცებელთა ამ აქტს. მას არასოდეს არ აუღია ხელი კახეთის სამეფოს ამ ძველის-ძველ ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიწებზე. მთელი მე-18 საუკუნის მანძილზე, ლექთა მიერ უსამართლოდ მიტაცებულ კახეთის სამეფოს მიწა-წყლის გამოსხნის საკითხი საქართველოს პოლიტიკური მოღვაწეებისათვის მეტად მწვავე და დიდად საზრუნავ საქმეს წარმოადგენდა. კახეთის სამეფოს პოლიტიკურ ფარგალს გარეშე მოქცეულ ქარ-ბელაქნის შემოერთებისათვის ქართველების მიერ წარმოებული ბრძოლა სამართლიანი იყო. ეს ბრძოლა უაღრესად დაუნდობელ ხასიათს ატარებდა. მე-18 საუკუნეში შედგენილი ქარის ომების ქრონიკის ავტორი აღნიშნავს: ქარ-ბელაქნელებსა და კახელებს შორის წარმოებული ბრძოლები იმდენად ხშირი და სასტიკი იყო, რომ „კახეთში აღარ დარჩნენ თავადები და ქარში ვაეკაცები“².

¹ В. Иваненко, «Гражданское управление Закавказьем». См. Утверждение русского владычества на Кавказе, т. XII, Тифлис, 1907, стр. 273—274.

² Хроника воин Джара в XVIII столетии. Баку, 1931, стр. 9.

ავარელი „ლეკების“ სამფლობელო (ანუ როგორც კოცე-
ბუ უწოდებს — ჭარის სამფლობელო) ექვსი თემისაგან შედ-
გებოდა. ეს თემები იყო: ჭარის, ბელაქნის, კატეხის, თალას,
მუხახის და ჯინიხის. თითოეული ეს თემი თავის მხრივ იყო-
ფოდა გაბატონებულ ლეკთა თავისუფალ სოფლებად, რომე-
ლნიც თემის თანასწორუფლებიან წევრებს წარმოადგენდნენ,
და დამორჩილებულ ინგილოების და მულალების სოფლებად,
რომელნიც იხდიდნენ გადასახადს ამ ე. წ. მფლობელი თემე-
ბის სასარგებლოდ. ეს სოფლები წყაროებში იწოდებიან სა-
ქეშქელო სოფლებად (ქეშქელი ერქვა იმ გადასახადს, რომელ-
საც ინგილოები და მულალები ლეკთა სასარგებლოდ იხდიდ-
ნენ — ამის შესახებ ცალკე თავში გვაქვს საუბარი).

სოფლები ჭარი, ზაქათალა და გოგამი შეადგენდნენ ჭარის
თემს. ამ სოფლებში, კოცებუს ცნობით, სულ 1260 კომლი
მოსახლე იყო. ჭარის თემს ეკუთვნოდა შემდეგი საქეშქელო
სოფლები: ინგილოური — ალიაბადი, ჰენგაიანი, მოსული, ზა-
გამი, ყორაღანი, ვერხვიანი და შოთავარი; მულალური — ჩო-
ბანქოლი, ბაიამათლო, კეიმური, კურდემური, კარაბალდური,
კატალპარეხი, ფადარი, ყინდირგალო, აღმალო, ბაბალო, ლა-
ლანო, გოგლარი, პატარა ლაიჯი და დიდი ლაიჯი. ამ 21 სო-
ფელში კოცებუს სტატისტიკური ცნობების მიხედვით, 1861
კომლი მოსახლე ითვლებოდა¹.

სოფლები ბელაქანი, წაბლოვანი და ჩანდრისხევი, შეად-
გენდნენ ერთ, ბელაქნის თემს. ამ სოფლებში ითვლებოდა
800 კომლი. ბელაქნის თემი სხვა თავისუფალ თემებისაგან
იმით განსხვავდებოდა, რომ მას არ გააჩნდა საქეშქელო სო-
ფლები². საქეშქელო სოფლები არ ჰქონდა აგრეთვე კატეხის
თემს, რომელშიც 300 კომლი მოსახლე ითვლებოდა. ზოგიერ-
თი წყაროს ცნობით, კატეხელებს ეკუთვნოდათ 100 კომლი
ინგილოურ სოფლებში³.

¹ Коцебу — Статистические сведения о Чарских владениях. ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, ფურც. 3—11.

² იქვე.

³ Владения Джарских лезгин — Рапорт начальника Джаро-
белоканской области командиру отдельного Кавказского корпуса

თალას თემი 800 კომლისაგან შედგებოდა. მას ეკუთვნოდა შემდეგი საქეშქელო სოფლები: ინგილოური — ყანდახი და ყაპანახჩი; მულალური: მულანლო და ფალდარლო. კოცებუ ამ სოფლებში ითვლის დაახლოებით 610 კომლს¹.

მუხახის თემში 800 კომლი მოსახლე იყო. მას ეკუთვნოდა ორი საქეშქელო სოფელი მულალებისა: ბაზარი და ჩარდახი. ამ სოფლებში იყო 230 კომლი მოსახლე².

სოფლები გულლუგი, გიუსბარახი, ალიასკარი და ბაშყენიხი შეადგენდნენ ჯინიხის თემს. მასში ითვლებოდა 800 კომლი. მას ეკუთვნოდა შემდეგი საქეშქელო სოფლები, ინგილოური — მარსანი და ლალაფაშა; მულალური — ჩუდულო. ამ სოფლებში 90 კომლი მოსახლე იყო³.

კოცებუ ცალკე გამოჰყოფს სოფელთა ერთ ჯგუფს, რომელნიც არც ერთი თემის შემადგენლობაში არ შედიოდნენ და არც საქეშქელო სოფლები გააჩნდათ. ესენი იყვნენ: მაწეხი, ყარაჯალი, ყაფისდარა, ჯინჯიბახი, საფუნჯი, მამრები და კუსური⁴.

ავარელ „ლეკთა“ თავისუფალ თემების ტერიტორიის აღმოსავლეთით, იმავე პირობებში და იმავე დროს, ყალიბდება წახურელ „ლეკთა“ ოთხი თავისუფალი თემი: წახურის, სუვაგილის, ყარადულაკის და ელისუს. ავარელ ლეკთა თავისუფალი თემებისაგან განსხვავებით, ამ თემებს არ ჰქონდათ საქეშქელო სოფლები. ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ასპარეზზე რაიმე მნიშვნელოვანი როლი მათ არ უთამაშიათ. მათ არ აღმოაჩნდათ იმის უნარი და ძალა, რომ დამოუკიდებლობა შეენარჩუნებინათ. ჩამოყალიბების დღიდან ისინი ჩქარა ექცვიან ელისუს სულთნის ვასალურ დამოკიდებულებაში⁵.

საჭიროდ მიგვაჩნია ჩვენი ყურადღება შევაჩეროთ ელი-

от 31-го января 1832 года. об. История Грузинской пешей дружины, Тифлис, 1884, приложения к главе первой, стр. 2.

1 Коцебу — Статист. сведения... об. ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, лл. 3—11.

2 იქვე.

3 იქვე.

4 იქვე.

5 შ. დ. რ. И. Петрушевский, Джаро-Белаканские вольные общества, стр. 63.

სუს სასულთნოს და სულთნის დინასტიის წარმოშობაზე ამ საკითხის შესახებ სხვადასხვა მოსაზრებები არსებობს. ხალხური გადმოცემები სულთნის დინასტიის წარმოშობას შემდეგნაირად ხსნიან: მაგალითისათვის მოვიტანოთ სოფ. კახში 1872 წლის 4 ივლისს ზაქათალის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მიერ ჩაწერილი ზეპირი გადმოცემა — „უძველეს დროში, დღევანდელი ელისუს სასულთნოს ტერიტორიაზე არსებობდა ორი ძლიერი სოფელი წახური და კახი, რომლებიც დასახლებული იყო ქართველებით. ეს უკანასკნელნი მაშინ ქრისტიანები იყვნენ. როდის მოხდა ამ სოფლების კახეთის სამეფოსაგან გამოყოფა, რწმუნებულებს ზუსტად არ ახსოვთ, ისე კი, მათი აზრით, ეს უნდა მომხდარიყო დიდი ხნის წინათ, რადგანაც უკვე ორასი წელია, რაც ეს სოფლები დამოუკიდებლობით სარგებლობენ. მათ შენახული აქვთ 1700 წელს შედგენილი ერთი საბუთი, რომლიდანაც ირკვევა: წახურში და კახში მფლობელებად მსხდარან ორი ძმა. წახურში გიორგი-ხანი, ხოლო კახში — თორღვა (მის საპატივცემულოდ თვით სოფ. კახსაც თორღვა ეწოდებოდა). წახურელები და კახის მცხოვრებნი განიცდიდნენ სისტემატურ თავდასხმებს მეზობელ დაღისტნელ მუსლიმანებისაგან. ერთხელ სოფელ თორღვას (იგივე კახის) მცხოვრებლები საშინლად დაამარცხეს დაღისტნის სოფელ ხნოვის მცხოვრებლებმა, მრავალი დახოცეს და მრავალიც დაატყვევეს. წახურელ გიორგი-ხანისა და მისი მოკავშირე, მუსულმან ხიცელი (დაღისტანში) ალი-ბეგის დახმარებით თორღვაელები განთავისუფლებულ იქმნენ ხნოველთა ტყვეობიდან. სოფელ კახს ისევ თორღვა და მისი შთამომავალნი განაგებდნენ. მაგრამ შემდეგში, ამ ხიცელი ალი-ბეგის მემკვიდრეებმა, მუსულმანური სარწმუნოების გავრცელების მიზნით, თვითონ დაიპყრეს წახური, აქაური მცხოვრებნი ზოგი დახოცეს, ზოგი კი გაამუსულმანეს. ერთ-ერთმა ხიცელმა მფლობელმა, ალი-ბეგ II თავისი რეზიდენცია წახურში გადმოიტანა და იგი შეიქმნა წახურელ და ელისუს სულთანთა დინასტიის ფუძემდებელი“¹. მეორე

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწერა 1, საქმე 12, ფურცელი 28—29, „ზაქათალის კომისიის“ ეურნალი № 41, 1872, 4 ივლისი.

გადმოცემის მიხედვით, ხიცელი ბეგების მიერ წახურის დაპყრობა მოხდა არა ძალადობის გზით, არამედ ისინი თვით წახურის მცხოვრებლებმა საკუთარი ნებით აირჩიეს თავიანთ მმართველებად. ეს კი მოხდა შემდეგნაირად: წახურელ ლეკთა ჯამაათებში შემავალ თითოეულ თოხუმს სურდა, რომ მმართველად მათი წარმომადგენელი ყოფილიყო. ეს გარემოება მათ შორის იწვევდა დაუსრულებელ ქიშპსა და ურთიერთმტრობას. იმ მიზნით, რათა ბოლო მოეღოთ ამ გაუთავებელი შინაგანი განხეთქილებებისა და უთანხმოებისათვის, «Народ стал выбирать правителей странюю между непринадлежащими к их среде беками, прибывшими из несуществующего ныне сел. Хыц (в Дагестане)»¹. წახურში დაცული გადმოცემით, ამ ხიცელ ბეგებმა ძალზე შეაფეროვეს წახურის მცხოვრებლები. მოთმინებიდან გამოსულმა ხალხმა ერთიანად ამოხოცა ბეგები. გადარჩა მხოლოდ ერთი ფეხმძიმე ქალი, რომელიც წახურიდან ელისუში გამოიქცა. აქ მას ეყოლა შვილი, რომელიც, როდესაც წამოიზარდა, ხალხმა, მათ შორის წახურელებმაც, თავიანთ მმართველად აირჩიეს ალი-ბეგ I-ის სახელწოდებით; ამ ალი-ბეგიდან მომდინარეობენ ელისუს სულთნები, რომელთა რეზიდენციამ ამიერიდან წახურიდან ელისუში გადმოინაცვლა². ამრიგად, ჩვენს მიერ ზემოთ მოტანილი ხალხური გადმოცემები ელისუს სულთნებს თვლიან წახურში დამკვიდრებულ, დალისტნიდან ჩამოსულ (რომელიღაც სოფელ ხიციდან) ბეგების შთამომავლებად.

სხვანაირად ხსნის სულთანთა დინასტიის წარმოშობას ვახუშტი ბაგრატიონი. იგი წერს: „იტყვიან, მივიდა ვახახისშვილი წინაშე შაბაზისა ქრისტესსა ჩფჳზ, ქარ. სოე (ე. ი. 1587 წ.), გამოჰმადიანდა და, მოსვლასა ერევანს, მიუღო ალექსანდრეს და დასვა სულტნად იგივე აქა“³. როგორც ვხედავთ, ვახუშტის აზრით, ელისუს სულთნები ქართველი თავადის, ვახვახიშვილის ჩამომავალნი არიან. პოლკოვნიკ კოცებუს

¹ ცსსა, ფ. 416, აღწერა 3, საქმე 1295, ფურც. 5—10.

² И. П. Линевич, «Бывшее Елисуйское султанство», Сборник сведений о кавказских горцах, вып. VII, 1873, стр. 5.

³ ვახუშტი, «აღწერა», გვ. 96.

აზრითაც, ელისუს სულთნები წარმოშობით ქართველები არიან, კერძოდ იგი მათ თავად ერისთავის ჩამომავლებად თვლის. იგი თავისი ნაშრომის იმ ადგილას, სადაც ელისუს სასულთნოს წარმოშობის საკითხს იხილავს, აღნიშნავს: «первый султан и был грузинский князь»¹. ელისუს სასულთნოს ისტორიის მკვლევარნი დ. ბაქრაძე, ს. ესაძე, ი. ლინევიჩი ამ საკითხს ხსნიან ჩვენს მიერ ზემოთ მოტანილ ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მიერ შეგროვილ ხალხურ გადმოცემებზე დამყარებით, ე. ი. მათი შეხედულებითაც, ელისუს სულთნები არიან წახურში დამკვიდრებული დალისტნიდან (სოფ. ხიციდან) ჩამოსული ბეგების შთამომავალნი². სულთნის დინასტიის წარმოშობის ასეთ ახსნას ჩვენ ვერ დავეთანხმებით. ჩვენი აზრით, სულთნის ხელისუფლების წარმოშობის ფესვები უნდა ვეძებოთ არა წახურში მყოფ, დალისტნიდან ჩამოსული ბეგების წრეში (როგორც ამას ზაქათალის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის წევრები და აგრეთვე დ. ბაქრაძე, ს. ესაძე და ი. ლინევიჩი ხსნიდნენ ხალხურ გადმოცემებზე დამყარებით), არამედ ამ ხელისუფლების აღმოცენება ჩვენ კახეთის სამეფოში არსებული ფეოდალური ურთიერთობის ნიადაგზე უნდა ავხსნათ. კერძოდ, ელისუს სულთანთა ხელისუფლება წარმოადგენდა კახეთის სამეფოში შემავალ, წუჭეთის მოურავების ხელისუფლების გაგრძელებას. ამ მხრივ, საცხებით სწორია პროფ. ი. პეტრუშევსკის მოსაზრება. იგი წერს: «власть султанов была продолжением власти моуравов элисенских. иначе говоря, она возникла на почве феодальных отношений Кахетии, и не вышла из горного Цахура»³.

გამოსარკვევი რჩება საკითხი იმის შესახებ, თუ როგორი დამოკიდებულება არსებობდა ელისუს სულთნებსა და წახურ-

¹ Коцебу — Статистические сведения о Чарских владениях, см. ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, л. 2.

² См. Д. Бакрадзе — «Заметки о Закатальском округе», стр. 29; С. Эсадзе — «Историческая записка об управлении Кавказом», т. I, стр. 484; И. Линевич — «Бывшее Елисуйское султанство», стр. 4—5.

³ И. Петрушевский — Джаро-Белаканские вольные общества, стр. 64.

რელ ლეკთა თავისუფალ თემებს შორის. ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მასალებიდან ირკვევა, რომ წახურელი ლეკები სასულთნოში პრივილეგირებულ ჯგუფს წარმოადგენენ. სულთნისა და ბეგების სასარგებლოდ მათ რაიმე გადასახადი ან ვალდებულება არ ჰქონდათ დაკისრებული. „ზაქათლის კომისიის“ მიერ 1872 წლის 4 ივლისს შედგენილ 41-ე. ჟურნალში პირდაპირ აღნიშნულია, რომ ლეკური სოფლების მიმართ სულთნები არავითარი ხელისუფლებით არ სარგებლობდნენ¹. ასეთივე მოსაზრებას გამოთქვამენ ი. ლინევიჩი და ს. ესაძე. ეს უკანასკნელი წერს. «вольные лезгины... никогда не несли какой-либо повинности ни султану, ни бекам»². იბადება კითხვები: რით იყო გამოწვეული წახურელ ლეკთა თავისუფალი თემების ასეთი პრივილეგირებული მდგომარეობა სასულთნოში? რატომ ასე საგრძნობლად იყო შეზღუდული სულთნის ხელისუფლება წახურელ ლეკებზე? ამ კითხვებზე პასუხის გაცემის შესაძლებლობა გვეძლევა ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მასალების საშუალებით. ამ კომისიის წევრები, ეყრდნობიან რა რწმუნებულთა ჩვენებებს, აღნიშნავენ: წახურელ ლეკებმა დაიპყრეს რა ეხლანდელი ზაქათლის ოლქის აღმოსავლეთი ნაწილი (ე. ი. ელისუს სასულთნო), თვითონ მხოლოდ ზეგანზე მდებარე სოფლები დაიკავეს, ხოლო რაც შეეხება დაბლობში მდებარე მკვიდრი მოსახლეობის სოფლებს, ისინი მათ, შართალია, დაიმორჩილეს, მაგრამ თავიანთ საკუთარ მფლობელობაში არ დაუტოვებიათ (როგორც ეს ავარელ ლეკებმა გააკეთეს). მათ ეს სოფლები და აგრეთვე ამ სოფლის მცხოვრებთაგან საქეშქელო გადასახადების აკრეფის უფლებაც სულთნებს დაუთმესო. ამით იყო გამოწვეული, რომ სულთნებმა ისინი ყოველგვარი გადასახადებისა და ვალდებულებებისაგან გაანთავისუფლესო³. მაგრამ, მართლაც ამ გარემოებით არ აიხსნება სულთნების მიერ წახურელ ლეკთა თავისუფალი თემების პრივილეგირებულ მდგომარეობა-

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 32.

² С. Эсадзе, Историческая записка..., т. 1, стр. 488.

³ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 33.

ში ჩაყენება ამავე კომისიის მასალების შესწავლის საფუძველზე ირკვევა, რომ ელისუს სულთნებს ესაქიროებოდათ წახურელ ლექთა თავისუფალი თემების მხარდაჭერა-თავიანთი ხელისუფლების განსამტკიცებლად. წახურელ ლექთა დახმარებით მათ შესაძლებლობა ეძლეოდათ მორჩილებაში ყოლოდათ ინგილოები და მულალები. ექსპლოატაციის გაძლიერების შემთხვევაში (საქეშქელო გადასახადების თვითნებური გაზრდა და სხვა) სულთნებს არ ეშინოდათ მათი მხრივ რაიმე უკმაყოფილების გამომჟღავნებისა, რადგან ყოველთვის იმედი ჰქონდათ წახურელი ლექების დახმარებისა¹. «Власть султана над Мугалами и Ингелоевцами ничем не ограничивалось. В деспотическом управлении этим народом Султаны всегда встречали дружную поддержку со стороны Лезгин»².

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ ნათელი ხდება, თუ რატომ ეკავათ წახურელ ლექებს პრივილეგირებული მდგომარეობა სასულთნოში და რატომ იყვნენ ისინი განთავისუფლებულნი სულთნის მიერ ყოველგვარი გადასახადებისა და ვალდებულებებისაგან.

როგორც ზაქათალის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მასალებიდან ირკვევა, სულთნის ხელისუფლება არჩევითი იყო³. მისი არჩევა ხდებოდა ჯამაათის ყრილობაზე. ადათით შემუშავებული იყო გარკვეული წესი სულთნის არჩევისა. იგი მდგომარეობდა იმაში, რომ აუცილებლად არჩეული უნდა ყოფილიყო ერთ-ერთი წევრი სულთნის გვარიდან⁴. თავდაპირველად ჯამაათი მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა სულთნების არჩევაში და საერთოდ სასულთნოს მმართველობის საქმეებში. ჯამაათს სულთნისადმი მიჩენილი ჰყავდა თავისი რწმუნებულები, ვეკილები, რომელთაც თვალყური უნდა ედევნებინათ სულთნის მოქმედებისათვის. იმ შემთხვევაში, თუ სულთნის მმართველობა ხალხში რაიმე უკმაყოფილებას იწვევდა, მაშინ ჯამაათს შეეძლო იგი გადაეყენებინა და

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქ. 12, ფურც. 33.

² ცსსა, ფ. 416, აღწ. 3, საქმე 1296, ფურც. 5—10.

³ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 1, ფურც. 131—132.

⁴ ცსსა, ფ. 416, აღწ. 3, საქმე 1295, ფურც. 5—10.

მის ნაცვლად სხვა რომელიმე წევრი აერჩია იმავე სულთნის გვარეულობიდან. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, სულთნის ხელისუფლება, ერთი მხრივ, არჩევითი იყო, მეორე მხრივ კი იგი მემკვიდრეობით ხასიათს ატარებდა. მართალია, სულთნის მემკვიდრეობით არჩევის წესი კანონით არ იყო შემუშავებული, მაგრამ საარქივო მასალებიდან ირკვევა, რომ სულთნის არჩევა ყოველთვის ერთი ოჯახის, ერთი გვარეულობის ფარგლებში ხდებოდა. ასე, მაგალითად, უკანასკნელი სულთნის, დანიელ-ბეგის ახლობელი ნათესავები, ახმედ-ხან-უშაგის გვარეულობის წევრები ამტკიცებდნენ, რომ «Сан правителя (ლაპარაკია სულთანზე — თ. პ.) всегда передавался в их фамилию по прямому наследству от отца к сыну»¹.

XVIII საუკუნეში წახურელ ლეკთა თავისუფალი ჯამაათები სულთნის არჩევნებში თითქმის ყოველგვარ უფლებებს კარგავენ. ეს გამოწვეული იყო მათი დასავლეთელი მეზობლის — ქარის თემის გავლენისა და ძლიერების გაზრდით. ამიერიდან სულთნის არჩევნებში გადამწყვეტი ხმა ქარელებს ჰქონდათ. მათი მონაწილეობის გარეშე არც ერთი სულთნის არჩევა არ ხდებოდა. სულთანი აუცილებლად ქარელებს უნდა დაემტკიცებინათ. ქარის თემის რწმუნებულთა გადმოცემით, ეს არჩევნები ჩვეულებრივ ხდებოდა შემდეგნაირად: სულთნის გარდაცვალების შემდეგ, მრავალრიცხოვანი პრეტენდენტები სულთნის ოჯახიდან ცხადდებოდნენ ქარში ძვირფასი საჩუქრებით დატვირთულნი, რათა თავიანთ მხარეზე გადმოებირებინათ ქარის თემის გავლენიანი ქვეხები. პრეტენდენტი, რომელსაც ქარელები დაუჭერდნენ მხარს, აუცილებლად სულთანი უნდა გამხდარიყო: წახურელ ლეკთა თავისუფალი ჯამაათი ქარელთა კანდიდატს უსიტყვოდ ირჩევდა სულთანად. იმ შემთხვევაში, თუ ხალხი ან სხვა პრეტენდენტები წინააღმდეგობას გაუწევდნენ მას არჩევნების დროს, მაშინ ქარელები უკვე იარაღის ძალით აბერხებდნენ თავიანთი კანდიდატის გაყვანას². ამ მხრივ მეტად საინტერესოა ერთი შემთხვევა, მე-18 საუკუნის დასასრულს: სულთანად ამ დროს იყო ხან-ბაბა-

¹ ცსსა, ფ. 416, აღწ. 3, საქმე 1295, ფურც. 5—10.

² ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 1, ფურც. 31.

ბეგი (ქარელების დაყენებული). წახურელ ლეკთა ^{ჯამაათმა} იგი გადააყენა და მის ნაცვლად სულთანად ახმედ-ხანი ^{აირჩია}. ხან-ბაბა-ბეგმა დახმარებისათვის ქარელებს მიმართა: ქარე-
 ლებმა ელისუში სამხედრო რაზმი გააგზავნეს, რომელთა
 დახმარებითაც ხან-ბაბა-ბეგმა დაამარცხა ახმედ-ხანის მომხ-
 რენი და სულთანად ისევ თვითონ დაჯდა¹. ქარელების დახმა-
 რებით არჩეული სულთანი, როგორც საშინაო, ისე საგარეო
 პოლიტიკის საკითხებში, ქარელთა დირექტივების უსიტყვო
 შემსრულებელი უნდა ყოფილიყო. სასულთნოს მმართველო-
 ბის საქმეებს სულთანი დამოუკიდებლად ვერ წარმართავდა:
 «Султану приказывалось поступать так, как было
 угодно Джарцам, а о неисполнении их приказания не
 могло и быть речи»². მართალია ქარელები ელისუს სა-
 სულთნოდან რაიმე გარკვეულ ხარკს არ იღებდნენ (ეს იქნე-
 ბოდა უკვე ოფიციალური დადასტურება ელისუს სულთნების
 ვასალური დამოკიდებულებისა ქარელებისადმი), მაგრამ
 მათი გავლენა ქვეყნის შინაურ მართვა-გამგეობაში დიდი იყო.
 განსაკუთრებით ძლიერად იგრძნობოდა ეს გავლენა სასულთ-
 ნოს იმ სოფლებზე, რომელნიც ქარელთა სამფლობელოს ესა-
 ზღვრებოდნენ. ასეთი იყო, მაგალითად, სოფელი აღმალო,
 რომელიც ელისუს სასულთნოს ბეგების კუთვნილებას შეად-
 გენდა. ამ მიწების მფლობელ ბეგებს იმის უფლებაც კი არ
 ჰქონდათ, რომ ქარელების ნებადაურთველად ვინმე დაესახ-
 ლებინათ ამ ადგილებში ვერც ერთი გლეხი ქარელების მო-
 საზღვრე მიწებში დასახლებას ისე ვერ გაბედავდა, თუ იგი
 წინასწარ ჯერ რომელიმე გავლენიან ქარელს მფარველად
 არ გაიხდიდა, რომელიც მას აქ დასახლების ნებას მისცემდა
 (რა თქმა უნდა, გარკვეული მატერიალური სარგებლობის მი-
 ლების შემდეგ). მხოლოდ ასეთ შემთხვევაში შეეძლო გულ-
 დამშვიდებით ეცხოვრა საზღვრისპირა მოსახლე ელისუელ
 გლეხს. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი გახდებოდა ქარელთა გა-
 ნუწყვეტელი თავდასხმების მსხვერპლი³.

¹ И. Липевич — Бывшее Елисуйское султанство, стр. 5.

² ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 1, ფურც. 91.

³ იქვე.

მე-19 საუკუნის დასაწყისში, 1803 წლიდან მოყოლებული, როდესაც ჭარ-ბელაქანი და ელისუს სასულთნო რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში შედიან, სულთნის ხელისუფლება შესამჩნევად იზრდება და მტკიცდება. თავიანთ გავლენის გაძლიერებას სულთნები რუსთა დახმარებით ახერხებენ¹. ამ გარემოებაზე მიუთითებენ ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის წევრები: პოლკოვნიკი ზელენი და კაპიტანი პეტანდერი. ისინი კომისიის მე-19 ეურნალში აღნიშნავენ, რომ

«как султан, так и беки пользуясь благосклонностью и покровительством русских, шаг за шагом присваивали себе небывалые прежде права, не только сословные, но и поземельные»². ელისუს სულთნები ამიერიდან ჭარელების დაუკითხავად მჭიდრო ურთიერთობას ამყარებენ რუსეთის მთავრობის წარმომადგენლებთან და ყოველნაირად ცდილობენ მათი მხარდაჭერა მოიპოვონ (ამ მხრივ განსაკუთრებით სულთანი ახმედ ხანი გამოირჩეოდა 1805—1830 წწ.), რომ როგორმე თავი დააღწიონ ჭარის ჯამაათის ძლიერ გავლენას. რუსეთის მთავრობაც თავის მხრივ ხელს უწყობდა სულთნის გავლენის გაძლიერებას, რადგანაც მას შეეძლო სულთანი შემდეგში საკუთარი მიზნების განსახორციელებლად გამოეყენებინა, როგორც იარაღი, დაუმორჩილებელი ავარელ ლეკთა თავისუფალი თემების წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ელისუს სასულთნოში სულთნის უშუალო მფლობელობაში იმყოფებოდა შემდეგი სოფლები: კახი, ალიბეგლო, მეშაბაში და ყარა-მეშა³. უკანასკნელი სულთნის, დანიელ-ბეგის დროს, მათ რიცხვს მიემატა აგრეთვე შემდეგი სოფლები: ონჯალო, სუსკენტი, აღმალო, ბაბალო, ყორაღანი და შოთავარი⁴.

პრივილეგირებულ სოციალურ ფენას ელისუს სასულთნოში ბეგები შეადგენდნენ. ეს ფენა ერთფეროვანი არ იყო. ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისია ბეგთა ოთხ კატეგორიას ჩამოსთვლის. ბეგთა ეს კატეგორიები ერთმანე-

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 1, ფურც. 33.

² იქვე, ფურც. 201—208.

³ იქვე, ფურც. 134.

⁴ И. Линевиц — Бывшее Элисуйское султанство, стр. 15.

თისაგან განსხვავდებოდნენ, როგორც უფლებრივ-ეკონომიკური მდგომარეობით, ასევე თავიანთი წარმოშობით, პირველი კატეგორიის ბეგებად იწოდებოდნენ მხოლოდ ისინი, რომელნიც თავიანთი წარმოშობით წახურის და ელისუს მფლობელთა (სულთნების) გვარეულობას მიეკუთვნებოდნენ. მეორე კატეგორიის ბეგებს მიეკუთვნებოდნენ ის პირნი, რომელნიც ელისუს სასულთნოში მოსულნი იყვნენ სხვადასხვა მხრიდან, სადაც მათი წინაპრები ბეგების უფლებებით სარგებლობდნენ. მესამე კატეგორიაში შედიოდნენ ის პირნი, რომელთაც ბეგის წოდება სულთნისადმი ერთგული სამსახურის წყალობით მოეპოვებინათ (ესენი წინათ უბრალო ლეკები იყვნენ). მეოთხე კატეგორიაში შემავალი ბეგებიც წარმოშობით უბრალო „ლეკები“ იყვნენ, მათ ბეგის წოდება მიიღეს სასულთნოში რუსთა მმართველობის დამყარების შემდეგ, რუსეთის მთავრობისადმი ერთგულების გამოჩენისათვის¹.

1844 წელს კაპიტან პეჩკოვსკის მიერ შედგენილი სიიდან ირკვევა, რომ პირველი კატეგორიის ბეგებად (ე. ი. ელისუს სულთანთა გვარეულობის ჩამომავლებად) სასულთნოში იწოდებოდნენ მხოლოდ 8 გვარის წარმომადგენელი. ეს გვარები იყო შემდეგი: 1. ახმედ-ხან-უშალი (ესენი იყვნენ უახლოესი ნათესაეები უკანასკნელი ორი სულთნისა, ახმედ-ხანისა და დანიელ-ბეგის), 2. ხან-ბაბა-ბეგ-უშალი, 3. ალი-სულთან-უშალი, 4. ნაჯაფ-ბეგ-უშალი, 5. მამედ-ბეგ-უშალი, 6. ხუდინატ-ბეგ-უშალი, 7. გაიდარ-ბეგ-უშალი და 8. ყადაშ-ბეგ-უშალი².

ელისუს სასულთნოში ბეგთა მფლობელობაში იმყოფებოდა შემდეგი სოფლები: ფისტუხლო, იბახლო, ქიჩიკ-ქოთუქლო, ბეიუქ-ქოთუქლო, უზუნთალა, ყარა-თალა, ყაზმალარი, ბაიდარლო, ამანლო, კაისარლო, ყიფჩადი, ჯალაირი, დეგმადაგელდი და შიხლარი. ამ სოფლებს სასულთნოს უკიდურესი სამხრეთი ნაწილი ეკავათ³. ამ სოფლებიდან ზოგიერთი მთლიანად ერთი ბეგის გვარეულობას ეკუთვნოდა. ასე მა-

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწერა 1, საქმე 1, ფურც. 201—208.

² ცსსა, ფ. 416, აღწ. 3, საქმე 1295, ფურც. 5—10.

³ И. Линевиц — Бывшее Елисуйское султанство, стр. 22—25.

გალითად, ფისტუხლო (40 კომლი) ეკუთვნოდა ბეგს. ხაჯი-
აღას¹. სოფლებს: ამანლოს და კაისარლოს ფლობდა აღი-სულ-
თან-უშადის გვარეულობა². ზოგიერთ სოფელში კი ქეშქე-
ლები ჰქონდა რამოდენიმე ბეგს. ასეთი იყო სოფელი იბახლო
(27 კომლი), იგი შეადგენდა 15 ბეგის საკუთრებას³. სოფელი
ყაზმალარი (40 კომლი)—ეკუთვნოდა 17 ბეგს⁴. სოფელ ყიფ-
ჩალში მამულები ჰქონდა 9 ბეგს, სოფელ ჯალაირში კი 7
ბეგს⁵.

¹ И. Линевиц — Бывшее Елисуйское султанство, стр. 23.

² იქვე, გვ. 25.

³ იქვე, გვ. 24.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე, გვ. 26.

პარ-ბელაქნის საკითხისათვის XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიაში

XVIII საუკუნის დასაწყისში ავარელ ლექთა „უბატონო თემების“ პოლიტიკური წონა მთელს ამიერკავკასიაში გაიზარდა. „უბატონო თემებს“ შორის ყველაზე ძლიერი და გავლენიანი ქარის თემი იყო. იგი სარგებლობდა ყველაზე დიდი უპირატესობით ქარ-ბელაქნის მმართველობაში. ქარის თემი ამტკიცებდა არა მარტო ელისუს სულთნებს, რომელთაც თავისი სამფლობელო მემკვიდრეობით ჰქონდათ მიღებული, არამედ ნუხის ხანებიც მისი დასტურით სხდებოდნენ სამმართველოდ¹. ამათგან ელისუს სასულთნო თავისი წარმოების საშუალებებით და მოსახლეობის რაოდენობით სრულიადაც არ ჩამოუვარდებოდა ქარ-ბელაქნის ხუთივე თავისუფალ თემს ერთად აღებულს. მაშ რით იყო გამოწვეული ქარის ასეთი ძლიერი გავლენა? პოლკოვნიკი კოცებუ ასახელებს შემდეგ მიზეზებს: 1. ქარელებს ჰქონდათ ყველაზე უფრო მეტი რაოდენობის საქეშქელო სოფლები და აქედან გამომდინარე შემოსავალსაც დანარჩენ თემებთან შედარებით მეტს იღებდნენ. 2. სიმდიდრე მათ შესაძლებლობას აძლევდა კავშირი დაემყარებინათ დაღისტანთან და გლუხოდარებთან, რასაც სხვა თემები მოკლებულნი იყვნენ. 3. ქარის გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა — ქარის ხეობა ბუნებრივად გამაგრებული და მტერთაგან მიუდგომელი ადგილია². მაგრამ

¹ მ. ღუმბაძე — საარქივო საბუთები ქარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 510.

² Коцёбу — Статистические сведения о Чарских владениях, см. ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, лл. 3—11.

მართო ამ მიზეზებით ვერ ავხსნით ქარის თემის გაბატონებულ მდგომარეობას ძველს ქარ-ბელაქანში. არა ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა იმასაც, რომ ქარი იყო მთავარი, ორგანიზატორი იმ განუწყვეტელი თავდასხმებისა, რომლებსაც ქარ-ბელაქნელი ლეკები თავიანთ დაღისტნელ მეზობლებთან ერთად, საქართველოზე, აზერბაიჯანზე და საერთოდ ამიერკავკასიის სხვა შორეულ რაიონებზე ახდენდნენ. ამ მხრივ გადამთიელმა ლეკებმა ქარ-ბელაქანი საიმედო დასაყრდენ ბაზად გაიხადეს. გაცილებით უფრო დიდი იყო ქარის როლი კავკასიაში ტყვეებით ვაჭრობის საქმეში. მე-19 საუკუნის დასაწყისამდე და მის შემდეგაც დიდი ხნის განმავლობაში ქარი იყო ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ბაზარი კავკასიაში, სადაც ტყვეების აღებ-მიცემობა წარმოებდა. ტყვეების უმრავლესობა კარელებს საქართველოდან გაჰყავდათ. კავკასიის შესახებ „უახლოეს გეოგრაფიულ და ისტორიულ ცნობათა“ შემდგენი ს. ბრონევესკი, როდესაც ეხება ტყვეებით ვაჭრობის საკითხს კავკასიაში, წერს: „კავკასიის შიგნით არსებობს ორი მთავარი ბაზარი: ერთია აქსაევის მხარეში, სოფ. ენდერში, რომელსაც რუსები ანდრეევის სოფელს უწოდებენ (ყიზლარადან 85 ვერსტის დაშორებით), ხოლო მეორე ლეკეთში, ქარის რესპუბლიკის მთავარ სოფელ ქარში. ლეკებს ტყვეება ქარიდან, — განაგრძობს ს. ბრონევესკი, — გაყავთ საქართველოზე ტყვეებსა და მთებში ფარული გზებით ახალციხეში და აქედან შავი ზღვის ნავსადგურებში ბათომსა და ფოთში. ამასთანავე, იმ მიზნით, რათა გაიმრავლონ ტყვეები საქართველოს მცხოვრებთა მოტაცების მეოხებით, ისინი იყოფიან პატარ-პატარა რაზმებად: ერთნი ტყვეებს აცილებენ, მეორენი ცდილობენ კადევ ახალთა მოტაცებას. ისინი ახერხებენ იმავე ზაფხულს ან შუა შემოდგომის დადგომამდე დაბრუნდნენ ისევ ქარში. წინააღმდეგ შემთხვევაში, თუ ზამთარი მოუსწრებთ ახალციხეში, ისინი შედიან ახალციხის ფაშის სამსახურში იმ პირობით, რომ მათ ნება მიეცეთ ძარცვა-თარეშები მოაწყონ ქართლში, იმერეთსა და სამეგრელოში, ამ მხრივ ისინი ფაშისაგან უარს არ ღებულობდნენ. ამ სახით ლეკებმა განამტკიცეს თავიანთი კავშირი თურქებთან, დააწესეს რეგულარული მიმოსვლა საქართველოზე გავლით ქარსა და ახალ-

ციხეს შორის, ისე რომ საქართველო გადაიქცა უმწეო მსხვერპლად თავისი მძვინვარე მტრებისა“¹. ზემოთქმულის შემდეგ, ნათელი უნდა იყოს, თუ რამდენად საბედისწერო შედეგებში მოჰქონდა კახეთისათვის ჭარ-ბელაქნის ლეკთა „თავისუფალი თემების“ მეზობლობას. მე-18 საუკუნის დასაწყისიდან მოყოლებული, კახეთის მეფეები ყოველ ღონეს ხმარობენ იმისათვის, რომ როგორმე „დააცხრონ ჰირი ესე კახეთისა“², დაიპყრონ ჭარ-ბელაქანი და ამით ბოლო მოუღონ ლეკების მიერ კახეთის სოფლების სისტემატურ ძარცვასა და რბევას.

XVIII საუკუნის დასაწყისში კახელების ბრძოლას ჭარ-ბელაქნის წინააღმდეგ დავით იმამ-ყული ხანი ხელმძღვანელობდა (1703—1722 წწ.). ვახუშტის მოთხრობით, 1706 წელს დავით იმამ-ყული-ხანი კახელთა და თუშ-ფშავ-ხეცსურთა შეერთებული ლაშქრით ვარდიანს დადგა. აქედან მან ჯარი შეუსია სოფ. ჩარდახს. კახელებმა პირველად გაიმარჯვეს კიდევ: მათ ააოხრეს და გადასწვეს ჭარის სოფლები. მაგრამ ამის შემდეგ ლაშქრობის ბედი უკუღმა შეტრიალდა: ჭარელებმა შეამჩნიეს ერთ ადგილას განმარტოებით მდგომი დავით იმამ-ყული-ხანი, რომელიც მცირერიცხოვანი ამალით (60 კაცი) თავის ჯარს ჩამოშორებოდა. ჭარელები მოულოდნელად თავს დაესხნენ მეფის ამალას და თვით მეფესაც ტყვედ შეიპყრობდნენ, უეცრად ამ დროს თუშთა რაზმი რომ არ გაჩენილიყო, რომელმაც მეფე გამოსტაცა მტრის რაზმებს და ყარაღაჯში მოიყვანა. კახთა ლაშქარი აირია, დაიფანტა და გაქცევით უშველა თავს. უკუქცეულ კახელთა ლაშქარს ლეკები გამოედევნენ და მრავალი დახოცეს. ამ დამარცხების შემდეგ, როგორც ვახუშტი მოგვითხრობს, ჭარელებმა კახეთზე თარეშები უფრო გაახშირეს. ჭარელი ლეკების თარეშებმა იმდენად საშიში ხასიათი მიიღო, რომ დავით იმამ-ყული-ხანი იძულებული გახდა თავისი იმდროინდელი რეზიდენცია ყარაღაჯიდან

¹ С. Броневский — «Новейшие географические и исторические известия о Кавказе», часть первая, Москва, 1823, стр. 312—315.

² ვახუშტი, «ცხოვრება კახეთისა», იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 132.

თელავში გადმოეტანა¹. ჭარელები თავს ესხმოდნენ და ძირ-
 ცვედნენ არა მარტო მათ მახლობლად მდებარე კახეთის სო-
 ფლებს, არამედ მათი რაზმები ხშირად თავზარს სცემდნენ.
 ჭარიდან დიდად დაშორებულ ტერიტორიებსაც. 1710 წელს ჭა-
 რელებმა წახურელებთან ერთად შირვანი დალაშქრეს. ბრძო-
 ლაში მოკლეს შირვანის მფლობელი ჰასან-ალი-ხანი. ჭარე-
 ლებმა შემახია აიღეს და საშინლად ააოხრეს იგი². 1715 წლი-
 სათვის ჭარელ ლეკთა თარეშებმა კახეთში უფრო იმატა. მათი
 ალაგმვის მიზნით, დავით იმამ-ყული-ხანმა დააწინაურა ყიასა
 ვეზირი: მისცა მას კახეთის ჯარების სარდლობა და მასვე ჩაა-
 ბარა აგრეთვე ქიზიყის მოურავობაც. ყიასა ვეზირმა თავისი
 ენერგიული მოქმედებით შესძლო მცირე ხნით ჭარელების
 რამდენადმე დაწყნარება³. მაგრამ ჭარელი ლეკების სრულ
 ალაგმვაზე ლაპარაკი, რა თქმა უნდა, არ შეიძლებოდა. ჩქარა
 ამის შემდეგ ჭარელები ისევ გამოვიდნენ კახეთის სოფლების
 სარბევად. კახელი თავადები მსწრაფლ გაემართნენ მათ შესა-
 ხვედრად, მაგრამ სასტიკად დამარცხდნენ. ჭარელთა წინააღმ-
 დეგ მომხდარ ამ ბრძოლაში დაიღუპა მერაბ ენისელის მოუ-
 რავი და 24 სხვა კახელი თავადი⁴. ჭარის ომების ქრონიკის
 ავტორის ცნობით, 1715 წელს, ჭარის, ბელაქნის, თალას, მუ-
 ხანის და სხვა თავისუფალ თემებს დავით იმამ-ყული-ხანთან
 ზავი დაუდვიათ. ამ ზავის მიხედვით, დავით იმამ-ყული-ხანს
 ყოველწლიურად ჭარელთა სასარგებლოდ ხარკი უნდა ეხადა
 ასი თუმნის რაოდენობით⁵. ქართული წყაროები ამ ხარკის
 შესახებ არაფერს არ გვეუბნებიან. ხოლო რაც შეეხება ზავს,
 ამის შესახებ ქართული წყაროებიც მოგვითხრობენ. ლეკებ-
 თან მორიგება მომხდარა იმ პირობით, რომ კახელებს ლეკთა

¹ ვახუშტი, «ცხოვრება კახეთისა», ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბი-
 ნაშვილის გამოცემა, გვ. 132—133.

² Абас — Кули — Ага — Бакиханов — Кудси — Гюлистан —
 Ирам, Баку, 1926, стр. 102.

³ ვახუშტი, «ცხოვრება კახეთისა», ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბი-
 ნაშვილის გამოცემა, გვ. 134.

⁴ იქვე, გვ. 134.

⁵ Хроника войн Джара в XVIII столетии, стр. 10.

თარეშებისათვის წინამძღვრობა უნდა გაეწიათ გზის ჩვენებით და თავისუფლად გაეშვათ ისინი ქართლისაკენ¹.

1719—1722 წლებში ქარელი ლეკების თარეშმა კახეთში სრულიად არაჩვეულებრივი გაქანება მიიღო. ჩვენამდე მოღწეულია კახეთის მეფის, დავით იმამ-ყული-ხანის მიერ ჰუსეინ-ყული-ხანისადმი (ვახტანგ VI-სადმი) მიწერილი წერილები, რომლებიც ნათლად გვისურათებენ ამ დროს კახეთში შექმნილ მდგომარეობას. ამ წერილებიდან ირკვევა, რომ ლეკთა თარეშებს მეტად საშიში ხასიათი მიუღიათ. მთელი კახეთი „გალეკების“ საფრთხის წინაშე დადგა. შემფოთებული დავით მეფე ვახტანგს ატყობინებდა, რომ გავაზელებმა და გაღმა მხარის სოფლებმა „პირი მისცეს ლეკებს“ და მათ მხარეზე გადასვლა დაიწყეს (თუ რა იწვევდა კახელი გლეხის ლეკების მხარეზე გადასვლას, ამის შესახებ იხ. ზემოთ). მოვიტანოთ ვრცელი ნაწყვეტი თვით წერილიდან: „ამ ქვეყნების ლეკისაგან ძალის წამოტანება და დღე ყოველი ხმალს ქვეშე ყოფნა მუდამ მოგვიხსენებია და მაშინ გავაზელთ და გაღმა მხარის სოფლებს, რომ ლეკთ ლაპარაკი დაუწყვეს და ხელმწიფისაგან ჯარის მოშლისა და მას უკან ჯარის მოუშველებლობისა და უიმედობის ხმა შემოუგდეს და ნამეტნავის ძალის წამოტანებით და ზოგი გლეხის კაცის უჭკობით, ამათაც პირის მიცემა მოინდომეს, ის ამბავი ხომ მაშინვე ხელმწიფესაც მოვახსენეთ და თქვენც შეგატყობინეთ და მოგახსენეთ. ახლა ხომ იმ სოფლებმა პირი მისცეს, მათს ლაშქარში ერეკებიან და როგორც შექი და კაბალა ლეკთ მიუდგენ და მათს ლაშქარში ერევიან და როგორც იმათთან შირვანს არბევენ, ნახეს რომ იმათ არა გარდახდათრა, ამათაც ისე ქნეს: ლეკნი და ესენი ერთად მუდამ ქვეყანას არბევენ, დღე არ გამოვა, რომ არსად მოუხდენ... ამდენი ომი და ხმალს ქვეშ ყოფნა, თქვენც მოგეხსენებათ, კაცისაგან არ გაიძლება და ამაში ამ ქვეყნის კაცი დიად შესჯერდა. გლეხმა კაცმა სამუშაოდ ველარ მოიცალა და ყანა რაც მომკეს, ისინი სწვავენ. აქამდის ქარელნი, თალელნი და პირიქით ლეკნი ლაშქრობდნენ... ახლა რომ აგ-

¹ ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა“, ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 134.

რილდა გულხადარის ჯარი ჩამოასხეს. გულხადარა და ესენი: ჭარელნი და პირაქეთ ლეკნი ერთად დიდი ჯარი“ შეყარესო, — განაგრძობს დავით იმამ-ყული-ხანი — ისინი, ეხლა, გავაზს დგანანო და „გლებს კაცს ამას ემოციქულებიან: ჩვენი პირობა დაიჭირეთო და თქვენ აღარას შეგცოდებთო. და ამ მოხდომაში ამავე სიტყვით ბევრი ელაპარაკნათ, თქვენც მოგეხსენებათ გლებს კაცს მოკლე ჭკუა აქვს, რაც თვალით არ ნახავს, მის მეტი არა იციან რა და მერმე მეშველი ჯარი ვერსად ნახეს, მუდმის ბრძოლისაგან შეწუხებულნი დიად უიმედოთ გახდნენ და ექვს იქით ვართ, რომ რაც გლები კაცი დარჩომილა, ესენიც პირს მისცემენ და რახან გლები კაცი იმათს პირობას დაიჭერს, ზოგი თავადიც არს, რომ ისინიც მიჰყვებიან და ამაში საქმე უფრო გაძნელდება“¹. დავით მეფე, როგორც ამ წერილიდან დავინახეთ, კახელი გლებების ლეკების მხარეზე გადასვლას, „გლები კაცის უჭკობით“ ხსნიდა, რაც სწორი არ არის. საერთოდ, როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, „მრავალი რამ უშლიდა ხელს კახელი გლებების ლეკებთან გაერთიანებას. ლეკები უცხო ტომისანი იყვნენ და მაჰმადიანები, კახელები კი ქრისტიანები. ლეკი აბრაგები საუკუნეთა მანძილზე განუწყვეტლივ თავს ესხმოდნენ კახეთის სოფლებს, ძარცვავდნენ და იტაცებდნენ გლებობას და მის სარჩო საბადებელს. ამიტომ კახელები, ბუნებრივია, ლეკებს თავიანთ მტრებად სთვლიდნენ... მაგრამ კახელი გლებები „ლეკობაში“ „უბატონობას“ ხედავდნენ და ეს კი საბოლოოდ ყოველივე დაბრკოლებას სძლევდა: კახელი გლები „გალეკებაში“ უბატონობას ექებდა“². 1721 წელს, როდესაც ლეკებმა თითქმის მთელი შირვანი ხელში ჩაიგდეს, სპარსეთის შაჰმა ვახტანგ VI უბრძანა ლეკების წინააღმდეგ ლაშქრობის მოწყობა. ამ ამბით გახარებული დავით იმამ-ყული-ხანიც ჭარელთა წინააღმდეგ მომავალი ბრძოლისათვის სამზადისს შეუდ-

¹ დ. შვერელაძე, მასალები XVIII ს. ოციანი წლების ქართლ-კახეთის ისტორიისათვის, იხ. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 33, თბილისი, 1960, გვ. 164—165.

² ნ. ბერძენიშვილი, XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 187—188.

გა. მან ვახტანგს კახელი ეპისკოპოსები და დარბაისელები გაუგზავნა, რათა მათ მეფესთან ერთად ლეკების წინააღმდეგ ერთობლივი მოქმედების გეგმები დაესახათ. ვახტანგმა თავისი მხრივ, კახეთზე „მოშველების თადარიგი“ დაიჭირა, მაგრამ სწორედ ამ დროს მას შაჰისაგან რაყამი მოუვიდა: შაჰი ვახტანგს ლეკებზე ლაშქრობის მოშლას უბრძანებდა. კახეთში მეტად მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა. ვახტანგის უკან გაბრუნებამ ქვეყანას გული გაუტეხა. „ლეკებმა კახეთის სოფლებს ლაპარაკი დაუწყესო, — ატყობინებდა დავით იმამ-ყული-ხანი ვახტანგს, — ხელმწიფემ ქართველი ბატონი ამაზე გააბრუნა, რომე თქვენზე ხელი აიღო და თვალითაც თქვენი გაბრუნებანახეს და თქვენც მოგეხსენებათ მრავალჯერ მტრისაგან მოთხრილი და შეწუხებული გლეხი ადვილად მოტყუვდა, ამათ ლეკის პირი დაიჭირეს და ლეკს მიუდგნენ. ისინი ქვეყანას მტერობენ და ეს საქმე ხელმწიფის დოვლათის საზიანო და ქვეყნების მოსათხრელი არის“. მთელი კახეთის „გალეკების“ შიშით შეპყრობილი დავითი ვახტანგს წერდა, რომ თუ კახეთს ამ ზაფხულს „მაშველი არ მოუვიდა“, მაშინ „ვინც დარჩომილან და ან ვინც დახიზნულან ესენიც ლეკს პირს მისცემენ და რახან ლეკნი და კახნი ერთ პირს დაიჭერენ, აღრბეყანს და აქათის სარათებს დიად ძალს უზამენ და ამათი დამბა ძნელი შეიქმნება. და თუ აღრე ამავე ზაფხულს ამათ ქომავი მოეშველათ, ვინც უკუმდგარნი არიან, ისინიც აღრე გამობრუნდებიან და ლეკის დამბაც გაადვილდება, თუ არა და ქვეყნები განიავდება“¹. დავით იმამ-ყული-ხანი ზედავდა რა კარზე მომდგარ საფრთხეს, ვახტანგს შველასა და დახმარებას თხოვდა მაგრამ კახეთის მეფისა და მისი თავად-აზნაურობის დასახმარებლად წამოსული მაშველი ჯარი არსად ჩანდა. 1722 წელს დავით იმამ-ყული ხანი გარდაიცვალა. კახეთის ტახტი მისმა ძმამ, კონსტანტინე მაჰმად-ყული-ხანმა დაიჭირა (1722—1733 წწ.). მისი მეფობის დროს ქარელი ლეკების თარეშმა უკიდურეს საზღვარს მიაღწიეს. ქარელებმა მათ მიერ დაპყრობილი კახეთის ტერიტორიის კიდევ უფრო გაფართოება მოინ-

¹ დ. მეგრელაძე, მასალები XVIII საუკუნის ოციანი წლების ქართლ-კახეთის ისტორიისათვის, გვ. 163.

დომეს. ამ მიზნით, მათ მთელი კახეთის ხელში ჩაგდება გადასწყვიტეს. ეს მათ დალისტნელი გლუზოდარების დახმარებით კიდევაც სისრულეში მოიყვანეს. ქარის ომების ქრონიკის ავტორი, 1723 წლის ქვეშ აღნიშნავს: «Кახетия находилась тогда в зависимости от Джара и Талы, а Алаверд, Телав до Гаваза и Гурджаана под управлением Булкадарцев»¹.

კონსტანტინეს კახეთში აღარ ედგომებოდა, იგი დიდებულებიანად ფშავში გაიხიზნა. კახეთში მოღვლები გაჩნდნენ და მოსახლეობის ძალით გამაჰმადიანება დაიწყეს². ამ ამბავმა კახეთში გლებთა საყოველთაო აჯანყება გამოიწვია. აჯანყება თელაველებმა დაიწყეს, მათ სასტიკად დაამარცხეს ქარელთა და დალისტნელთა გაერთიანებული ლაშქარი, რომელსაც ჭალაქის ხელში ჩაგდება ეწადა. ქარელთა ამ დამარცხებამ უფრო გაამხნევა კახელები. თელაველთა მაგალითს კახეთის ბევრმა სხვა კუთხეებმაც მიბაძეს. როგორც ვახუშტი მოგვითხრობს, მათ „მოსრნეს ყოველნი თვისთა შინა მყოფნი ლეკნი და განთავისუფლდნენ და კვალად სიმაგრეთა მყოფნი დაადგრნენ მტკიცედ“³. ამის შემდეგ კახელებმა ფშავში გახიზნული მეფე თელავს მოიწვიეს. კონსტანტინემ ქარელებს ზავი შესთავაზა. ქარელებმაც „ვინად-გან იხილეს მათცა მაგრობა კახთა“⁴, თანხმობა განაცხადეს და კახეთი დატოვეს. სამაგიეროდ მაჰმად-ყული-ხანმა მათ კახეთზე თავისუფალი გზა მისცა „უბატრონო და მდიდარ“ ქართლის სარბეველად⁴. ამის შემდეგ ქარბელაქნის ლეკთა თავისუფალ თემებს თავიანთი ტერიტორიის გაფართოება კახეთის სამეფოს ხარჯზე აღარ უცდიათ. მე-18 საუკუნის მეორე მეოთხედიდან დაწყებული ავარელ ლეკთა თემების ეკონომიური მდგომარეობა მთლიანად დამყარებულია, ერთი მხრივ, უკვე მათი ხელისუფლების ქვეშ მოქცეულ ალაზნის პირა დაბლობში მდებარე ქართული სოფლე-

¹ Хроника воин Джара в XVIII столетии, стр. 10.

² ვახუშტი, „ცხოვრება კახეთისა“, ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 139.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 140.

ბის ფეოდალურ ექსპლოატაციაზე, ხოლო, მეორე მხრივ, მათ მიერ ქართლ-კახეთზე და აგრეთვე სხვა რაიონებზე (აზერბაიჯანზე) წარმოებული სისტემატური თავდასხმების დროს ნაშონ სამხედრო ნადავლსა და მოტაცებულ ტყვეთა სყიდვით მიღებულ შემოსავალზე.

ქარ-ბელაქანი, ელისუს სასულთნოსთან ერთად მთელი მე-18 საუკუნის განმავლობაში საკმაოდ ძლიერ პოლიტიკურ ძალას წარმოადგენდა; მათი როლი ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ასპარეზზე იმდენად მნიშვნელოვანი იყო, რომ ირანი და ოსმალეთი ყოველნაირად ცდილობდნენ მათთან კავშირში ყოფილიყვნენ და ისინი საქართველოს მიმართ თავიანთი აგრესიის დასაყრდენად გაეხადათ. ქარ-ბელაქნის თავისუფალი თემები ხანდისხან ნომინალურად კიდევ სცნობდნენ ხოლმე თურქეთის ან ირანის ზელსუფლებას, იმის მიხედვით, თუ რომელი მათგანი ბატონობდა ამიერკავკასიაში. უფრო ხშირად ქარელები მხარს უჭერდნენ ერთმორწმუნე სუნიტურ თურქეთს. 1727 წელს, ისაყ-ფაშას შუამდგომლობით, თურქეთის სულთან, ახმედ-ხანმა ქარელებს ფირმანი უწყალობა; ამ ფირმანით, თურქეთის მთავრობა ქარელებს მათ მიერ კახეთის სამეფოსაგან მოტაცებული მიწების კანონიერ მფლობელებად აღიარებდა. სულთან ახმედ-ხანის ფირმანში აღნიშნული იყო, რომ იმ დამსახურებისათვის, რომელიც ქარელებს თურქეთის მთავრობის წინაშე მიუძღვით ისლამის გაქრცელებისა და აგრეთვე მთიელი ტომების თურქეთის სამფლობელოებზე თავდასხმების ალაგმვის საქმეში, მიწები, მდებარე კავკასიის მთავარ ქედს, მდინარე ყაფუ-ჩაისა და კარტ-უბანჩაის შუა, უმტკიცდება ქარის და თალას ალაგმვებს მათს სამუდამო მფლობელობაში¹. ამ ფირმანს, როგორც მე-19 საუკუნის ერთ-ერთი რუსი ჟურნალისტი აღნიშნავდა, «лезгины сберегают как святыню и до ныне и показывают ее с особенною гордостью»². თურქეთის სულთან

¹ იხ. Хроника войны Джара, стр. 13; აგრეთვე, Посербский, «Очерк Закатальского округа» — Кавказский календарь, 1866, литературный отдел, стр. 23.

² Посербский, *იქვე*, გვ. 23.

არც ელისუს სულთანს ივიწყებდა. ამაზე უფრო ადრე, 1724 წელს, ახმედ-ხანი, ელისუს სულთან, მაჰმად-ალი-სულთან ზადეს, სპეციალური ფირმანით ატყობინებდა: ვინაიდან თქვენა ისე როგორც თქვენი წინაპრები, ყოველთვის გამოირჩეოდით ჩვენი მთავრობისადმი ერთგული სამსახურით, ამიტომ ელოდეთ ჩვენს მონარქიულ წყალობას. გკონდეთ იმედი, რომ როგორც კი დავიპყრობთ სპარსეთის სამფლობელოში შემავალ პროვინციებს, მაშინვე გიწყალობებთ რომელიმე სამფლობელოს ამ დაპყრობილი ადგილებიდან¹. ერთი წლის შემდეგ, 1725 წელს, სულთანმა ახმედ-ხანმა, ელისუს სულთანს, მაჰმად-ალი-ზადეს, დანაპირი შეუსრულა და მას არეშის სამფლობელო უწყალობა².

1734 წლიდან, ამიერკავკასიაში გაბატონებული ირანი ყოველნაირად ცდილობს ქარელების დამორჩილებას და მათი თავისი გავლენის ქვეშ მოქცევას. 1734 წლის ზაფხულში, ერანის სარდალმა, თამაზ-ყული-ხანმა (შემდეგში ნადირად წოდებული) კახთა მეფე თეიმურაზს (1733—1744 წწ.) ყიზილბაშთა ჯარი გამოატანა და მას ქარის შემუსვრა დაავალა. ყიზილბაშთა და კახელთა გაერთიანებული ლაშქარი თეიმურაზ მეფის ხელმძღვანელობით ქარში შეიქრა და მისი მიდამოები დაარბია³. 1735 წლის იანვარში თამაზ-ყული-ხანმა ქარ-ბელაქნის ლეკთა თავისუფალი თემების წინააღმდეგ სერასკერი მუჰამედ-ყული-ხანი გაგზავნა. ყიზილბაშთა ლაშქარი, რომელსაც თან არტილერიაც ახლდა, სოფელ ალიაბადში მოვიდა. ქარელები მაშინვე მტრის შესახვედრად გამოემართნენ, მაგრამ ბრძოლაში ისინი დამარცხებულ იქმნენ (ქარის ომების ქრონიკის ავტორი ქარელთა ამ დამარცხებას მათი ლაშქრის მცირერიცხოვნობით ხსნის) — ყიზილბაშებმა ქარელებისაგან მძევლები ითხოვეს (10 კაცის რაოდენობით: ქარის თემიდან 6, თალას თემიდან კი 4). გარდა ამისა, მათ ქარელებს დამა-

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 2, საქმე 88, ფურც. 29.

² იქვე, ფურც. 30—31.

³ Абае — Кули — Ага Бакиханов — Кудси — Гюлистан — Ирам, стр. 116.

ტებით 150 კაცის გამოყვანაც დაავალეს, ვითომდა თამაზ-ყული-ხანის მსახურებად, მაგრამ სინამდვილეში ყიზილბაშებმა ისინი თამაზ-ყული-ხანს გაუგზავნეს, როგორც დამხმარე სამხედრო ძალა (თამაზი სწორედ ამ დროს განჯას შემოსდგომოდა). ყიზილბაშებმა ჰარელთა სოფლებს: კატებს, ჰარს, თალას და ჩარდახს ცეცხლი წაუქიდეს, დაანგრის აჭაურის ციხეები¹. 1735 წლის შემოდგომის დასასრულს, ნადირ-შაჰი, რომელსაც თავისი მეტოქე, ოსმალეთი, ამიერკავკასიის ფარგლებიდან თითქმის უკვე გაეძევებინა, პირადად თვითონ დააძრა ჰარ-ბელაქნისაკენ სალაშქროდ. ჯარს წინ ჰარელი მძევლები მიუძღოდნენ. ლაშქრობის მიზანს, როგორც თვით ნადირ-შაჰი აცხადებდა, ჰარელების დასჯა შეადგენდა; ჰარელებს მისი მძევრები დაეხოცათ; გარდა ამისა, ჰარელებს უჩიოდა წახურის უწმიაც (ელისუს სულთანი), ისინი თავს დასხმიან კახს, გაუნადგურებიათ და დაუწვევთ იგი. როგორც კი ყიზილბაშთა ლაშქარი ჰარელთა სოფლებს მიუახლოვდა, მცხოვრებლებმა მაშინვე მიატოვეს თავიანთი სახლ-კარი და მთებში გაიხიზნენ. ყიზილბაშებმა ვერ შესძლეს ჰარელების დამარცხება. ისინი დაკმაყოფილდნენ რამდენიმე სოფლის აოხრებით და ბოლოს იძულებულნი შეიქმნენ უკან დაბრუნებულიყვნენ². 1738 წლის შემოდგომაზე, როდესაც ნადირი ინდოეთში იმყოფებოდა სალაშქროდ, ჰარ-ბელაქნის ლეკთა „უბატონო თემების“ დასასჯელად აზერბაიჯანის სპასალარი ნადირის ძმა, იბრეიმ-ხანი გამოემართა. იგი უამრავი ჯარებით კაკს შოვიდა. აქედან დასახმარებლად მოუწოდა აგრეთვე ქართლ-კახეთის მმართველებს: ხანჯან-ხანს და თეიმურაზს. იბრეიმმა მათ ჯარების გამოყვანა დაავალა. ქართლ-კახეთისა და ყიზილბაშთა ჯარები ჰარში შევიდნენ, მაგრამ ჰარელებმა მათზე უფრო მრავალრიცხოვანი მტრის ძალებს მედგარი წინააღმდეგობა გაუწიეს და დაამარცხეს კიდევ. ბრძოლაში დაიღუპა თვით იბრეიმ-ხანი. ჰარელებმა ხელთ იგდეს მტრის მრავალი ნადავლი. ამ ბრძოლის შემდეგ ჰარ-ბელაქნელებმა

¹ Хроника войн Джара, стр. 20—21.

² იქვე, გვ. 23—24; იხ. აგრეთვე, Гюлистан — Ирам, გვ. 117.

შაჰიც დაიპყრეს¹. 1741 წლის მარტში ნადირმა ჯარ-ბელაქ-
 ნელეების წინააღმდეგ დიდი არმია დასძრა, რომელსაც სა-
 თავეში სერდარი მუჰამედ-ალი ხანი ედგა. ყიზილბაშთა² ცდ-
 ბი, მიმართული იქითკენ, რომ როგორმე გაეტეხათ ჯარელთა
 წინააღმდეგობანი, ამ ჯერადაც მარცხით დამთავრდა. მათ ვერ
 უშველა ვერც ისეთ ღონისძიებებმა, როგორც იყო ყიზილ-
 ბაშთა მიერ ჯარელთა ბაღებისა და ვენახების გაკაფვა, მრ-
 ვალრიცხოვანი ცხვრის ფარების განადგურება³. თავიანთ
 ოჯახებიანად მიუვალ ხეობებში ჩაკეტილ ჯარელების დამარ-
 ცხების უნარი ყიზილბაშებს არ აღმოაჩნდათ. ამავე წლის შე-
 მოდგომაზე ყიზილბაშთა არმიის დასახმარებლად ჰუსეინ-ხანი
 მოვიდა ყარაბაღის, შამშადილის და ყაზახის ჯარებით. მალე
 თვით ნადირ-შაჰიც აქეთკენ გამოემართა. მან თავისთან დაი-
 ბარა აგრეთვე სურუხაჲ ყაზიყუმუხელიც⁴. ყიზილბაშებმა
 ვერ შესძლეს ჯარელებისათვის გადამწყვეტი დარტყმის მიყე-
 ნება. ერთი წლის უშედეგო ომის შემდეგ, ნადირი იძულებუ-
 ლი შეიქნა ჯარელთა საბოლოო დამორჩილებაზე ხელი აეღო.
 1742 წლის მარტში ნადირ-შაჰი, როგორც ამას ჯარის ომების
 ქრონიკის ავტორი ვადმოგვცემს «с уцелевшей частью
 своего войска вступил в Дербенд позором, так как не
 мог отомстить дагестанцам»⁵. როგორც კი ნადირმა დაღის-
 ტანი დასტოვა, მთებში შეხიზნული ჯარ-ბელაქნელები მაში-
 ნვე თავიანთ სოფლებს დაუბრუნდნენ, ისე რომ შემოდგომი-
 სათვის (1742 წ.) ყველა მათგანი უკვე თავთავიანთ სახლ-
 კარში იმყოფებოდნენ⁵.

ჯარ-ბელაქნელები, ელისუს სასულთნოში მოსახლე წახუ-
 რელებთან ერთად, მონაწილეობას იღებდნენ დინასტიურ

¹ Хроника войн Джара, гл. 29—30; ამ ლაშქრობის შესახებ იხი-
 ლეთ აგრეთვე: Гюлистан-Ирам, гл. 120; ვახუშტი «ცხოვრება კახეთის-
 სა», ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 143; სენნია
 ჩხეიძე — ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინ. გამოც., გვ. 342.

² Хроника войн Джара, стр. 134.

³ იქვე, გვ. 34.

⁴ იქვე, გვ. 36.

⁵ იქვე.

ბრძოლებშიც, თვით ქართლ-კახეთის სამეფოს შიგნით, ასე
მაგალითად, 1748 წელს, როდესაც ქართლის სამეფო ტახტის
ხელში ჩაგდებას ცდილობდა აბდულაბეგ იესეს ძე, მას ერეკლე
ლესა და თეიმურაზის წინააღმდეგ მიმართულ ბრძოლაში დას-
მარებას უწევდნენ წახურელები, ქარელები, თალელები და
ჯინიხელები¹.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარშიც ქარ-ბელაქანი, მის
მოკავშირე სხვა თავისუფალ თემებთან ერთად, წარმოადგენ-
და ერთ-ერთ ძლიერ პოლიტიკურ წარმონაქმნს მთელს
ამიერკავკასიაში. განსაკუთრებით აქტიურად დაისვა ქარ-ბე-
ლაქნის საკითხი თეიმურაზ II და ერეკლე II საგარეო პოლი-
ტიკაში. ეს საკითხი საქართველოს „აღდგომისა და გამოს-
ნის“ ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მომენტი იყო. თეიმურაზისა
და ერეკლესათვის ქარ-ბელაქნის საკითხის გადაწყვეტის
მხოლოდ ერთი გამოსავალი არსებობდა — მისი დაპყრობა,
ქართველობის აღდგენა და მისი კვლავ კახეთისათვის შემოიქ-
თება. ერეკლეს და თეიმურაზის შეხედულებით ქარ-ბელაქ-
ნის დაპყრობა ერთ-ერთ უმთავრეს საშუალებას წარმოადგენ-
და ქართლ-კახეთში ლეკთა თავდასხმების ამოსაკვეთად. მათ
მეფობის ხანაში ბრძოლა ქარელებსა და კახელებს შორის
კვლავ მთელი თავისი სისასტიკით გრძელდებოდა. ერეკ-
ლე არაერთხელ მიმართავდა მათ საზავო წინადადებით.
იგი ხშირად კიდევაც ახერხებდა მათ შემორიგებას, მაგ-
რამ ეს დაზავება მეტად მცირე ხანს გრძელდებოდა.
საკმარისი იყო ქარელებთან მათი გადამთიელი თანამოძ-
მეები, დაღისტნელები, მოსულიყვნენ, რომ მათ მაშინ-
ვე ზავის პირობები დაერღვიათ და დაღისტნელებს წინ წა-
ლოლოდნენ ქართლ-კახეთის სოფლების სარბევად². ასე მაგა-
ლითად, 1750 წელს, ქარელებმა თბილისში, ერეკლესა და
თეიმურაზს თავიანთი ქედბუდეები და ელისუს სულთანი,
მაჰმად-ხანი გამოუგზავნეს ზავის დასადებად. მეფეებმა შე-
რიგებაზე თანხმობა განაცხადეს და მძევლად თავისთან მას-

¹ Хроника войн Джара, стр. 46.

² იქვე, გვ. 49—50.

მად-ხანი დაიტოვეს. მაგრამ როგორც კი ქარელი ქედხუდები თავიანთ ქვეყანაში დაბრუნდნენ, ქარ-ბელაქნელებმა მაშინვე უკუაგდეს თავიანთი წინადადება: „მისცეს პირი დაღისტანს და შეიქნა ჯარის მზადება და დააპირეს წამოსვლა ქართლსა და კახეთზე“. დაღისტნელები მრავალრიცხოვანი ჯარით „მოვიდნენ ქარში, ქარელნიც შეეყარნენ, ჯარსაც უსადგურეს, ულუფა მისცეს და გამოვიდნენ ქარიდამ, ქისიყს ცემა დაუწყვეს“¹. ქარელებმა საშინლად ააოხრეს ქიზიყის სოფლები: ჯუგაანი, ტიბაანი და მაჩხაანი. ჯუგაანში მათ ცეცხლი წაუკიდეს ციხე-სიმაგრეს, რომელშიაც მცხოვრებლებს თავი შეეფარებინათ². ახალგაზრდა ერეკლემ, როგორც პაპუნა ორბელიანი გადმოგვცემს, შესძლო ქიზიყზე შემოსეული ქარელების უკუგდება³. 1751 წელს, პაპუნა ორბელიანის მოთხრობით, „რადგან ლეკთა, ქართლისა და კახეთის მტრობა არ მოშალეს და აქას სულ ქარელნი ამტრობდეს, გარდმოიყვანდის ჯარი დაღისტნიდამ, უსადგურიან, ბელადი მისციან და აოხრებდიან მუღმისად ქართლსა და კახეთს“, ამის გამო ქართლ-კახეთის მეფეებმა დიდებულებთან ერთად მოლაპარაკების შემდეგ ქარ-ბელაქნის „უბატონო თემების“ დაპყრობა გადაწყვიტეს. პაპუნა ორბელიანის მოთხრობით, „მოინდომეს ქართველთა და კახთა ჩინებულთა კაცთა ქარზე მისვლა, მეფემან თეიმურაზ და ძე-მან მისმან ერეკლემ დაამტკიცეს რჩევა ესე და შემოიყარეს ჯარი ქართლისა და კახეთის, ყაზახ-ბორჩალუსი სრულიად და გაემართნეს ქარზე“⁴. მეფეებმა დაიბარეს აგრეთვე თავიანთი მოხარკე განჯის ხანი. შაქი-შარვანის ხანი აჯი-ჩალაბიც მოჩვენებით ერთგულებაზე ეფიცებოდა ერეკლესა და თეიმურაზს. თებერვალში ქართველი მეფეები თოფყარალაჯში მოვიდნენ. აქედან მათ მეწინავე ჯარს უბრძანეს, რომ სოფ. ფადართან ხიდი გაედოთ და ალაზანს გაღმა გასულიყვნენ. როდესაც ქართველთა ლაშქარმა

1 პაპუნა ორბელიანი, „ამბავი ქართლისანი“, იხ. ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 429—431.

2 Хроника войн Джара, стр. 50.

3 პაპუნა ორბელიანი „ამბავნი ქართლისანი“, ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 431.

4 იქვე, გვ. 433.

ალაზანი გადალახა, გამოიჩინა, რომ ქარელები სულ ერთიანად აყრილიყვნენ: ნაწილი მათგანი ციხე-სიმაგრეებში გამაგრებულიყო, ნაწილი კი აჯი-ჩალაბის სამფლობელოში გახიზნულიყო. აჯი-ჩალაბმა, რომელსაც კარგად შეეფასებინა ის მოსალოდნელი საფრთხე, რომელიც მას ქართველთა მიერ ქარბელაქნის დაპყრობის შემდეგ მოელოდა, ერეკლეს და თეიმურაზს შემოუთვალა: „თუ გამოეცლებით ქარელთა, კარგია, თუ არა და მე ჩემის ქვეყნით მაგათთან ამოვსწყდებიო“¹. აჯი-ჩალაბის ასეთი მუქარით აღსაესე მომართვა ქართველმა მეფეებმა ძალზე იწყინეს და იმავე დღეს აჯი-ჩალაბის წინააღმდეგ სალაშქროდ გაემართნენ. აჯი-ჩალაბმა, რომელსაც „ქარელნი, იმ ძირობის ლეკის ქვეყნები, კაკის სულთანი სულ შემოეფიცა და ჯარი შეეყარა“, ქართველების ჯარი დაამარცხა². ამ დამარცხებამ ქართველი პოლიტიკოსებისათვის ნათელი გახადა, რომ ქარ-ბელაქნის საკითხის გადაწყვეტა დიდ სიძნელებებთან იყო დაკავშირებული. ქარ-ბელაქნელებს ზურგს უმაგრებდნენ არა მარტო დალისტნელები, არამედ საჭირო შემთხვევებში მათ მხარეზე იყვნენ ამიერკავკასიის მუსლიმანური სახანოები, რომელთაც ეშინოდათ ქართველების გავლენის გაძლიერებისა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. მიუხედავად ამ სიძნელებებისა, ერეკლე მაინც არასოდეს არ კარგავდა ქარ-ბელაქნის შემოერთების იმედს. იგი ცდილობდა ყოველი ხელსაყრელი შემთხვევით ესარგებლა და ლეკთაგან ქარ-ბელაქნის გამოხსნის საქმე როგორმე წინ წაეწია.

ქარ-ბელაქნის გამოხსნის რეალურად გადაწყვეტის საკითხი ერეკლე II და რუსეთის ურთიერთობის ერთ-ერთ არსებით საკითხად იქცა. ერეკლეს რუსეთი და მისი მხედრობა მიაჩნდა ერთ-ერთ ძირითად დასაყრდენ ძალად, რომლის მეშვეობითაც შესაძლებელი გახდებოდა ლეკთა მიერ მიტაცებული კახეთის მიწა-წყლის გამოხსნა. 1768—1774 წწ. რუსეთ.

¹ პაპუნა ორბელიანი, „ამბავნი ქართლისანი“, ქართლის ცხოვრება, II, ჩუბინაშვილის გამოცემა, გვ. 434—433.

² იქვე.

ოსმალეთის ომის დროს, როდესაც რუსეთის ჯარი საქართვე-
 ლოს ტერიტორიაზე შემოვიდა, ერეკლესათვის ჭარ-ბელაქნის
 შემოერთების საკითხი სავსებით რეალური და პრაქტიკული
 გახდა. რუსეთის ჯარის დახმარებით ერეკლე ჭარ-ბელაქნის
 დაპყრობას აპირებდა. ჭარ-ბელაქნელები, რომელთაც ოსმა-
 ლეთი მფარველობდა, ამ დროისათვის კიდევ უფრო აშლი-
 ლიყვნენ და კახეთის სოფლების ძარცვა-რბევაც გაეხშირები-
 ნათ. 1770 წლის 9 ოქტომბერს, ერეკლე II ეკატერინე II-ის
 პირველ მინისტრს, გრაფ პანინს ატყობინებდა: „ჭარელნი
 ლეკნი... შეპკრბენ და გამოვიდნენ ორი ათასი კაცი ოცდა
 ექუსს აგვისტოს ქისიყის სოფლების ბოლოს. ღუთითა და
 მისის იმპერატორების დიდებულების ბედნიერებითა, ვერა
 აგნეს რა; და კუალად გამოვიდნენ ოცდა ცხრას აგვისტოს სამი
 ათას ხუთასი კაცი ლეკნი ჭარელნი და ბელაქნელნი, და თა-
 ლელნი ამავე ქისიყს, და შემობმოდნენ და დიდი ომი გარდა-
 ხდომოდათ, და ქისიყის სარდალი კნიაზ ანდრონიკოვი იქ
 დაჰსწრებოდა. წყალობითა ღვთისათა და ბედნიერებითა მათის
 იმპერატორების დიდებულებისათა ჰსძლივეს, გააქცივეს
 და მრავალნი ლეკნი მოსწყვიტნეს, რიცხვით ას ოთხმოცდა-
 შვიდი... და აგრეთვე ჩუენნი ქისიყელნი მიუხდენ ამ ჭარე-
 ლთა ლეკთა კაკის სოფლებსა, მრავალი სოფლის კაცნი მოკ-
 ლეს და ოცდათხუთმეტი სული დაატყვევეს, და პირუტყვი
 სამი ათასზე მეტი მოიყუანეს“. შემდეგ ერეკლე პანინს წერს,
 რომ ლეკთა ამ აშლილობის მიზეზი ოსმალეთია. „ოსმალთა,—
 განაგრძობს ერეკლე,— მრავლის მიცემითა და ქადებითა ხუ-
 ნძახის ბატონის გარდა და იმის ამყოლის კაცს გარდა, რაც
 დალისტნის უფროსნი და ავაზაკნი ქურდნი ლეკნი არიან
 ჩუენს ქვეყანაში აგვისიეს, და რაც მტერობა შეუძლიათ ცდი-
 ლობენ, და იმათგანნი გაპარვით ზოგნი ახალციხესაც მივიდ-
 ნენ და იქიდან ჩუენს ქუეყანას ჰსცემენ“. ყოველივე ამის გა-
 მო ერეკლე უმადლეს კარს მოახსენებდა: რუსეთმა „დალის-
 ტნელი უფროსები და ქვეყნები“, რომელნიც „მისის იმპერა-
 ტორების დიდებულების საფარველს ქუეშე შერიგებით იმ-
 ყოფებიან“, როგორმე შეაშინოს ძალით, თუ სხვა რაიმე სა-
 შუალებით, რომ მათ ლეკები დააკავონ და აღარ გამოუშვან

საქართველოზე სარბევად¹. 1770 წლის 10 ოქტომბრის თარიღით დაწერილ წერილში ერეკლე გრაფ პანინს კვლავ ატყობინებდა, რომ „ქარელნი ლეკნი და თალაელნი, და ბელაქნელნი, რომელნიც კახეთის მამულში სახლობენ, ახლა აგვეშალნენ ამ ჩვენს ახალციხეზედ წარსვლისათვის, და ფრიაღის წადიერებით არიან ოსმალთ მიდგომილნი რაც შეუძლიათ ყოვლითურთ“. ერეკლე ამ წერილში აღნიშნავდა, რომ მართოქარელების დასჯა ქართველებისათვის დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენს, მაგრამ მათ დახმარებას უწევენ ერთმორწმუნე შარვანელები. ერეკლე იმედს გამოსთქვამდა, რომ იგი შეძლებს შარვანელების თავისთან შემორიგებას და მათი ქარელებისაგან ჩამოშორებას, ოღონდ ხელმწიფე-იმპერატორმა საქართველოში მყოფ რუსთა ჯარს ნება დართოს, რომ მათ ამ ზამთარში, როდესაც დაღისტნელ ლეკებს თოვლი გზებს შეუკრავს და ველარ გადმოვლენ ქარელების საშველად, ქართველებთან ერთად ილაშქრონ ქარ-ბელაქანზე. რუსთა ჯარების სურსათით მომარაგებასაც მეფე თვითონვე კისრულობდა (ერთი თვის განმავლობაში). მოვიტანოთ თვით ერეკლეს სიტყვები: „მათი გარდახდევინება (ლაპარაკია ქარელებზე — თ. პ.) ღვთით ზამთარში ადვილი არის ჩვენგან, მაგრამ შარვანელნი უშველიან ხოლმე, რადგანაც ერთსარწმუნოებისა არიან. მე იმ შარვანელებს ასე რიგად ვეცდები, რომ უფრო შემორიგებაზედ განვაშტკიცო, და სხვა მეშველი — ზამთარიც, ამათს მეტი არა ჰყავსთ: დაღისტნის ლეკებს თოვლი შეუკრავს გზასა, და, თუ მისის იმპერატორობის დიდებულების ჯარს ამ ზამთრობით ჩვენს ქვეყანაში მოუხდეს დგომა, თუ შეიძლებაოდეს ბრძანება ჰქონდესთ აქ მყოფთ რუსეთის ჯართ, თუ ვამჯობინო, ერთად ვილაშქროთ ერთ თვეს ამ ქარელთა და ბელაქნელებზედ;... პროვიანტსაც მე მივცემ უფასოდ ამ ერთი თვისას მათი იმპერატორების დიდებულების ჯარსა, თუ

¹ Письмо царя Ираклия к гр. Н. И. Панину, от 9 октября 1770 года — Грамоты и другие исторические документы, относящиеся до Грузии. Том II, выпуск I, грузинские тексты. С 1768 по 1801 года под редакцией А. А. Цагарели: Санкт-Петербург, 1898, стр. 62—63.

არა და, ნება მათის დიდებულების ყოველად მოწყალე ხელმწიფისა არის; და რადგანაც რუსეთის დიდებულის ხელმწიფისა ჯარი ჩვენთან იქნება, შირვანის ქვეყანას ასეთი შიშით მივცემთ, რომ იმათ ისინი ველარ უშველიან. მე ესენი ამისთვის მოვახსენე თქვენს მაღალს ღრაფობის ბრწყინვალეებას, რომ ოსმალთა და დაღისტნელთა შეერთებისა დიდნი მიზეზნი ესენი არიან და შემწენი¹. ერეკლე წინასწარ კარგად ითვალისწინებდა ყველა იმ დაბრკოლებებს, რომელიც შეიძლებოდა კარ-ბელაქანზე ლაშქრობას წინ გადაღობებოდა. მას საჭიროდ მიაჩნდა ეს დაბრკოლებანი წინასწარვე აღმოეფხვრა, რომ შემდეგში ლაშქრობის საქმე გაადვილებულიყო. ასეთ დაბრკოლებად ერეკლეს მიაჩნდა ის მოსალოდნელი გაერთიანება, რომელიც შეიძლება ქარელებსა და ყუბა-ხანს შორის მომხდარიყო. ამის გამო იგი ცდილობდა ყუბა-ხანის შემორიგებას, რომ ამით ქარელებს მაშველი ძალა მოჰკლებოდათ. აი, რას წერს იგი 1770 წლის 2 დეკემბერს რუსეთში მყოფ თავად ზაალ ორბელიანს: „ქარელნი და ყუბა, თუმცა არ ერთობენ, მაგრამ არცარასა კი მტერობენ; რითაც გზით და გვარით იყოს და შეიძლებოდეს უნდა პირველს მინისტრს მოხსენდეს შენგან, რომ რომლითაც გვარით იყოს ყუბა-ხანსა და ჩვენს შუადოსტობის სიმტკიცე მოახდინოს და ჩვენთან განამტკიცონ. ეს საქმე დიად უცხო იქნება და ქარელთ ამ მიზეზით მაშველი დაუძვირდებათ, და ძალი მოაკლდებათ, და ჩვენ რომ მტერზედ, -ლთით, გავილაშქრებთ, ისინი ჩვენის ქვეყნის მტერობაზედ მოსუსტდებიან“². ზემოთ მოყვანილი დოკუმენტები მჭერმეტყველურად მოგვითხრობენ, თუ რაოდენ პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონდა ერეკლესათვის კარ-ბელაქანის საკითხს. მაგრამ რუსეთ-ოსმალეთის ომში ჩარევამ და რუსეთის ლაშქრის ორი წლის განმავლობაში საქართველოში მოქმედებამ ერეკლეს ვერავითარი სარგებლობა ვერ მოუტანა. მისი მრავალგზისი თხოვნები უმაღლესი საიმპერა-

¹ Письмо царя Ираклия к гр. Н. И. Панину, от 10 октября 1770 года, см. Цагарели, Грамоты..., т. II, вып. I, стр. 66.

² Письмо царя Ираклия к кн. Заалу Орбелиани, от 2 декабря 1770 года, см. Цагарели, Грамоты..., т. II, вып. I, стр. 67—68.

ტორო კარისადმი, რომ რუსთა ჯარს ნება მისცემოდა ქართველებთან ერთად ქარ-ბელაქანზე ლაშქრობისა, უქმ სიტყვებად რჩებოდნენ. ის დიდი მიზანი (ქარ-ბელაქნის შემოერთება), რომლის განხორციელებაც ერეკლეს რუსთა ჯარის დახმარებით ეწადა, მიუღწეველი დარჩა. მიუხედავად ამისა, მეფე ერეკლეს ამის შემდეგაც ერთი წუთითაც არ დაუკარგავს რწმენა და არ აუღია ხელი ქარ-ბელაქნის გამოსწრაფს.

1773 წლის აპრილში, როდესაც ქართლ-კახეთის მეფის ელჩებმა, ლეონ ბატონიშვილმა და ანტონ კათალიკოსმა, პირველ მინისტრს, გრაფ პანინს წარუდგინეს პირობები, რომლითაც ერეკლეს სურდა რუსეთის მფარველობის ქვეშ შესვლა, მასში მტერთა მიერ ქართლ-კახეთის სამეფოსაგან უსამართლოდ „წართმეული ადგილების“ დაპყრობის საკითხს მნიშვნელოვანი ადგილი ჰქონდა დათმობილი. მასში ხაზგასმული იყო ის გარემოება, რომ ამ „წართმეული ადგილების“ გამოხსნა და შემოერთება უნდა მომხდარიყო „ძალითა მისის დიდებულებისათა“ (ე. ი. რუსეთის იმპერატორის დახმარებით—თ. პ.). ამ მიზნით, ერეკლე რუსეთის იმპერატორს თხოვდა, რომ მას საქართველოში გამოეგზავნა ჯარი 4000 კაცის რაოდენობით. ეს ჯარი ერეკლეს ესაჭიროებოდა, ერთი მხრივ, ოსმალთა მიერ მიტაცებული სამცხე-საათაბაგოს გამოსახსნელად, ხოლო, მეორე მხრივ, ქარ-ბელაქნის დასაპყრობად. ამის შესახებ აკად. პ. ბუტკოვის მიერ კავკასიის ახალი ისტორიისათვის შეგროვილ მასალებში პირდაპირ აღნიშნულია, რომ «царь Ираклий просил четырех тысяч войск на российском содержании, для защиты его от неверных и для немедленного завоевания Ахалцихе и отнятия у заахалзанских лезгин кахетинских мест, которые они занимают»¹. ქართველი ელჩები უმადლეს საიმპერატორო კარს მოახსენებდნენ, რომ რუსეთის ხაზინის მიერ საქართველოში მყოფი ჯარის შესანახავად გაწეული ხარჯები ისევ ანაზღაურებულ იქნებოდა თვით ამ ახლად შემოერთებულ ქვეყნები-

¹ П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Часть II, стр. 119, Санкт-Петербург, 1869 г.

დან რამოდენიმე წლის განმავლობაში: „როდესაც მისის დიდებულების კორპუსი, საქართველოში მისული, და მეფე ჩვენი ზოგად ბრძოლებით მტერს ჩვენის სამეფოს ნაწილს, რომელიც დღეს წართმეულია, კვალად წაართმევენ, რაც კორპუსზე ხაზინა დაიხარჯება ამ დაჭერილის ქვეყანიდამ რამდენსამე წელიწადს უკან ისევ სახელმწიფოს ხაზინაში უკუიზღვის“. ქართველი პოლიტიკოსები, იმ მიზნით, რომ რუსეთი უფრო დაეინტერესებინათ ქარ-ბელაქნის დაპყრობის საქმით, გრაფ პანინს უცხადებდნენ: იმ შემთხვევაში, თუ „კახეთის მამულები“ შემოერთებულ იქნებოდა, მაშინ რუსეთის ხელმწიფის სასარგებლოდ ამ ადგილების მცხოვრებლებზე დაწესებულ იქმნებოდა გარკვეული გადასახადი, ყოველწლიურად თითო კომლ გლეხზე თოთხმეტი შაური, და აგრეთვე ორასი ფუთი აბრეშუმი. „თუ კახეთის მამულები, რომელიც წართმეული აქვს, დაიპყრობს ბედნიერებითა დიდებულებისა მისისათა, იმათგანაც თქმულისაებრ თვითოს გლეხის სახლითგან ათოთხმეტი შაური სახელმწიფოდ მიერთმოდეს ყოველს წელიწადს, და კვალად ორასი ფუთი აბრეშუმი; და თუ ის მამულები მეტს შეიძლებენ, მეტი მოერთმის“¹.

ქარ-ბელაქნის საკითხი გამოხატულებას პოულობს აგრეთვე 1783 წლის რუსეთთან დადებულ მფარველობით ტრაქტატში. ამ ტრაქტატის მეოთხე სეპარატულ არტიკულში საგანგებოდ იყო აღნიშნული, რომ „დიდებულება იმპერატორებისა მისისა აღჰსთქეამს, რათა დროსა ბრძოლისასა იხმაროსმცა ყოველი შემძლებლობაი მეცადინობისა ღონითა საქურუჭლისათა, ხოლო დროსა მშვიდობისასა დაზავებისა მიერ უკმოქცევისათვის ქუეყანისა და ადგილთა მტერთაგან ქონებულთა და ძუელადვე სამეფოასა მიმართ ქართლისა და კახეთისა შერაცხილთა — ესენი უკუჭ დაჰშთებიან სამფლობელოდ მუნებურთა მეფეთა საფუძუჭლსა ზედა თქმულთა ჰაზრთასა, რომელნიცა ითქუნენ მფარუჭლობისათვის და უზენაესისა

¹ Представленные гр. Н. И. Панину царевичем Леоном и жатол. Антоном условия, на каких царь Ираклий желал поступить под покровительство России — см. Цагарели, Грамоты..., т. II, вып. 1, стр. 91—92.

ხელშეწყობისა ყოვლისა რუსეთის იმპერატორთა¹. კახეთის სამეფოს მიმართ „ძველადვე შერაცხილ“ ადგილებში კარბელაქანიც იგულისხმებოდა. ყურადღებას იპყრობს აგრეთვე ის გარემოება, რომ ტრაქტატის დადების დროს, 1783 წლის ივლისში, ქართლ-კახეთის მეფის რწმუნებულები იოანე მუხრან-ბატონი და გარსევან ჭავჭავაძე მოითხოვდნენ ერეკლეს მოხსენებას ტრაქტატის არტიკულებში შემდეგი ტიტულატურით: „მეფე ქართლისა, მეფე კახეთისა, მემკვიდრე მფლობელი სამცხე-საათაბაგოსი, მთავარი ყაზახისა, მთავარი ბორჯალოსა, მთავარი შამშადილისა, მთავარი კაკისა, მთავარი შაქისა და მთავარი შირვანისა, მფლობელი და მბრძანებელი განჯისა და ერევნისა“². მიუხედავად იმისა, რომ ტრაქტატში ერეკლეს ასეთი ტიტულატურით მოხსენიება არ იქნა მიღებული³, მაინც ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ის ფაქტი, რომ აქ ერეკლე იხსენიება, როგორც „მთავარი კაკის“. ამაში ჩანს ერეკლეს მისწრაფება: ხაზი გაუსვას და გამოააშკარავოს თავისი უფლება კაკზე (კაკი ანუ იგივე ელისუს სასულთნო შეადგენდა ლეკთა მიერ კახეთის სამეფოსაგან მიტაცებული მიწაწყლის აღმოსავლეთ ნაწილს). ტრაქტატის მეორე საიდუმლო პუნქტის თანახმად იმპერატორი „დაცვისათვის სამფლობელოასა ქართლისა და კახეთისა ყოვლით კერძო შეხებისაგან მეზობელთასა და სიმტკიცისათვის მხედრობისა მისისა უგანათლებლობისა“⁴ — საქართველოში მუდმივ სამყოფად აგზავნიდა ორ ბატალიონ ქვეით ჯარს 4 ზარბაზნით. ერეკლე ტრაქტატით გათვალისწინებულ ამ რუსთა ჯარის საქართველოში შემოსვლაზე დიდ იმედებს ამყარებდა. უპირველეს ყო-

¹ Договор, постановленный между ея Императорским Величеством имп. Екатериной II и царем Карталинским и Кахетинским Ираклием вторым, 24 июля 1783 г., см. Цагарели, Грамоты, т. II, вып. I, стр. 109.

² იქვე, стр. 100.

³ П. Бутков — Материалы для новой истории Кавказа, часть II, стр. 130.

⁴ Договор 1783 г., см. Цагарели, Грамоты..., т. II, вып. I, стр. 108—109.

ვლისა, იგი ფიქრობდა, რომ ახლა მაინც შესაძლებელი გახდებოდა ქარ-ბელაქნის დაპყრობა. როგორც კი აღნიშნული ორი ბატალიონი რუსთა ჯარი 1783 წლის ნოემბერში საქართველოში შემოვიდა, ერეკლემ მაშინვე თხოვნით მიმართა გენერალ პავლე პოტიომკინს, რომ მოეხდინათ ქარზე ლაშქრობა¹. 1783 წელს ლაშქრობის მოწყობა ვერ მოხერხდა. 1784 წელს ერეკლემ კვლავ გაუმეორა თავისი თხოვნა პოტიომკინს და თან დამატებით კიდევ ექვსი პოლკი ჯარის გამოგზავნას თხოვდა გენერალს. როდესაც ამ ჯარის გამოგზავნაზე ერეკლემ უარი მიიღო, მაშინ მან პოტიომკინს თხოვა, რომ ქარზე ლაშქრობა მოეხდინათ იმ ორი ბატალიონი ჯარით, რომელიც უკვე საქართველოში იმყოფებოდა. თავის მხრივ ერეკლე პირობას იძლეოდა, რომ გამოიყვანდა 4000 კაცს². პოტიომკინი ერეკლეს არწმუნებდა: სასურველია ქარზე ლაშქრობა მოწყობილიყო რუსთა ჯარის საქართველოში გაზრდის შემთხვევაში, რათა პირველი დარტყმისთანავე ლეკებს ეგრძნოთ რუსეთის იარაღის ძალა³. მაგრამ ერეკლე აღარ იცდიდა და დაჟინებით სთხოვდა პოტიომკინს, რომ რუსთა ჯარებს ნება მისცემოდა ქარელებზე ლაშქრობისა. გადაწყდა ლაშქრობის მოწყობა 1784 წლის შემოდგომისათვის. ექსპედიციის ხელმძღვანელობა პოტიომკინმა ჩააბარა გენერალ-მაიორ სამოილოვს. 1784 წლის 4 ოქტომბერს გენერალ-მაიორი სამოილოვი რუსეთის ჯარებით ქიზიყის სოფელ მაჩხაანში მოვიდა. 7 ოქტომბერს მას აქვე შეუერთდა ერეკლე ქართველთა ჯარით. 14 ოქტომბერს რუსეთისა და ქართველების გაერთიანებულმა ლაშქარმა სოფ. მულანლოსთან მდ. ალაზანი გადალახა და ლეკებს შეეტაკა. ბრძოლაში ქარელები დამარცხებულ იქმნენ. მათი მხრით მოკლულ იქმნა 200, ტყვედ ჩაეარდა 2. ქართველებმა ბრძოლაში დაკარგეს 20 კაცი. რუსთა ჯარის დანაკლისი 17 კაცს შეადგენდა⁴. მაგრამ ამ ექსპედიციას რაიმე საგრძნობი შედეგები

¹ П. Бутков — Материалы... II, стр. 157.

² Н. Дубровин — «История войны и владычества русских на Кавказе», т. II, стр. 46, СПб, 1886.

³ П. Бутков, Материалы, II, стр. 158.

⁴ იქვე.

ქართლ-კახეთის სამეფოსათვის არ მოჰყოლია. როგორც ბუტკოვი აღნიშნავს: «Сей подвиг не принес ощутительной пользы... лезгины, и вообще Дагистанцы, оныи действием лишь вздражнены»¹. ქარ-ბელაქნის საკითხი ამის შემდეგაც კვლავ ერეკლეს ყურადღების ცენტრშია. 1796 წლის გაზაფხულზე, როდესაც სპარსეთში ლაშქრობასთან დაკავშირებით, რუსთა ჯარები ამიერკავკასიის ფარგლებში შემოვიდნენ, ქართველი პოლიტიკოსების წრეებში კვლავ გაცოცხლდა რუსთა ჯარების დახმარებით ქარ-ბელაქნის დაპყრობის იდეა. 1797 წლის 11 ივნისს ერეკლე რუსეთის სამეფო კარზე მყოფ მის ელჩს, გარსევან ჭავჭავაძეს წერდა: „მართალია აქ მყოფს რუსეთის მხედრობას ბრძანება მოუვიდა აქვე მოცდისა, მაგრამ მოქმედების ბრძანება აქვსთ, თუ არა, — არ ვიცი; ეცადე, რომ აქ მყოფს ჯარს ებრძანოს საფარში ჩვენთან გამოყოლა, რომ ჩვენ საზღვრებში და ჩვენს შინაგანს ყოველთვის მაშფოთებელს ქარეთზე ვილაშქრებთ, და ესენიც თან გამოგვეყვინენ“². მაგრამ ერეკლეს ამყაამადაც იმედის გაცრუება ელოდა. იმპერატორმა პავლემ სპარსეთში ლაშქრობა მოშალა და რუსეთის ჯარებსაც ბრძანება მოუვიდა ამიერკავკასიის ფარგლებიდან გამოსულიყვნენ. რუსთა ჯარის მოსალოდნელმა წასვლამ ქართლ-კახეთის მთავრობის წარმომადგენელნი ძალზე დააღონა. ისინი თავიანთ ელჩს გარსევან ჭავჭავაძეს წერდნენ, რომ ეშუამდგომლა მას იმპერატორის წინაშე რუსეთის ჯარების საქართველოში დატოვებაზე. 1797 წლის 11 ივნისს გარსევან ჭავჭავაძე იმპერატორ პავლესადმი წარდგენილ მოხსენებაში წერდა, რომ მეფე ერეკლე „და ყოველი ერი მისი ყოვლად ქვეშევრდომებრივ ითხოვენ, რათა მისცეთ უმაღლესი ბრძანება აწ საქართველოსა შინა მყოფსა რუსეთის მხედრობის დასსა, რომელ დაშთნენ მუნ ვიდრემდის აწინდელნი აღრეულნი გარემოებანი განვლიდნენ, და შემდგომად მისსა, ძალისამებრ სეპარატის არტიკურისა, შესაძლებელ არს დაშთნენ მუნ ოდენ რიცხვნი იგი, ვითარცა“

¹ П. Бутков, Материалы..., т. II, стр. 158.

² Письмо Ираклия кн. Г. Р. Чавчавадзе, от 11 июня 1797 года. сб. Грамоты..., т. II, вып. 1, гв. 136.

ინებებს თქვენი იმპ. დიდებ. მსგავსად დანიშნულისა ტრაქტატისა ყოვლად მოწყალებით მუნ დაშობის ბრძანებას¹. საქართველოში დატოვებული რუსთა ჯარის დახმარებით ქართველები ფიქრობდნენ, რომ უაღრესად გართულებულ საგარეო ვითარებასაც გამოისწორებდნენ და მათს „შინაგანს ყოველთვის მამფოთებელ ქარეთზე“-ც ილაშქრებდნენ. აი, რას ატყობინებს გარსევან ქაქვაძე იმპერატორის კანცლერს, თავად ა. ბეზბოროდკოს, 1797 წლის 18 სექტემბერს: „უკეთუ ნება იქმნების მოხედვად ყოვლად უმოწყალესითა კეთილმყოფლობითა მეფესა ზედა ჩემსა და ერსა ზედა მისსა, ფიცით თქვენდამი ქვეშევრდომსა, მაშინ მე უმდაბლესად მოგახსენებ: ახლა უპირველესი სარგებელი მეფისა ჩემისა და ყოვლისა სამეფოაჲსა მისისა მდგომარეობს მას შინა, რომ დავამდაბლოთ ახლონი მტერნი, მეზობელნი მისნი, ქარს მცხოვრებელნი, რომლისათვისცა საჭირო არის, რომ ებრძანოსთ საქართველოში მყოფს რუსეთის იმპერატორის მხედრობას დაშთნენ დასაფარველად მეფისა ჩემისა და ერისა მისისა, და ამავე ზამთარ ერთათ საქართველოს მხედრობასთან ილაშქრონ ქარელთა ზედა, ვინათგან ქარელნი იგი გვმორვენ ჩვენ ოცდაათის ვერსით, სადაც ზამთარი არ არის ცივი და არცა ძალუძს დაბრკოლება ჯარისა საქმესა შინა, და დროსა ზაფხულისასა არა ესრეთ შეიძლების; ამისათვის სჯობს, რომ საზოგადოსა სარგებლობისათვის ვიმოქმედოთ მათზედ ზამთრით“². მაგრამ იმპერატორი პავლე ქართველების ამ თხოვნის დაკმაყოფილებაზე, როგორც ჩანს, სრულიადაც არ ფიქრობდა. 1797 წლის ნოემბერში რუსეთის ჯარებმა საქართველო დასტოვეს.

გიორგი XII ხანმოკლე მეფობის ხანაშიც საქართველოს პოლიტიკური მოღვაწეების ერთ-ერთი სათხოვარი რუსეთის მთავრობისადმი იყო ის, რომ საქართველოში გამოგზავნილ ყოფილიყო რუსეთის მხედრობა და მათ ქართველ ჯართან ერთად ელაშქრათ ქარ-ბელაქანზე. 1800 წელს გიორგი XII

¹ Представление от кн. Г. Чавчавадзе имп. Павлу, от 11 июня 1797, см. Грамоты..., т. II, вып. 1, стр. 137.

² Сообщение кн. Г. Чавчавадзе кн. А. А. Безбородко, от 18 сентября 1797, см. Грамоты..., т. II, вып. 1, стр. 141—142.

გარსევან ჭავჭავაძეს ატყობინებდა რა თავის სამეფოს შინაგან მდგომარეობას, სხვათა შორის წერდა: „თუმცა აქაურის გარემოების უწინარეს ამისა კიდევ მოგწერე შენ, გარნა ჯერ არს გამცნო პირველად სასარგებლონი იგი ჩვენში, რომლითათვისსა აღრითვე გთქმია, რომ მეზობელნი ჩვენნი ქარელნი გვაწუხებენ ჩვენ მარადის“ და თანაც უმატებდა, რომ „თანაც გასცე შენ მარადის გარჯა ხსენებულისა ჯარისათვის, რომ მოეცეს მას ბრძანება, რათა გამოგვეყვეს ჩვენ მუნით, საღითმცა ითხოვს დამპყრნეობა“¹. მაგრამ ამ ჯერადაც ქარზე ლაშქრობა განუხორციელებელი დარჩა.

ამრიგად, მე-18 საუკუნეში საქართველოს პოლიტიკურ მესვეურთა ბრძოლა ქარ-ბელაქნის დამორჩილებისათვის გამარჯვებით ვერ დასრულდა. ქარ-ბელაქნის საკითხის გადაწყვეტა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული, ერთი მხრით, საქართველოსა და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის მუსლიმანური სახანოების ურთიერთობასთან, ხოლო, მეორე მხრივ კი, საქართველოსმალეთის ურთიერთობასთან. მე-18 საუკუნეში ფეოდალურ საქართველოს არ აღმოაჩნდა ქარ-ბელაქნის შემოერთებისათვის საჭირო ძალები. მე-19 საუკუნემ ქარ-ბელაქნის საკითხი მემკვიდრეობის სახით მიიღო გადასაწყვეტად.

¹ Письмо царя Георгия к кн. Г. Чавчавадзе, 1800, см. Грамоты..., т. II, вып. 1, стр. 170—171.

ქართველი გლეხის (ინგილოს) მდგომარეობა პარ-ბელაქანში

პარ-ბელაქანის ლექთა ე. წ. მფლობელი თემები დამორჩილებული და დაპყრობილი კახელი გლეხის, ინგილოს მიმართ თავდაპირველად „ჭგუფური ანუ კოლექტიური სენიორიის“ როლს ასრულებდნენ. კახელი ფეოდალების აღგილი, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ლექთა ჯამაათებმა დაიჭირეს. მიუხედავად იმისა, რომ ავარელ ლექთა თავისუფალი ჯამაათების შიგნით, ჯერ კიდევ შემორჩენილი იყო თემური წყობილების გადმონაშთები (თოხუმი, გვარი, ოჯახი), ისინი აშკარა ფეოდალური უფლებებით სარგებლობდნენ ინგილოების მიმართ¹. დამპყრობელ ლექებს არც უცდიათ და არც გააჩნდათ საიმისო უნარი, რომ აღმოსავლეთ კახეთში მათი მფლობელობის დამყარებამდე არსებული ფეოდალური ურთიერთობა მოესპოთ. პირიქით, ჩამოყალიბების დღიდან ლექთა თავისუფალი თემები თვითონვე განიცდიან გადაგვარებას და კახეთის სამეფოში არსებული ფეოდალური ურთიერთობის გავლენას. XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან უკვე აშკარად ჩანს მათი ფეოდალიზაციის პროცესი. ფეოდალიზაციის პროცესი შედარებით უფრო სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა ელისუს სასულთნოში, ვიდრე პარ-ბელაქანის თავისუფალ თემებში. ეს გამოწვეული იყო იმ გარემოებით, რომ კახელი ფეოდალების ხელისუფლების დაცემის შემდეგ მათი ფეოდა-

¹ თემური წყობილების ამ გადმონაშთების შესახებ იხ. И. Петрушевский — «Джаро-Белаканские вольные общества в первой трети XIX столетия», 1934, Тифлис, стр. 29, 31—34. და სხვები.

ლური უფლებები მიითვისეს არა წახურელ ლეკთა თავისუფალ
 თემებმა, არამედ ელისუს სულთნებმა და ბეგებმა, რომელ-
 ნიც ნაკლებად იყვნენ დაკავშირებულნი ჯამაათურ და თანეს-
 მურ გადმონაშთებთან, ყოველ შემთხვევაში ისე არა, რო-
 გორც ეს ქარ-ბელაქნის თავისუფალ თემებში, სადაც კახე-
 ლი ფეოდალების ადგილი ავარელ ლეკთა ჯამაათებმა დაიჭი-
 რეს¹. XIX საუკუნის დასაწყისისათვის, კლასობრივი დიფე-
 რენციაციის გაღრმავება „ჯგუფური სენიორიის“ შიგნით იმ-
 დენად შორს წავიდა, რომ ხდება ფეოდალური ზედაფენის
 გამოყოფა, რომელმაც მიითვისა სენიორული უფლებები ინ-
 გილოებზე. როგორც პროფ. ი. პეტრუშევსკი აღნიშნავს
 «к началу XIX в. «коллективная сеньерия» преврати-
 лась в юридическую фикцию»². საქეშქელო გადასახადებ-
 საც ინგილოები თავდაპირველად მთელი თავისუფალი თემის
 სასარგებლოდ იხდიდნენ. შემდეგში, როდესაც ხდება თემის
 სოციალური დანაწევრება, საქეშქელო გადასახადების აკრე-
 ფის უფლება გახდა ლეკთა ცალკეული გვარების, ოჯახების
 და ცალკეული პირების კერძო საკუთრება. ლეკებს შეეძლოთ
 მისი გასხვისება, გაყიდვა. ასე მაგალითად, სოფელ ბელაქა-
 ნში მცხოვრებ ლეკებმა თითქმის უმრავლესობამ გაყიდა სა-
 ქეშქელო შემოსავლის აღების უფლება³. მე-19 საუკუნეში
 დარჩენილი იყო მხოლოდ ლეკთა ერთადერთი თემი, რომელ-
 შიაც საქეშქელო სოფლებიდან აღებული შემოსავალი ეკუთ-
 ვნოდა არა რომელიმე კერძო ან ცალკეულ პირს, არამედ
 მთელ თემს. ეს იყო ჭინიხის ლეკთა თავისუფალი თემი. ამ
 თემში შემაჯალ ლეკებმა, როგორც საარქივო მასალებიდან
 ირკვევა, «не могли, или не сочли нужным разделить
 принадлежавшая им земли между отдельными лично-
 стями, а предпочли владеть и пользоваться ими
 сообща»⁴.

¹ И. Петрушевский — «Джаро-Белаканские вольные общества в первой трети XIX столетия». 1934, Тифлис, стр. 76.

² И. Петрушевский — Джаро-Белаканские вольные общества, стр. 42.

³ იხ. Центральный государственный архив Дагестанской АССР. ф 90, оп. 1, ед. хр. 63, лл. 24—25.

⁴ ცსსა, ფ. 5, აღწ. 1, საქმე 8254, ფურც. 12.

სანამ უშუალოდ ინგილოთა მდგომარეობის გაშუქებაზე გადავიდოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია ჩვენი ყურადღება შევანეროთ ლეკთა თავისუფალი თემების შიგნით მომხდარი სოციალური დიფერენციაციის შედეგად გამოყოფილ ფეოდალურ ზედაფენაზე და ამ ზედაფენაში ყოფილი კახელი ფეოდალების არსებობის შესახებ. აღსანიშნავია, რომ კარ-ბელაქნის ისტორიის მკვლევარნი: დ. ბაქრაძე, ს. ესაძე, ვ. ივანენკო, ი. ლინევიჩი, ს. ავალიანი უარყოფენ ლეკთა თავისუფალი თემების შიგნით სოციალურ დიფერენციაციას და მასში ფეოდალური ზედაფენის გამოყოფას. ამ ისტორიკოსების წარმოდგენით, ლეკთა თავისუფალი თემების სოციალური ერთეულობანი თითქოს ერთ წერტილზე იყო გაყინული ისინი ვერ ამჩნევდნენ იმ ცვლილებებს, რომელიც თავისუფალ თემთა შიგნით ზდებოდა მათი აღმოსავლეთ კახეთში ჩამოყალიბების დღიდან. კარ-ბელაქნის ლეკთა თავისუფალ თემებს ისინი გვიხატავენ, როგორც ერთ მთლიან სოციალურ ერთეულს, რომლის წევრებიც ერთმანეთში თანასწორი იყვნენ და დემოკრატიული უფლებებით სარგებლობდნენ. ასე მაგალითად, ვ. ივანენკო წერს, რომ «правлящая власть и права гражданства принадлежали только лезгинам, которые не дробясь ни на какия сословия, были все равны между собою»¹ ასეთივე შეხედულებებისაა ს. ავალიანი, იგი აღნიშნავს, რომ კარ-ბელაქანში «верховная власть принадлежала всему лезгинскому народу»². სრულიად უგულებელყოფენ ეს ისტორიკოსები აგრეთვე, ვერ ლეკთა „ჯგუფური სენიორიის“, ხოლო შემდეგში მისგან გამოყოფილ ფეოდალური ზედაფენის შემადგენლობაში ყოფილი კახელი ფეოდალების არსებობის ფაქტს. მათი აზრით, კარ-ბელაქანში გაბატონებულ და პრივილეგირებულ ჯგუფს მხოლოდ ლეკები შეადგენდნენ და მხოლოდ ისინი სარგებ-

¹ В. Иваненко — Гражданское управление Закавказьем, см. Утверждение русского владычества на Кавказе, том. XII, Тифлис, 1901, стр. 269.

² С. Авалиани — «Крестьянский вопрос в Закавказье», т. III, Одесса, 1914, стр. 119.

ლობდნენ დამორჩილებული კახელი გლეხების — ინგილის
 ბისაგან გადასახადების აკრეფის უფლებით. ისინი აღარ იკ
 ლევენ, თუ რა იგულისხმებოდა ტერმინ „გაბატონებულ
 კის“ ქვეშ. პროფ. ი. პეტრუშევსკის სწორად აქვს გაგებულ
 ქარ-ბელაქნის ლეკთა თავისუფალი თემების სოციალური
 სტრუქტურა: შემჩნეული აქვს მათში მომხდარი კლასობრივი
 დიფერენციაცია, აღნიშნავს ფეოდალური ზედაფენის გამო-
 ყოფის ფაქტს.¹ მაგრამ არც პეტრუშევსკი ითვალისწინებს ამ
 ფეოდალური ზედაფენის შემადგენლობაში ქართული ფეოდა-
 ლების არსებობას. მისი შეხედულებით, ფეოდალურ ზედა-
 ფენაში მხოლოდ ავარელი ლეკები შედიოდნენ.² ზაქათლის
 წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მასალების შესწავლას
 შედეგად ირკვევა, რომ ლეკი ალაღარის როლში ხშირად
 ყოფილი კახელი თავადი გამოდის. ჩვენ თავის ადვილს
 აღვნიშნეთ, რომ კაკ-ენისელის მთის ძირა სოფლების მკვიდრი
 ქართული მოსახლეობა, ავარელი ლეკების აქ ჩამოსახლე-
 ბის შემდეგ გალექდა, ეთნიკურად შეერწყო მათ. ამ გარე-
 მოებით აიხსნება ის ფაქტი, რომ როდესაც „ზაქათლის
 კომისია“ ქარ-ბელაქანში მუსლიმანური მაღალი წოდების
 უფლებებს არკვევდა, პრეტენდენტთა შორის მრავალნი აღ-
 მოჩნდნენ ისეთნი, რომელნიც თავიანთ თავს კახელი თავადე-
 ბის ჩამომავლებად სთვლიდნენ. ამის საილუსტრაციოდ ჩვენ
 ბელაქნის თემში მცხოვრები გალაჯოვები გამოგვადგებიან.
 „ზაქათლის კომისიის“ მიერ 1873 წლის 5 თებერვალს
 შედგენილ 58-ე ყურნალში აღნიშნულია, რომ იმ პრე-
 ტენდენტთა შორის, რომელნიც იბრძვიან წოდებრივი და
 საადგილმამულო უფლებების დასამტკიცებლად, ერთ-ერთი
 პირველთაგანი არიან გალაჯოვების გვარის წარმომადგენელ-
 ნი. ამ გვარის ერთ-ერთი წევრი, ალექსანდრე გალაჯოვი, კო-
 მისიის წევრებს უცხადებდა, რომ მათი წინაპრები იყვნენ კა-
 ხელი თავადები — ვაჩნაძეები. კერძოდ იგი ეკუთვნის თერ-
 ქაზხოსრო ვაჩნაძის შვილს, ადამ ვაჩნაძის ჩამომავლობას. ამის

¹ И. Петрушевский — Джаро-Белаканские вольные общества, стр. 41—43.

² იქვე, გვ. 58.

დამამტკიცებელი საბუთი მან წარუდგინა 1862 წელს ე. წ. „ბეგთა კომისიას“. ეს საბუთი წარმოადგენდა კახეთში მცხოვრებ თავად ვაჩნაძეების მოწმობას იმის შესახებ, რომ ბელაქნელი გალაჯოვები სინამდვილეში ვაჩნაძეების ჩამომავალი არიან, და რომ კერძოდ, ალექსანდრე გალაჯოვი არის ადამ ვაჩნაძის შთამომავლობის მე-5 თაობის წარმომადგენელი¹. ალექსანდრე გალაჯოვი, როგორც ერთ-ერთი წარმომადგენელი ბელაქნის თემიდან, აცხადებდა რომ სოფ. ბელაქანი არსებობს უხსოვარ დროიდან, და წარმოადგენს მათი გვარის კუთვნილებას კახთა მეფის, ლევანის დროიდან, რომელმაც ბელაქანი მთელი თავისი მიწებით ვაჩნაძეებს უწყალობა სამემკვიდრეოდ. ქრისტიანობამ ბელაქანში შესუსტება იწყო იმ განუწყვეტელი ბრძოლების გამო, რომელსაც საქართველო აწარმოებდა მუსლიმანურ სახელმწიფოებთან². ხოლო შემდეგში, როდესაც ლეკებმა დაიპყრეს კახეთის სამეფოს აღმოსავლეთი ნაწილი, ბელაქანში მცხოვრებმა ქრისტიანებმა აქაურობა დატოვეს და გაიხიზნენ იმ ადგილებში, რომლებიც მუსულმანებს არ ჰქონდათ დაკავებული. აქ დარჩნენ მხოლოდ შეძლებული ხალხი, რომელთაც იმ მიზნით, რომ შეენარჩუნებინათ თავისი ქონება, უღალატეს მამა-პაპურ სარწმუნოებას და მიიღეს მუსლიმანობა. ასეთ რენეგატთა რიცხვში, — აღნიშნავს ალექსანდრე გალაჯოვი, — იყო ჩემი წინაპარი ადამ ვაჩნაძეც³. ამის შემდეგ ვაჩნაძეები შევიდნენ ავარელი ლეკების თოხუმების შემადგენლობაშიც. კერძოდ, როგორც საარქივო მასალებიდან ირკვევა, ვაჩნაძეები (შემდეგში გალაჯოვებად წოდებულნი) ეკუთვნოდნენ ბელაქნის თემის, თებელის თოხუმს⁴. ნადირ-შაჰის ჭარ-ბელაქანში ლაშქრობის დროს, — განაგრძობს ალექსანდრე გალაჯოვი, — თავად ადამ ვაჩნაძის გლეხებმა მიატოვეს თავიანთი კარმიდამო და კახეთის დასავლეთ ნაწილში გაიქცნენ. როდესაც ჭარ-ბელაქანში კვლავ მშვიდობიანობა დამყარდა, მაშინ თავად ვაჩნაძემ მოიწვია ყაზახისა და ბორჩალოს თათრული დისტანციე-

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 253—254.

² იქვე, ფურც. 264.

³ იქვე, ფურც. 265.

⁴ იქვე, ფურც. 255.

ბიდან მულალები, ხოლო ენისელის ინგილოური სოფლები-
 დან კი ინგილოები და მიუჩინა მათ გარკვეული ადგილი და-
 სასახლებლად. თითოეულ კომლს მან მიუზომა აგრეთვე მი-
 წის ნაკვეთი სახნავ-სათესად; ეს გადმოსახლებული მულალები
 და ინგილოები იწოდებოდნენ რაიათებად და ვალდებულნი
 იყვნენ ვაჩნაძეების სასარგებლოდ ეხადათ გადასახადები¹. ბე-
 ლაქნის თემის რწმუნებულები დაკითხვისას აღნიშნავენ²,
 რომ ქარ-ბელაქანში რუსთა ხელისუფლების დამყარებამდე
 (ე. ი. 1830 წლამდე) გალაჯოვები ფლობდნენ მრავალრიცხო-
 ვან გლეხებს და ხალხშიც დიდი გავლენით სარგებლობდნენ.
 მათ პატივს სცემდნენ არა მარტო ბელაქანში, არამედ მეზო-
 ბელ სოფლებშიც³. სოფელ თალას მცხოვრები, რამაზან-ალა-
 იურგულ-აღა-ოღლი, რომელიც კომისიის მიერ სპეციალუ-
 რად იყო გამოძახებული, როგორც ბელაქნის უბნის ყოფილი
 მსაჯული, კარგად ახსოვდა რა ბელაქნის თემის ალაღარებისა
 და მულალების ურთიერთდამოკიდებულება, აღნიშნავდა: ბე-
 ლაქანი სინამდვილეში გალაჯოვების სამფლობელოს წარმო-
 დგენდა, მათ ჰყავდათ მრავალი რაიათები, რომელნიც მათ
 სასარგებლოდ გადასახადებს იხდიდნენ³. გალაჯოვები გამოი-
 რჩეოდნენ შესანიშნავი ჭკუითა და გონებით, რის გა-
 მოც მამასახლისად ხალხი ყოველთვის მათი გვარის წევრებს
 ირჩევდნენ⁴. ბელაქნის თემში მცხოვრები, ვაჩნაძე-გალაჯოვე-
 ბის გვარის ისტორიის მაგალითზე შეგვიძლია დავასკვნათ,
 რომ ქარ-ბელაქნელ ალაღარებში, ავარელ ლეკების გვერდით,
 ჩვენ გვხვდება აგრეთვე ყოფილი კახელი თავადები, რომელ-
 ნიც ისეთივე ფეოდალური უფლებებით სარგებლობდნენ ინ-
 გილოების მიმართ, როგორც თვით ლეკები. ისინი აქტიურ
 მონაწილეობას ღებულობდნენ ქვეყნის მართვა-გამგეობაში
 (ირჩევდნენ მამასახლისად და სხვა). ამის მსგავსი ფაქტი ჩვენ
 სხვაც შეგვიძლია მოვიყვანოთ. სოფელ მაწახში მცხოვრებ
 საფარ-შაბან-ოღლი, როგორც 1862 წლის კომისიის მასალები

1 ცსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 265—266.

2 იქვე, ფურც. 256.

3 იქვე, ფურც. 260.

4 იქვე.

დან ჩანს, წარმოშობით ქართველი თავადი იყო. მისი წინაპარი იყო ვინმე ივანე თავად-ოღლი. მათი გვარი ხალხში ცნობილი იყო „თავად-უშალის“ ანუ როგორც მას კომისია განმარტავს, თავადიშვილების (детей Тавада) სახელწოდებით¹. თავად-უშალის გვარეულობა «подобно прочим агаларам страны был вольным и свободным... и вместе с Джарскими, Белоканскими, Мацехскими и Катехскими агаларами, участвовал в народном управлении и решении, относящихся до народа дел»². ამავე სოფლის მცხოვრები, პაჯი-პაჯიევ რაჯაბ-ოღლის წინაპრები ქართველი ზურაბიშვილები იყვნენ. ზურაბიშვილები მაწეხში ცნობილნი იყვნენ როგორც ერთ-ერთი ყველაზე უფრო პატივსაცემი ხალხი. «они, как владельцы пользовались богатством, казною, добротою и крестьянами»³.

ახლა შევეხოთ გაბატონებულ ლეკებსა და დამორჩილებულ ინგილოებს შორის არსებულ ურთიერთობას. რუსული ოფიციალური წყაროები, დამოკიდებულების იმ ფორმას, რომელიც აღმოსავლეთ კახეთში ქართველთა ბატონობის მოშლისა და აქ ლეკთა მფლობელობის დამყარების შემდეგ არსებობდა, ლეკებსა და ყოფილ კახელ გლეხს — ინგილოებს შორის იხსენიებენ ე. წ. „ქეშქელის“ სახელწოდებით. ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის 46-ე ეურნალში აღნიშნულია, რომ ლეკებმა დაიპყრეს რა აღმოსავლეთი კახეთი და ადგილობრივი მკვიდრი მოსახლეობა — ინგილოები დახარკეს, მათ ინგილოების მიერ დაკავებულ მიწებს საქეშქელო მიწები უწოდეს, ხოლო ხარკს, რომელსაც ინგილოები ლეკების სასარგებლოდ იხდიდნენ, ასევე საქეშქელო გადასახადი უწოდეს⁴. ტერმინ „ქეშქელის“ ზუსტი განმარტება მეტად ძნელი ხდება. იგი სპარსული სიტყვაა და ნიშნავს ქერს, ქერის მინდორს, ქერის ყანას, შემდეგში იგი სარწყავი მიწის ნაკვეთსაც ეწოდება. პროფ. ი. პეტრუშევსკის

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 13, ფურც. 28—29.

² იქვე.

³ იქვე, ფურც. 30.

⁴ მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 536.

გადმოცემით, თვით ქარ-ბელაქანში ქეშქელი ეწოდებოდა¹. ყავ არხს, აქედან გამომდინარე იგი ერქვა აგრეთვე სარქ. ყავ მიწებსაც². ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულურ მისია ქეშქელის ინსტიტუტს ასე განმარტავს: სიტყვა „ქეშქელი“ ნიშნავს შემოსავალს, რომელსაც ლეკი (აღა) იღებდა ინგილო გლეხისაგან. თვით მოქეშქელე გლეხისათვის კი „ქეშქელი“ წარმოადგენდა განსაზღვრულ წილს სათემო მიწებში. ლეკი აღალარების უფლებები საქეშქელო მიწებზე, როგორც საარქივო მასალებიდან ირკვევა, შემდეგი სახით წარმოგიდგება: 1. ლეკებს არ შეეძლოთ მოეხნათ ინგილოს სარგებლობაში არსებული საქეშქელო მიწის ნაკვეთი, რომლიდანაც ისინი გარკვეულ შემოსავალს იღებდნენ, 2. ლეკს არ შეეძლო მოქეშქელე გლეხის და მისი კანონიერი მემკვიდრეების საქეშქელო მიწის ნაკვეთიდან აყრა. მას უფლება ჰქონდა მხოლოდ საქეშქელო გადასახადის აღებისა, 3. მოქეშქელე ინგილო გლეხის სიკვდილის შემდეგ, იმ შემთხვევაში თუ მას არ ჰყავდა კანონიერი მემკვიდრეები, საქეშქელო მიწის ნაკვეთი გადადიოდა არა ლეკის განკარგულებაში, არამედ სასოფლო თემის ხელში, რომელიც თავისუფლად დარჩენილ ნაკვეთს გადასცემდა მსურველს ამავე სოფლიდან, იმ პირობით, რომ იგი აუცილებლად გადაიხდიდა საქეშქელო გადასახადს (ეს გამოწვეული იყო იმით, რომ იურიდიულად მთელი მიწების მესაკუთრედ ითვლებოდა ავარელ ლეკთა თავისუფალი თემი). ქარელი რწმუნებულების სიტყვით, უპატრონოდ დარჩენილ საქეშქელო მიწის ნაკვეთს სხვა პირზე გადაცემისას, საჭირო იყო ლეკი აღასაგან თანხმობის აღება. იმ შემთხვევაში, თუ მსურველი არ აღმოჩნდებოდა, მაშინ თავისუფალი საქეშქელო მიწის ნაკვეთი რჩებოდა სასოფლო თემის სარგებლობაში. მისი დამუშავება ხდებოდა რიგრიგობით, თითოეული კომლის მიერ და საქეშქელო გადასახადებსაც ესენი იხდიდნენ ლეკის სასარგებლოდ³. საერთოდ, „ზაქათლის კომისიის“ დაქ.

¹ И. Петрушевский — Джаро-Белаканские вольные общества... стр. 46.

² მ. ლუშბაძე, საარქივო საბუთები ქარ-ბელაქანის შესახებ, გვ. 537.

³ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 236—246. „ზაქათლის კომისიის“ ეურნალი № 57, 1873 წ. 27/1.

ენით ლეკების უფლება ინგილოებით დასახლებულ საქეშქელო მიწებზე, მდგომარეობდა ამ მიწებიდან მხოლოდ გადასახადების აღებაში¹. საქეშქელო მიწა ინგილო გლეხის სრულ განკარგულებაში იმყოფებოდა². ლეკი ალაღარები ინგილო გლეხის შინაურ ცხოვრებაში არ ერეოდა, იგი მისგან მხოლოდ საქეშქელო გადასახადებს და ვალდებულებების შესრულებას მოითხოვდა³. საქეშქელო მიწა გადადიოდა მემკვიდრეობით: მამიდან შვილზე. პირდაპირი მემკვიდრეები თუ არ იყვნენ, მაშინ იგი შორეულ ნათესავებს რჩებოდა. ინგილო გლეხს შეეძლო თავისი საქეშქელო მიწის ნაკვეთის გასხვისება, უფრო სწორად რომ ვთქვათ, მას შეეძლო გაეყიდა საქეშქელო მიწით სარგებლობის უფლება იმ პირობით, რომ მსყიდველი წესიერად გადაუხდიდა ლეკ ალას გადასახადებს. ასეთ შემთხვევაში ინგილო გლეხს ლეკისაგან ნებათვა უნდა აეღო⁴. საქეშქელო მიწის ნაკვეთის გაყიდვისას საჭირო იყო გარკვეული წესის დაცვა. უპირველეს ყოვლისა ეს წესი მდგომარეობდა იმაში, რომ გამყიდველი ვალდებული იყო გამოეცხადებინა, იყო თუ არა მსურველი საქეშქელო მიწის ნაკვეთის ყიდვისა მის თანასოფლელებში, რომელსაც უპირატესობა ენიჭებოდა სხვა, ვარედან მოსულ მყიდველთან შედარებით. საქეშქელო მიწის ნაკვეთი, რომელიც დაბეგრული იყო საადგილმამულო გადასახადებით, შეიძლება გაყიდულიყო მყიდველზე საქეშქელო გადასახადების ვალდებულების გადასვლით ან არ გადასვლით. მაგრამ როგორც რწმუნებულები აღნიშნავდნენ, საადგილმამულო გადასახადებით დაბეგრული საქეშქელო მიწის ნაკვეთის გაყიდვა ისე, რომ მსყიდველზე არ გადასულიყო საქეშქელო გადასახადების ვალდებულება, ძალზე იშვიათი იყო. ასეთ რამეს შეიძლება ადგილი ჰქონოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც მოქეშქელე გლეხი ყიდდა მის განკარგულებაში მყოფ საქეშქელო მიწის ნაკვეთს არა მთლიან-

¹ მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჯარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 538.

² Центральный государственный архив Дагестанской АССР, ф. 90, оп. 1, ед. хр. 63, лл. 24—25.

³ იქვე.

⁴ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 233—246.

ნად, არამედ ნაწილს და თვითონვე იტოვებდა წინააღმდეგ საქეშქელო გადასახადების ვალდებულებასაც¹. ლეკები თუმცა იურიდიულად არ ცნობდნენ ინგილო გლეხის ამ უფლებას, მაგრამ ფაქტიურად ეს ასე იყო². მოქეშქელე ინგილო გლეხს შეეძლო გამოესყიდა თავისი საქეშქელო მიწის ნაკვეთი. გამოსყიდულ საქეშქელო მიწის ნაკვეთზე ლეკს უკვე ხელი აღარ მიუწვდებოდა. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ინგილო გლეხი, ქეშქელის გამოსყიდვის მეტად მძიმე პირობების გამო (ქეშქელის სიძვირე), იშვიათად თუ სარგებლობდა ამ უფლებით. ასე მაგალითად, ჯინიხის თემში შემავალი ინგილოური სოფლის ლალა-ფაშას რწმუნებულები აღნიშნავდნენ, რომ მათ სოფელში ქეშქელის გამოსყიდვის მხოლოდ ერთი შემთხვევა იყო და მაშინაც მხოლოდ ნახევარი (1/2) ქეშქელი გამოისყიდეს³. თუმცა საქეშქელო მიწის ნაკვეთები, როგორც თვით მოქეშქელე გლეხები აღნიშნავდნენ, მათ სრულ განკარგულებაში იმყოფებოდა, მაგრამ მოქეშქელე გლეხების განკარგულება საქეშქელო მიწის ნაკვეთების მიმართ, პრაქტიკაში მეტნაკლებად შეზღუდული იყო ჭარ-ბელაქანში ჭერ კედევ არსებული სათემო მიწისმფლობელობის წესით. ეს შეზღუდვა უმთავრესად სახნავ მიწებს ეხებოდა. შეზღუდვა მდგომარეობდა იმაში, რომ საქეშქელო მიწის ნაკვეთი არ იმყოფებოდა ერთი და იმავე მოქეშქელე გლეხის მუდმივ სარგებლობაში. ძველი თემიდან შემორჩენილი იყო მიწების ხელახალი გადანაწილება ყოველწლიურად. ალიაბადის ანუ ენისელის ჯგუფის ინგილოური სოფლებში ასეთ გადანაწილებას აწარმოებდა ჭარის ჯამაათი: იგი ახდენდა მიწების ხელახალ დაყოფას ყოველწლიურად ქეშქელეებად და ურიგებდა მოქეშქელე გლეხებს. ჯამაათივე ადგენდა, თუ ამა და ამ წელს, სახელდობრ რომელი მიწები უნდა მოხსულიყო, რომელზე ბრინჯი დაეთესათ, რომელი დაეტოვებინათ დასასვენებლად სათიბად და სხვ.⁴ დამახასიათებელია, რომ საქეშქელო მიწე

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 64.

² მ. ღუმბაძე, საარქივო საბუთები ჭარ-ბელაქანის შესახებ, გვ. 538.

³ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 233—246.

⁴ იქვე, საქმე 12, ფურც. 40.

ბის ასეთი ყოველწლიურად ხელახალი გადანაწილება ეხებოდა გამოსყიდულ ქეშქელსაც. გამოსყიდული საქეშქელო ნაკვეთის მფლობელი გლეხი ანუ როგორც მას წყაროები უწოდებენ უზდენი, დანარჩენ მოქეშქელე გლეხებთან ერთად მონაწილეობას იღებდა მიწების ყოველწლიურ გადანაწილებაში¹.

აღსანიშნავია, რომ სათემო მიწისმფლობელობის წესი და ამ წესისათვის დამახასიათებელი მიწების პერიოდული გადანაწილება საქართველოშიც არსებობდა. თემური მიწათმფლობელობა საქართველოში ფეოდალური ურთიერთობის პირობებში, საუკუნეების მანძილზე განაგრძობდა არსებობას. სათემო მიწათმფლობელობის ზოგი გადმონაშთი საქართველოს მთელ რიგ რაიონებში, კერძოდ კახეთში, არათუ მე-19 საუკუნის, არამედ თვით ოქტომბრის რევოლუციამდე და მის შემდეგ კოლექტივიზაციის გატარებამდეც კი აქა-იქ არსებობდა. ჭარ-ბელაქანში არსებული ე. წ. საქეშქელო დამოკიდებულების (რომელიც დამყარებული იყო ფეოდალური ურთიერთობის ნიადაგზე და რომელშიც, როგორც ვნახეთ, შემორჩენილი იყო თემური მიწათმფლობელობის წესი) ანალოგიებს პროფ. ი. პეტრუშევსკი ეძებს ერთი მხრივ, დას. ევროპის ფეოდალურ ქვეყნებში, ხოლო მეორე მხრივ კი, წინა და შუა აზიის ქვეყნებში². ჩვენის აზრით, უფრო მიზანშეწონილია, რომ საქეშქელო დამოკიდებულების ფესვები თვით ფეოდალურ კახეთში ვეძებოთ.

ინგილო გლეხის საქეშქელო მიწის ნაკვეთი შეიცავდა საკარმიდამო და სახნავ-სათეს მიწებს. საკარმიდამო მიწა შედგებოდა: გლეხის საცხოვრებელი სახლისა, ეზოსა და სხვადასხვა სამეურნეო ხასიათის ნაგებობისაგან. მასში შედიოდა აგრეთვე ბაღები — თუთის ხის, ვენახის, ხილის და ე. წ. კურუხი, რომელიც უმთავრესად სათიბ ადგილად იყო განკუთვნილი³. საარქივო მასალებში საქეშქელო მიწის ნაკვეთი ასეა განმარტებული: «Кешкел—место, занятое одним или несколь-

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 88—91.

² И. Петрушевский — Джаро-Белаканские вольные общества... стр. 47.

³ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 233—246.

კნიმ შემადგენელი სახეობების მიხედვით, რომლებიც მათი სახეობის მიხედვით განსაზღვრულია. საჭმელ-
ქელო მიწის ნაკვეთში შემავალი საკარმიდამო მიწის საფარი
შეადგენდა 4-დან 6 თალარამდე, ხოლო სახნავი მიწის ფართო-
ბი კი 6-დან 12 თალარამდე აღწევდა (თალარი ამ შემთხვევაში
მიწის საზომი ერთეულია: მიწის ფართობი, რომელიც 1 თა-
ლარს მოსავალს იძლევა, თალარი = $7\frac{1}{2}$ ფუტს) — საშუალო
რიცხვი 9 თალარი იყო². მაგალითისათვის აღებულია ინგო-
ლოური სოფელი კახი (ელისუს სასულთნოში). ზოგიერთი
მცირე მიწიანი ინგილო გლეხის საკარმიდამო მიწა $\frac{1}{2}$ თალარი
იყო³. თუ სახნავი მიწებით სარგებლობა ერთგვარად აღ-
თით იყო შეზღუდული, სამაგიეროდ საკარმიდამო მი-
წა მოქმედებდა გლეხის სრულ საკუთრებას წარმოადგენ-
და. ინგილო გლეხს შეეძლო მისი გაყიდვა — ლეკი აღ-
საგან ყოველგვარი ნებართვის აღების გარეშე⁴. შემ-
ნეულია, რომ ინგილო გლეხის განკარგულებაში მყო-
ფი საჭმელ-ქელო მიწის ნაკვეთის საშუალო სიდიდე საგრძ-
ნობლად ნაკლები იყო მთლიან ქეშქელზე⁵. თავდაპირველად
ქეშქელთა რაოდენობა შეესატყვისებოდა ამა თუ იმ სოფელ-
ში მოსახლე ინგილო გლეხთა კომლექსს, ე. ი. თითოეულ
კომლი ფლობდა ერთ მთლიან ქეშქელს. მაგრამ შემდეგში,
მოსახლეობის ზრდა, ქეშქელების ყიდვა-გაყიდვა, მისი გადას-
ვლა მემკვიდრეების ხელში, მთლიანი კომლექსების დაყოფა და
სხვა, იწვევდა ქეშქელების არა თანაბარ განაწილებას, რო-
გორც თვით ქეშქელმფლობელ ლეკებს შორის, ასევე მოქმე-
ქელე გლეხებს შორისაც. ზოგიერთი ლეკი ფლობდა რამო-
დენიმე ქეშქელს, ზოგიერთი კი ქეშქელის ნაწილს. ზოგიერ-
თი გლეხის სარგებლობაში იმყოფებოდა ერთი მთლიანი ქეშ-
ქელი, ზოგიერ ორიც კი, ამავე დროს ზოგიერთი გლეხი მხო-
ლოდ ქეშქელის $\frac{1}{4}$ ნაწილს ამუშავებდა⁶. ხდებოდა მთლიანი

¹ ცსსა, ფ. 240, აღწ. 1, საქმე 572, ფურც. 203—210.

² ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 37.

³ იქვე, ფურც. 62.

⁴ შ. ღუმბაძე, საარქივო საბუთები ჰარ-ბელაქნის შესახებ. გვ. 548.

⁵ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 37.

⁶ შ. ღუმბაძე, დასახ. ნაწარმი, გვ. 491.

საქეშქელო ნაკვეთების დაქუცმაცება და დანაწილება ახალ გლეხურ კომლებს შორის. მე-19 საუკუნეში, როგორც „ზაქათლის კომისიამ“ გამოარკვია, იშვიათი იყო ისეთი კომლი, რომელიც ერთ მთლიან ქეშქელს ჰფლობდა. უმრავლეს, შემთხვევაში ერთი ქეშქელით სარგებლობდა 8 და უფრო მეტი კომლიც¹. ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენდა ჭარის თემში შემაგალი ინგილოური სოფელი ითი-თალა. ეს სოფელი შეიქმნა გვიან, მე-19 საუკუნეში (1863 წ.) და ამიტომ მასში ქეშქელთა რაოდენობა კომლთა რაოდენობას ემთხვეოდა². სოფელ ითი-თალას მაგალითზე ჩვენ შეგვიძლია წარმოდგენა ვიქონიოთ ქეშქელთა თავდაპირველ განაწილებაზე კომლებს შორის. ინგილოები იმ მეურნეობის გარდა, რომელსაც ისინი სოფელში, თავიანთ საქეშქელო მიწის ნაკვეთზე მისდევდნენ, ეწეოდნენ აგრეთვე გარე მეურნეობასაც ხუტორებზე ანუ ბინებში. სახუტორო მეურნეობა განსაკუთრებით განვითარებული იყო ელისუს სასულთნოს ინგილოურ სოფლებში. სულთანი და ბეგები მხარს უჭერდნენ ინგილოების მიერ ბინების გაჩენას, რადგანაც მიწები, რომლებიც ტყით იყო დაფარული და არავითარი სარგებლობა არ მოჰქონდა, ამიერიდან შემოსავლის წყაროდ ხდებოდნენ. ახლად გაჩენილ ბინაზე თავდაპირველად ყველა მსურველს იღებდნენ; მაგრამ შემდეგში თანდათანობით ხდებოდა დაჯგუფებები ისე, რომ ერთ მთლიან ქეშქელზე მოსახლე გლეხებს, უმეტეს შემთხვევაში ნათესავეებს, თავიანთი გარე მეურნეობა ჰქონდათ ერთად, ერთ ბინაზე და აქ სხვა მსურველს დასახლებისა და ბინის გაჩენის ნებას არ აძლევდნენ. ინგილოებს ბინებში საყანე ადგილებს გარდა, ჰქონდათ კარმიდამოც, რომელშიც ზამთრის პერიოდში მთელი ოჯახით ცხოვრობდნენ. საკარმიდამო მიწებისათვის ინგილო სულთანს ან ბეგებს არავითარ გადასახადს არ უხდიდა; საყანე ადგილების სარგებლობისათვის კი იგი იხდიდა მოსავლის $\frac{1}{10}$ ნაწილს³.

გლეხის სრულ კერძო საკუთრებას შეადგენდა ე. წ. ახუ-

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 36.

² მ. ღუმბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 537.

³ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 76—77.

ლარები. ახუ (ქართულად ახო) ეწოდებოდა იმ ადგილს, რა-
 მელიც წინათ გაუვალი ტყით იყო დაფარული, მაგრამ შემ-
 დევში იგი გლეხმა გაჩეხა და სახნავ-სათესად აქცია.
 ახუს გაჩენა გლეხს შეეძლო მხოლოდ თავის სოფლის საზღვ-
 რებში. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით „ახო“ ნიშ-
 ნავს „გაკაფულ საყანურს“. თუმცა ახულარები საქმეშველო
 მიწის ნაკვეთში არ შედიოდა, მაგრამ რადგანაც ახუს უმთავ-
 რესად ერთ ქეშქელზე მოსახლე გლეხები იჩენდნენ, ამიტომ
 ახუშიც შემოდებული იყო მიწების ქეშქელუბად დანაწილება,
 ე. ი. ახუში თითოეულ მოქეშქელე გლეხს ჰქონდა თავისი
 გარკვეული წილი¹. ახო-იყო კერძო საკუთრებაში მყოფი
 მიწის ნაკვეთი, რომელიც სათემო, სასოფლო მიწებს არ მკუ-
 თვნოდა- ახო გლეხის ინდივიდუალურ კერძო საკუთრებას შე-
 ადგენდა, ამიტომ იგი თავისუფალი განკარგულების და, მა-
 შასადაძე ყიდვა-გაყიდვის საგნად იყო ქცეული². კერძო სა-
 კუთრების უფლება ახოზე შენარჩუნებული იყო იმ შემთხვე-
 ვაშიაც კი, როდესაც მისი მფლობელი მას უკვე აღარ ამე-
 შავებდა. ახოს პატრონის დაუკითხავად მისი დამუშავება
 სხვას არ შეეძლო³.

მოსკოვის ცენტრალურ სამხედრო-ისტორიულ არქივში
 დაცული პოლკოვნიკ კოცებუს ნაშრომი «Статистические
 сведения о Чарских владениях» შეიცავს მრავალ საყუ-
 რადღებო ცნობას ჭარ-ბელაქნის მოქეშქელე გლეხების ქონე-
 ბრივი მდგომარეობის შესახებ. თუმცა კოცებუს ცნობები,
 ისე როგორც ყველა იმდროინდელი სტატისტიკური ცნობა,
 მეტად მკაცრ კრიტიკულ და ფრთხილ მიდგომას მოითხოვს,
 მაგრამ მაინც მოვიყვან მათ განსახილველ საკითხზე მასა-
 ლის სიმცირის გამო; (კოცებუს ნაშრომში მოტანილი ციფრე-
 ბი, ერთგვარად მაინც ნდობის ღირსია, რადგან კოცებუ-
 მათემატიკოსი და ტოპოგრაფიულ დარგში მკოდნე იყო და
 ამრიგად ასეთი სამუშაოსათვისაც მომზადებული).

შედლებულ კომლს ჰყავს მსხვილფეხა საქონელი — 33.

¹ ცსსა, ფ. აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 54.

² მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 494.

³ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 54.

ცხენი 8, ცხვარი 1000, საშუალო შეძლების კომლს ჰყავს მსხვილფეხა საქონელი — 15, ცხენი — 2, ცხვარი 300. ღარიბ/კომლს — მსხვილფეხა საქონელი 3, ცხენი — 1.

შეძლებული კომლი ყოველწლიურად თესს 13 თაღარ ხორბალს და მოსავალს იღებს 100 თაღარს. საშუალო შეძლების კომლი თესს 6 თაღარს და მოსავალს იღებს 40 თაღარს. ღარიბი თესს 3 თაღარს და იღებს მოსავალს 25 თაღარის რაოდენობით. შეძლებული კომლი წელიწადში ხარჯავს 20 თაღარ ხორბალს, საშუალო შეძლებისა და ღარიბი — 10 თაღარს.

შეძლებულ კომლს ყოველწლიურად მოჰყავს 80 თაღარი ქერი, საშუალო შეძლების კომლს 40 თაღარი, ღარიბს 20 თაღარი.

შეძლებულ კომლს ყოველწლიურად მოჰყავს 40 თაღარი ფეტვი, ღარიბს — 10 თაღარი (ფეტვის დამუშავება უმთავრესად ხდებოდა საქემშქელო სოფლის მცხოვრებთა მიერ დაქირავებული გლუხოდარების მიერ. გლუხოდარების დაქირავება მომდინარეობს იმ დროიდან, როდესაც ჭარ-ბელაქანი ჯერ კიდევ კახეთის სამეფოს ფარგლებში შედიოდა).

შეძლებული კომლი ყოველწლიურად ამუშავებს 4 ბათმან აბრეშუმს, ღარიბი $1/2$ ბათმანს¹.

შეძლებულ კომლს ჰყავს 100 ქათამი; ღარიბს 5-დან 20-მდე.

შეძლებულ კომლს მოჰყავს ყოველწლიურად 4 საბალნე ღვინო, ღარიბს $1/2$ საბალნე.

მოსახლეობა შინაური მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად ქსოვს ხალიჩებს, წინდებს, ტომრებს და სხვა. ზემეტ სასოფლო-სამეურნეო ნაწარმს ისინი ჰყიდიან. ნაღდ ფულზე იშვიათად ჰყიდიან, უმრავლეს შემთხვევაში ისინი თავიანთ საქონელს სცვლიან ერთი მხრით, თუშებთან და დალისტნელებთან — ცხვარზე, მატყლზე, ტყავზე, თოფის წამალზე და იარაღზე, ხოლო მეორე მხრით კი, თელავის მაზრის მცხოვრებლებთან: მარილზე, რკინაზე და სხვა². კოცებუს ნაშრომის ეს ადგილი მეტად საყურადღებო ცნობის შემცველია.

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, лл. 3—11.

² იქვე.

აქედან აშკარა ხდება: მე-19 საუკუნეში ქარ-ბელაქანსა და კახეთს შორის არსებულა უმჭიდროესი ეკონომიური კავშირი. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი მჭიდრო ეკონომიური დამოკიდებულება ამ მხარეთა შორის, მიუხედავად იმისა, რომ ქარ-ბელაქანი საქართველოსაგან პოლიტიკურად ჩამოშორებული იყო, არასოდეს არ დარღვეულა. მე-18 საუკუნეშიც როგორც ქარის ომების ქრონიკის ავტორი მოგვითხრობს: «Джарцы и Талийцы, часто ездили в Гаваз, Кариль, Хизих и др. селения, чтобы покупать там пшеницу, кукурузу и соль»¹, ქარელების ასეთი ძლიერი ეკონომიური დამოკიდებულება კახელებისაგან კარგად ჰქონდა გათვალისწინებული ნადირ-შაჰსაც, რომელმაც, როდესაც მათ წინააღმდეგ ბრძოლაში (1741—1742 წწ.) იარაღის ძალით ვერაფერს გახდა, მოინდომა ქარელების შიმშილით გატეხა, ამიტომ მან ქარელების მეზობელ მხარეებს, მათ შორის კახელებს, აუჭრძალა მათთვის პურის მიყიდვა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ინგილო გლეხის სარგებლობაში მყოფი საქეშქელო მიწის ნაკვეთი დაბეგრილი იყო გარკვეული საადგილმამულო გადასახადებით. ეს იყო საქეშქელო გადასახადი, რომელსაც ინგილო გლეხი ლეკი ალაღარების სასარგებლოდ იხდიდა ყოველწლიურად. საქეშქელო გადასახადი წარმოადგენდა ჩვეულებრივ ფეოდალურ-პროდუქტულ რენტას და საფიქრებელია, რომ იგი ქარ-ბელაქანში კახეთის სამეფოში არსებული ფეოდალური ურთიერთობის გავლენით განვითარდა. საქეშქელო გადასახადი ინგილოებს შექქონდათ მარცვლეული პურეული კულტურებით: ხორბლით და ქერით (ორივე თანაბარი რაოდენობით). ხანდისხან შესაძლებელი იყო გადასახადის ნაწილი ინგილოებს ბრინჯით ან ფეტვით შეეტანათ². ეს ხდებოდა მოქეშქელე გლეხების და ალაღარების შეთანხმებით. ზოგიერთ საქეშქელო სოფლებში გლეხები გადასახადებს ზემოთ ჩამოთვლილი ოთხივე სახის სასოფლო-სამეურნეო კულტურებით იხდიდნენ: პურით, ქერით, ბრინჯით და ფეტვით³. იყო შემთხვევები, როდესაც საქეშქე-

¹ Хроника войн Джара, стр. 36.

² მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ქარ-ბელაქანის შესახებ, გვ. 542.

³ Центральный Государственный архив Дагестанской АССР, ф. 90, оп. I, д. 63, лл. 24—25.

ლო გადასახადებში შედიოდა აგრეთვე გარკვეული რაოდენობის აბრეშუმი და ყურძენი¹.

ელისუს სასულთნოში, მოქმედებულ გლეხების ანუ როგორც მათ ოფიციალური წყაროებით უწოდებენ, რაიათების² საქმეშელო გადასახადები ძირითადად ისეთივე იყო როგორც ჰარ-ბელაქანში, მაგრამ აქ ჩვენ ვხვდებით ზოგიერთ განსხვავებული სახის გადასახადებსაც. უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია გადასახადი „მალჯაათი“. ასეთი გადასახადით დაბეგრული იყო ე. წ. „მალჯაათური“ მიწები. მალჯაათურად იწოდებოდა ისეთი მიწები, რომლებსაც გლეხები მათ სარგებლობაში მყოფი საქმეშელო მიწის ნაკვეთის სიმცირის გამო, ქირაობდნენ ბეგებისაგან და ამუშავებდნენ. ასეთი მიწებიდან აღებული მოსავლის $\frac{1}{7}$ ან $\frac{1}{10}$ ნაწილი გლეხებს მიწის პატრონის სასარგებლოდ უნდა ეხადათ. ამ გადასახადს „მალჯაათი“ ერქვა³. არსებობდა აგრეთვე სპეციალური გადასახადი „დარგალუგი“. ეს გადასახადი, რომელიც განსაზღვრული რაოდენობის პურს შეიცავდა, განკუთვნილი იყო სულთნის ან ბეგის მამულების დარუგასათვის ანუ მოურავისათვის და ყოველი კომლი ვალდებული იყო გადაეხადა იგი⁴. ეს გადასახადი ჩვენ საქართველოში, კერძოდ კახეთის სამეფოში არსებულ სამოურავო გადასახადს მოგვაგონებს. ელისუს სასულთნოს ზოგიერთ სოფელში გადასახადი შეწერილი ჰქონდათ აგრეთვე გლეხის მიულქს ანუ საკარმიდამო მიწას. ასეთ გადასახადს ბაღჩა-ბაში ეწოდებოდა⁵.

საერთო მოუსავლიანობის დროს, საქმეშელო გადასახადების ნაცვლად აღალარებს რაიათის მოძრავი ქონება მიჰქონდათ. იმ თანხას, რომლითაც მოძრავ ქონებას შეაფასებდნენ, უნდა დაეფარა საქმეშელო გადასახადი (შეფასება ხდებოდა იმ დროს არსებული პურის ფასების მიხედვით)⁶.

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 38.

² იქვე, საქმე 1, ფურც. 201—208.

³ იქვე, საქმე 11, ფურც. 1—13.

⁴ Центральный Государственный архив Дагестанской АССР, ф. 90, оп. 1, д. 63, лл. 24—25.

⁵ იქვე.

⁶ მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჰარ-ბელაქანის შესახებ, გვ. 542.

ქარის თემის საქმეშქელო სოფლებიდან ინგილოური რეგულაციის შემდეგი: ალიაბადი, თასმალო, ზაგამი, ჰენგვიანი, ვერხვიანი, მოსული და ითი-თალა. 1826 წელს პოლკოვნიკ ალექსანდრე შიერ შედგენილი სტატისტიკური ცნობებით, ამ სოფლებში მოსახლე კომლთა რაოდენობა შემდეგი სახით წარმოგვიდგება: ალიაბადში—360 კომლი, თასმალოში—60, ზაგამში—60, ჰენგვიანში—30, ვერხვიანში—160, მოსულში—200¹. ცოტა განსხვავებულ სურათს გვაძლევენ 1831 წლის ცნობები. მათი

სოფლის სახელწოდება	კომლთა რაოდ. 1859 წ. კამერალური აღწერით	1871 წლის აღწერით		1886 წლის აღწერით		ეროვნება და რელიგია
		კომლ.	სული	კომლ.	სული	
1	2	3	4	5	6	7
ალიაბადი	617	618	3105	790	4351	ქართველი მაჰმად.
თასმალო	85	92	460	85	553	" "
ზაგამი	86	94	605	107	794	" "
ჰენგვიანი	57	74	377	94	415	1859 და 1871 წლების აღწერებით, სტატისტიკოსებს აქური მცხოვრებნი სულ თათრებულ ჩაუწერიათ, 1886 წ. აღწერით კი ისინი სულ ინგილოვებად (ქართვ. მაჰმად.) იხსენიებიან.
ვერხვიანი	185	231	1559	280	1915	ამ აღწერებით, ამ სოფლებში სულ თათრებია, რაც, რა თქმა უნდა, შეცდომაა, რადგან „საქათლის კომისიის“ მიერ 1872 წლის 20 ნოემბერს შედგენილ 46-ე ეურნალში, ეს სოფელი მოხსენებულია როგორც ინგილოური, სადაც ქართველი მაჰმადიანები ცხოვრობენ (მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები... გვ. 533).
მოსული	193	239	1167	262	1259	ამ სტატისტიკოსებს კვლავ აჩერული აქვთ ამ სოფელში მცხოვრებთა ეროვნება — 1859 და 1871 წლების აღწერებით ამ სოფელში თათრები ცხოვრობენ, ხოლო 1886 წ. აღწერით კი ინგილოვები — ქართვ. მაჰმადიანები.
ითი-თალა	—	36	153	68	362	ქართველი მაჰმად.

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, лл. 1—11.

მიხედვით ალიაბადში იყო 350 კომლი, თასმალოში—60, ზავამ-
ში — 40, ჰენგიანში — 35, ვერხვიანში—100, მოსულში—108.¹
სოფელ ითი-თალაში, როგორც ეს 1872 წლის ნოემბერში
შედგენილ 45-ე ქურნალიდან ირკვევა, ითვლებოდა 36 კომ-
ლი (მ. ღუმბაძე — საარქივო მასალები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 504). მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში ამ სოფლებ-
ში მოსახლეობის შესახებ უფრო დაწვრილებითი ცნობები
მოგვეპოვება. 1859, 1871 და 1886 წლების აღწერილობით
ინგილოთა რიცხვი თითოეულ ამ სოფელში შემდეგი სახით
წარმოგვიდგება² (ცხრილი იხ. გვ. 74).

საქეშქელო გადასახადები თითოეულ სოფელში სხვადასხვა
იყო. თავდაპირველად, ამ სოფლებში ლეკთა მფლობელობის
დამყარების პირველ ხანებში, საქეშქელო გადასახადები არ
იყო დიდი. თვით ინგილოური სოფლების რწმუნებულთა გან-
ცხადებით, იმ დროს, საქეშქელო გადასახადი 5 ჩანახი იყო,
მაგრამ შემდეგში იგი თანდათან გაიზარდა: ასე მაგალითად,
სოფელ ალიაბადში საქეშქელო გადასახადი ხანდისხან 13
თალარსაც კი აღწევდა³. თალარი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ,
ზომა-წონის ერთეულია. სხვადასხვა ადგილას იგი სხვადასხვა
მოცულობისაა. ჭარ-ბელაქანში იგი უდრიდა 30 ჩანახს ანუ
7 ფუთსა და 12 ფუნტს⁴. ასევე იყო ჩანახიც. მისი მოცულობა
მერყეობდა 4-8 კილოგრამამდე. ზომა-წონის ერთეულთა ასე-
თი ცვალებადობა დამახასიათებელია ფეოდალური ურთიერ-
თობისათვის.

¹ Владения Джарских лезгии в 1831 году, см. История Грузин-
ской пешей дружины — приложения к главе первой № 1, стр. 2,
Тифлис, 1884 г.

² ინგილოთა სოფლებში მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ ცნობები
ამოღებული გვაქვს: 1859 და 1871 წლების აღწერებისა: — «Сборник
сведений о Кавказских горах», вып. VI, Тифлис, 1872 г. — насе-
ление Закатальского округа по народной переписи 1871 г. Отд. III,
стр. 55—57; 1886 წლების აღწ. — «Свод статистических данных о
населении Закавказского края». Тифлис, 1893 г., отд. VIII, Зака-
тальский округ.

³ მ. ღუმბაძე, საარქივო საბუთები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 538—
540.

⁴ ცხსა, ფ. 240, აღწ. 1, საქმე 572, ფურც. 212—213.

ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის 1872 წლის 20 ნოემბერს შედგენილ 46-ე ქურნალში დაცული ვრცელი უწყისი, რომელიც ჩვენ შესაძლებლობას გვაძლევს წარმოვდგენა ვიქონიით ზემოთ ჩამოთვლილ ქარის თემის ინგილოური სოფლებიდან ლეკთა შემოსავლის შესახებ. სოფელ ალიაბადში, რომელშიაც ამ დროისათვის უკვე 689 კომლი ითვლებოდა, ქარის თემს ჰქონდა 68 ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით, თითოეული ქეშქელიდან შეადგენდა 4 თალარს, ქერით 4 თალარს. ამ ქეშქელებიდან „საერთოდ გადასახადი ლეკთა სასარგებლოდ“ ხორბლით უდრიდა 272 თალარს, ქერით 272 თალარს. შემოსავალი მანეთებში (თალარი ხორბალი=4 მანეთს, თალარი ქერი=2 მანეთს) შეადგენდა 1632 მანეთს.

სოფელ ზაგამში (88 კომლი) იყო 22 1/2 ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით — 2 1/2 თალარი, ქერით 2 1/2 თალარი. „საერთოდ გადასახადი ლეკთა სასარგებლოდ“ უდრიდა: ხორბლით — 56 1/4 თალ., ქერით — 56 1/4 თალ., შემოსავალი მანეთებში — 337 მან. 50 კაბ.

სოფელ თასმალოში (86 კომლი) — იყო 27 ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით — 2 1/2 თალ., ქერით — 2 1/2 თალ., „საერთოდ გადასახადი ლეკთა სასარგებლოდ“ — 67 1/2 თალარი ხორბლით, 67 1/2 თალარი ქერით. შემოსავალი მანეთებში = 465 მანეთს.

სოფელ ვერხვიანში (230 კომლი) — იყო 16 1/2 ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით — 4 თალ., ქერით 4 თალ., „საერთოდ გადასახადი ლეკთა სასარგებლოდ“ ხორბლით — 266 თალ., ქერით — 266 თალ., შემოსავალი მანეთებში = 1596 მან.

სოფელ მოსულში (236 კომლი) — იყო 47 ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით — 4 თალ., ქერით — 4 თალ., „საერთოდ გადასახადი ლეკთა სასარგებლოდ“ ხორბლით — 188 თალ., ქერით — 188 თალ., შემოსავალი მანეთებში = 1128 მანეთს.

სოფელ ჰენგიანში (66 კომლი) — იყო 42 ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით — 1 1/2 თალ., ქერით — 1 1/2 თალ., „საერთოდ გადასახადი ლეკთა სასარგებლოდ“ ხორბ-

ლით — 63 თაღ., ქერიტ — 63 თაღ., შემოსავალი მანეტებში = 378 მანეთი. ჰენგიანში ქეშქელები ჰქონდათ აგრეთვე მუხახის თემის ლეკებს — რაოდენობით 10. საქეშქელო გადასახადები იგივე იყო¹.

სოფელ ითი-თალაში (36 კომლი) იყო 38 1/2 ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით = 2 1/2 თაღ., ქერიტ — 2 1/2 თაღარი².

ზოგიერთ სოფლებში, რწმუნებულთა სიტყვით, გლეხები თავიანთ ალაღარებს უხდიდნენ იმაზე უფრო მეტს, რაც ამ უწყისშია ნაჩვენები. ასე მაგალითად, ალიაბადში. აქ რამოდენიმე გლეხის საქეშქელო გადასახადი შეადგენდა არა 8 თაღარს (როგორც უწყისშია აღნიშნული), არამედ 10 თაღარს³.

გარდა ძირითადი საქეშქელო გადასახადებისა, ამ სოფლებში მცხოვრები ინგილოები, ვალდებულნი იყვნენ აგრეთვე ზოგიერთი დამატებითი გადასახადებიც ეხადათ. ასე მაგალითად, პირველ ხანებში, თითქმის ყველა ამ საქეშქელო სოფელში არსებობდა გადასახადი შინნაქსოვი ტილოს მატერიით⁴. მოქეშქელე გლეხი, როდესაც ქალს გაათხოვებდა, მას თავისი აღსათვის 7-დან 20 მანეთამდე ფული უნდა მიერთმია⁵. ასეთი სახის გადასახადი საქართველოშიც არსებობდა „საჩექმოს“ სახელწოდებით. ამ გადასახადის ჰარ-ბელაქანში არსებობის ფაქტი აუცილებლად კახეთის სამეფოს ფეოდალური ურთიერთობის გავლენით უნდა ავხსნათ. რწმუნებულთა განცხადებით, ჰარის თემის ლეკები გადასახადების ასაკრეფად თვითონ მოდიოდნენ ინგილოებთან. მოქეშქელე გლეხებს საქეშქელო შემოსავალი ბინაზე მხოლოდ ზოგიერთ გავლენიან ალაღარებთან მიჰქონდათ⁶.

თალას თემის საქეშქელო სოფლებიდან ინგილოური იყო ყანდახი და ყაპანახჩი. პოლკოვნიკ კოცებუს ცნობებით ყან-

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 13, ფურც. 82—84.

² მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჰარ-ბელაქანის შესახებ, გვ. 519.

³ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 13, ფურც 87.

⁴ მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჰარ-ბელაქანის შესახებ, გვ. 538.

⁵ იქვე.

⁶ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 13, ფურც. 89—90.

დახში 140 კომლი მოსახლე იყო, ხოლო ყაპანახჩში 30 კომლი¹. მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში ინგილოთა რიცხვმა ამ სოფლებში 1859 და 1871 წლების აღწერებით შემდეგადა:

სოფლის სა- ხელწოდება	კომლითა რაოდ 1859 წლ. კამერალურ აღწერით	1871 წლ. აღწერით		ეროვნება და რელიგია
		კომლი	სული	
ყანდახი	97	127	599	ქართველი მამულ.
ყაპანახჩი	87	37	247	"

ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მიერ 1872 წლის 30 ნოემბერს შედგენილ 48-ე ეურნალში მოცემული მასალების მიხედვით ყანდახში და ყაპანახჩში საქეშქელო გადასახადები შემდეგი სახით წარმოგვიდგება:

სოფელ ყანდახში (127 კომლი) თალას თემს ჰქონდა 31 ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით — $1\frac{1}{4}$ თალ., ქერით — $1\frac{1}{4}$ თალ., ბრინჯით — $1\frac{1}{4}$ თალ., ფეტვით — $1\frac{1}{4}$ თალ. უნდა აღვნიშნოთ, რომ საქეშქელო გადასახადის ნაწილის ბრინჯით და ფეტვით შეტანა ყოველთვის არ ხდებოდა. არამედ ხანდისხან, ეს დამოკიდებული იყო ალაღარების და მოქეშქელე გლეხების ურთიერთშეთანხმებაზე. „საერთოდ გადასახადი ლეკთა სასარგებლოდ“ უდრიდა: ხორბლით — $38\frac{3}{4}$ თალ., ქერით — $38\frac{3}{4}$ თალ., ბრინჯით — $38\frac{3}{4}$ თალ., ფეტვით — $38\frac{3}{4}$ თალ., შემოსავალი მანეთებში (თალარი ხორბალი — 4 მან., თალ. ქერი — 2 მან., თალარი ბრინჯი — 2 მან., თალ. ფეტვი — 2 მან.), უდრიდა 386 მან.

ყაპანახჩში (37 კომლი) სულ იყო 30 ქეშქელი. აქედან 25 ქეშქელზე საქეშქელო გადასახადი ხორბლით — $2\frac{1}{2}$ თალ., ქერით $2\frac{1}{2}$ თალ. „საერთოდ გადასახადი ლეკთა სასარგებლოდ“ ხორბლით — 60 თალ., ქერით — 60 თალ. შემოსავალი მანეთებში — 360 მან². დანარჩენ 5 ქეშქელზე საქეშქელო გ-

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, лл. 1—11.

² Сборник сведений о кавказских горцах, вып. VI, отд. III, стр. 56.

³ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 10, ფურც. 176—177.

დასახადი 7 თალარი იყო თითოეულზე (3 1/2 თალ. ხორბლით, 3 1/2 თალ. ქერით)¹.

რწმუნებულები აღნიშნავდნენ, რომ ალაღარები ყოველთვის არ კმაყოფილდებოდნენ განსაზღვრული საქეშქელო გადასახადებით. მათ შეეძლოთ თვითნებურად, დამატებით კიდევ სხვა გადასახადი მოეთხოვათ გლეხებისათვის: «помещики не всегда ограничивались сбором определенной повинности, а на правах сильного брали произвольную дань»².

როდესაც ალაღარებს თავიანთ საქეშქელო სოფელში მოუხდებოდათ ყოფნა, მაშინ გლეხები ვალდებულნი იყვნენ თავისი ხარჯით შეენახათ ისინი³.

მოქეშქელე გლეხი, როდესაც ცოლს შეირთავდა, მას ალასათვის 3 ხარი უნდა მიეყვანა. გლეხი თუ ქალს გაათხოვებდა, მაშინ ალასათვის მას 2 ხარი უნდა მიერთმია⁴.

ჯინიხის თემს სულ სამი საქეშქელო სოფელი ჰქონდა. აქედან ორი ინგილოური იყო: მარსანი და ლალაფაშა. პოლკოვნიკ კოცებუს სტატისტიკური ცნობების მიხედვით (1826 წ.) მარსანში 20 კომლი მოსახლე ითვლებოდა, ლალაფაშაში კი 30 კომლი⁵. სოფელი მარსანი, როგორც საარქივო მასალებიდან ირკვევა, დაარსებული იქმნა 1826 წელს, ჯინიხის თემის მოწვევით, ალიაბადიდან გამოსული ინგილოების მიერ. საქეშქელო გადასახადების გადახდა ჯინიხელ ლეკების სასარგებლოდ მათ დაიწყეს მხოლოდ 7 წლის შემდეგ (ე. ი. 1833 წლიდან)⁶. აღსანიშნავია, რომ გლეხებისათვის შეღავათების მიცემის ასეთი წესი საქართველოშიც არსებობდა. როდესაც მეფე, დედოფალი, ან თავადი ახალ სოფელს გააშენებდა და იქ გლეხებს დასახლებდა, იგი ვალდებული იყო ამ ახლად დასახლებული გლეხებისათვის მიეცა აზატობა რამოდენიმე წლით (არა ნაკლებ ექვსისა). აზატობა, ე. ი. გაენ-

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 10, ფურც. 185.

² იქვე, ფურც. 176.

³ იქვე, საქმე 13, ფურც. 176.

⁴ იქვე, ფურც. 175.

⁵ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, лл. 1—11.

⁶ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 233—246.

თავისუფლებინა ისინი გადასახადებისა და ბეგრისაგან. ინტ-
ლოთა რიცხვი მარსანში და ლალაფაშაში 1859, 1871 და 1886
წლების აღწერების¹ მიხედვით ასეთია:

სოფლის სა- ხელწოდება	კომლთა რაოდ 1859 წ. კამერალური აღწ.	1871 წლის აღწერით		1886 წლის აღწერით		ეროვნება და რელიგია
		კომლი	სული	კომლი	სული	
მარსანი	47	60	287	63	316	ქართველნი.
ლალაფაშა	31	32	175	35	185	" "

1873 წლის 27 იანვარს შედგენილ ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის 57-ე ეურნალის მასალებიდან ჩანს, რომ მარსანში (60 კომლი) ჯინიხელ ლეკებს ჰქონდათ 24 ქეშქელი. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით უდრიდა — 1 თალარს, ქერით $\frac{1}{2}$ თალარს, ფეტვით $\frac{1}{2}$ თალარს. რწმუნებულთა სიტყვით, მარსანში 10 კაცს თავისი ქეშქელი გამოსყიდული ჰქონდა, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ისინი მაინც განაგრძობდნენ ჯინიხელი ლეკების სასარგებლოდ საქეშქელო გადასახადების შეტანას. განსხვავება მხოლოდ იმაში გამოიხატება, რომ საქეშქელო გადასახადების საერთო რაოდენობა 1 თალარით შემცირდა².

სოფელ ლალაფაშაში (32 კომლი: აქედან 27 ინგილოური, 3 მულალური და 2 ლეკური) 33 ქეშქელის სარგებლობისათვის ინგილოები გადასახადს უხდიან სოფლების: გულლუვის, ალიასკარის, გიუსბარახის და ბაშ-ჯენიხის ლეკებს. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით = 1 თალარს, ქერით 1 თალარს, ფეტვით — 1 თალარს³.

ელისუს სასულთნოში ინგილოური სოფლები იყო შემდეგი: კახი, ალიბეგლო, მეშაბაში, სუსკენტი, ყორალანი, შოთავარი და ბეუკ-ქეთუქლო. ეს სოფლები ბეუკ-ქეთუქლოს გარდა ელისუს სულთნის უშუალო მფლობელობაში იმყოფებოდა. ინგილოთა რიცხვი ელისუს სასულთნოში 1859, 1871 და

¹ Сборник сведений о кавказских горцах, вып. VI, стр. 56.

² ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 233—246.

³ იქვე.

1886 წლების აღწერების¹ მიხედვით ასეთი სახით წარმოგვიდგება:

სოფლის სა- ხელწოდება	კომლი რა- ოდ. 1859 წ. კავშირული აღწერით	1871 წლ. აღწერით		1886 წლ. აღწერით		ერთენება და რელი- გია
		კომლი	სული	კომლი	სული	
კახი	160	249	1944	308	2150	ქართვ. ქრისტიან.
ალიბეგლო	83	104	636	120	865	" "
მეშაბაშა	16	22	113	23	130	" "
სუსკენტი	20	26	110	7	34	" მაჰმად.
ყორაღანი	69	115	626	125	756	1871 წლ. 268 ქართვ. ქრისტიანია, 358 ქარ. მაჰმად. 1886 წ. 322 ქართვ. ქრისტიანია, 434 ქართვ. მაჰმად- იანი
შოთაყარი	55	56	303	არც	ერთი	ინგილო არ ჩანს
ბევა-ქეთუქ- ლო	28	30	155	38	227	ქართვ. ქრისტ.

სოფელ კახში, ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიის მიერ 1872 წლის 4 ივლისს შედგენილი 41-ე ქურნალის მასალების მიხედვით 250 ინგილოური კომლის სარგებლობაში იმყოფებოდა 88 ქეშქელი². საქეშქელო გადასახადი პურით შეადგენდა 3 თაღარს (1½ თაღარი ხორბალი, 1½ თაღარი ქერი), აბრეშუმით 3 სტილს, ყურძნით 1 საპალნე³. აღსანიშნავია, რომ ინგილოების საქეშქელო გადასახადი 3-ჯერ უფრო მეტი იყო, ვიდრე სოფელ კახში მცხოვრებ მულალებისა⁴. 140 მულაური კომლი სარგებლობდა 58 ქეშქელით⁵. მულალების საქეშქელო გადასახადი პურით უდრიდა 1 თაღარს (½ ხორბალი, ½ ქერი), აბრეშუმით 1 სტილს⁶.

1 См. Сборник сведений о кавказских горцах, вып. VI, отд. III, стр. 57, свод. статистических данных о населении Закавказского края, отд. VIII, Закатальский округ.

2 ცსსა, ფ. 236. აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 36.

3 იქვე, ფურც. 38.

4 იქვე, ფურც. 37.

5 იქვე, ფურც. 36.

6 იქვე, ფურც. 38.

რწმუნებულთა სიტყვით, სულთანს შეეძლო დაწესებულ საქმეებზე გადსახადების გარდა, კიდევ ზედმეტი რაიმე მოეთხოვა. სულთნის ამ ბრძანებას ვერაფერს აღუდგებოდა წინ. ინგილოთა სარგებლობაში მყოფი 88 ქვეშევრდები, 12 საქმეებზე გადსახადი მუდალეების საქმეებზე გადსახადების თანაბარი იყო. სამაგიეროდ ამ ე. წ. „მააფ-ქვეშევრდებით“ („მააფი“ ამ შემთხვევაში „ზაქათლის კომისიის“ მიერ აღბათ ბრობითად არის ნახმარი, რადგან „მააფები“ ეწოდებოდა ისეთ პირებს, რომელნიც სრული საგადსახადო იმუნიტეტით სარგებლობდნენ) მოსარგებლე ინგილო გლეხები ვალდებულნი იყვნენ თავიანთი ხარჯით შეენახათ სულთანი და მთელი მისი ამალა, როდესაც მათ კახში მოუხდებოდათ გაჩერება². ძირითადი საქმეებზე გადსახადის გარდა, კახის ინგილოებს თითოეულ ქვეშევრდებიდან სულთნისათვის უნდა მიეტანათ ელასუში ერთი საპალნე ბზე და გადაეხადათ 5 ჩანახი პური. ეს გადსახადი განკუთვნილი იყო სულთნის დალაქისათვის და ქორთა მიმწოდებლისათვის («поставщик ястребов»)³.

სოფელი ალიბეგლო დაარსებულია მე-19 საუკუნის დასაწყისში, სულთან ახმედ-ხანის მოწვევით — კახიდან, თამალოდან და სხვა ადგილებიდან გამოსული ინგილოების მიერ. აქ დასახლდა ინგილოთა 25 კომლი. რწმუნებულთა სიტყვით, ინგილოთა ამ 25 კომლს, ახმედ-ხანმა თავისი საკუთარი მიწები მიუზომა დასასახლებლად. მან ეს მიწები 25 ქვეშევრდებზე დაჰყო და თითოეული მათგანი დაბეგრა გადსახადით: 1 თალარი ხორბალი, 1 თალარი ბრინჯი და 1 თალარი ფეტვი. სხვა რაიმე ვალდებულებანი და გადსახადები სულთან დანიელ ბეგამდე (1830—1844 წწ.) ამ სოფლის ინგილოებს არ ეკისრებოდათ. სულთან დანიელ-ბეგმა ალიბეგლოს მოქვეშე ინგილო გლეხები ახალი საქმეებზე გადსახადებით დაბეგრა თითოეულ ქვეშევრდებიდან 1 1/2 სტილი აბრეშუმით და 1/2 საპალნე ყურძნით. გარდა ამისა ისინი ვალდებულნი იყვნენ სულთნის სასარგებლოდ გადაეხადათ დარგალუგი — კომლზე

1 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 38.

2 იქვე, ფურც. 39.

3 იქვე, ფურც. 38.

3 ჩანახი პური. სულთან დანიელ-ბეგის მმართველობის უკანასკნელ წლებში, მაიორ პეჩკოვსკის მიერ 1844 წელს შედგენილი უწყისით, სოფ. ალიბეგლოში 46 ქეშქელია. საქეშქელო გადასახადი ხორბლით, ქერით და ბრინჯით ოც-ოცი ჩანახი, აბრეშუმით 1 1/2 სტილი, ყურძნით 1/2 საპალნე. დარგალუგა 3 ჩანახი¹.

სოფელ მეშაბაშში მე-19 საუკუნის დასაწყისისათვის 21 კომლი მოსახლე იყო. სულთანმა მეშაბაშის ინგილოების სარგებლობაში არსებულ ქეშქელებზე შეწერილი გადასახადები ბეგებს დაურიგა. საქეშქელო გადასახადი თითოეულ ქეშქელიდან უდრიდა: ხორბლით 1 თალარს, ქერით 1 თალარს, ბრინჯით 1 თალარს, ფეტვით 1 თალარს, აბრეშუმით 1 1/2 სტილს. ბეგის ოჯახში ქორწილის შემთხვევაში, მეშაბაშელებს მისთვის თითო ცხვარი უნდა მიერთმიათ. რწმუნებულთა სიტყვით, ბეგები ინგილოთა საქეშქელო შემოსავლებით მხოლოდ დროებით სარგებლობდნენ, ჯამაგირის სახით სულთნის მიმართ ინგილოთა ვალდებულებანი იმაში გამოიხატებოდა, რომ მათ დიდი დღესასწაულების დროს მისთვის გარკვეული სახის ძღვენი უნდა მიეტანათ. ამ ძღვენიში შედიოდა: არაყი, ძმარი, კაკალი და სხვა².

სოფელ სუსკენტის ინგილოებს ელისუს უკანასკნელ სულთან, დანიელ-ბეგამდე არავითარი გადასახადები და ვალდებულებანი არ ეკისრებოდათ. მათ საქეშქელო მიწები ნაყიდი ჰქონდათ ამირჩანლოელი ლეკებისაგან 120 თუმნად იმ მოსაზრებით, რომ ეს მიწები მათ სრულ განკარგულებაში ყოფილიყო. ამის თაობაზე შეადგინეს კიდევ ნაყიდობის საბუთი, რომელშიც აღნიშნული იყო, რომ 1786 წელს ამირჩანლოელებმა მიჰყიდეს საკუთარი მიწები სუსკენტელებს 120 თუმნად. ამიერიდან ამ მიწებზე მოსახლენი ისეთივე უფლებებით სარგებლობდნენ, როგორც თვით ამირჩანლოელი ლეკები. ნაყიდი მიწების ფართობი 100 თალარს შეადგენდა. მოსახლე კომლთა რიცხვი შეადგენდა 40-ს. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ის პირობები, რომელშიაც მოხდა სოფელ სუსკენ-

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწერა 1, საქმე 10, ფურც. 1—10.

² იქვე, საქმე 11, ფურც. 1—13.

ტის წარმოქმნა, გამორიცხავდა ამ სოფელში მოსახლე ინგილოების რაიმე დამოკიდებულებას, როგორც ამირჯანლოვლელეებისაგან, ასევე თვით სულთნისაგანაც. მაგრამ ელისუს უკანასკნელ სულთან დანიელ-ბეგმა დაბეგრა ისინი გარკვეული ხარკით: 1 1/2 სტილი აბრეშუმი თითოეული კომლიდან ამიერიდან სუსკენტელი ინგილოები სულთნის უშუალო დამოკიდებულებაში მოექცნენ¹.

სოფლები ყორღანი და შოთავარი, ელისუს სულთნის მფლობელობაში მხოლოდ უკანასკნელი სულთნის, დანიელ-ბეგის დროს გადავიდა მანამდე ეს სოფლები, რომელთაც თავიანთი გეოგრაფიული ადგილმდებარეობით ჭარ-ბელაქნის საზღვართან ახლოს მდებარე მიწები ეკავათ, ჭარელების სრულ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა და საქეშქელო შემოსავალსაც ისინი იღებდნენ. 1843 წელს, პოლკოვნიკ კოუტმას მიერ შეგროვილი ცნობების მიხედვით, ჭარელები ამ სოფლებიდან 1830 წლამდე, შემოსავლის შემდეგ რაოდენობას იღებდნენ: ყორღანი — 60 ქეშქელიდან 120 თადარი ხორბალი, 60 თადარი ქერი. შოთავარი — 19 1/2 ქეშქელიდან 39 თადარი ხორბალი, 19 1/2 თადარი ქერი². ელისუს სასულთნოს შემადგენლობაში გადასვლის შემდეგ სოფლების ყორღანის (60 კომლი) და შოთავარის (27 კომლი) მოქეშქელე ინგილო გლეხები სულთანს თითოეული ქეშქელიდან უხდიდნენ 3 თადარ პურს (2 თად. ხორბალი, 1 თადარი ქერი)³.

სოფელ ბეუკ-ქეთუქლოს მოქეშქელე ინგილო გლეხები ელისუს ბეგების დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ. ქეთუქლოელების საქეშქელო გადასახადი ხორბლით უდრიდა 1 თადარს, ქერით 1 თადარს, ფეტვით 1 თადარს, აბრეშუმით 1 სტილს⁴. რწმუნებულთა სიტყვით ბეგები ძალზე ავიწროებდნენ ინგილოებს. ეს უკანასკნელნი განსაკუთრებით ჩიოდნენ ბეგების იმ უფლების შესახებ, რომლითაც ისინი ქვრივებისა და გაუთხოვარი ქალების მიმართ სარგებლობდნენ. ბეგებს

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 39—50.
² იქვე, საქმე 1, ფურც. 54—60.
³ იქვე, ფურც. 54—60.
⁴ ცსსა, ფ. 240, აღწ. 1, საქმე 572, ფურც. 203—210.

შეეძლოთ მათი თავის სურვილის მიხედვით გათხო-
ვება¹.

ჩვენ ვრცლად განვიხილეთ ჭარ-ბელაქანში და ელისუს
სასულთნოში არსებული ინგილოური სოფლების გლეხთა სა-
ქეშქელო გადასახადები. ამ განხილვაში მოტანილი ცნობები
თავისთავად მეტყველებენ, თუ როგორ მძიმედ იყვნენ და-
ბეგრილნი მოქეშქელე ინგილო გლეხები ლეკი ალაღარების
მიერ. ყოველივე ამის შემდეგ, საფუძველს მოკლებულია
„მთიელ ხალხთა სამმართველოს“ უფროსის, გენერალ მაიორ
ფრანკინის მტკიცება იმის შესახებ, რომ «вся повинность
кешкельников заключается в ничтожном оброке, упла-
чиваемом кешкелевладельцу зерном»². ჩვენ ვნახეთ აგრე-
თვე, რომ სხვადასხვა სოფელში საქეშქელო გადასახადების
რაოდენობა სხვადასხვა იყო. თუ რით ხელმძღვანელობდნენ
ლეკები, როდესაც ასე არათანაბრად ბეგრავდნენ საქეშქელო
სოფლებს, ამის შესახებ ჩვენ რაიმეს გადაჭრით თქმა არ შე-
გვიძლია მაგრამ თუ კარგად ჩავუყვირდებით, ამ მიმართულე-
ბით ერთი მეტად საინტერესო მოვლენა შეიმჩნევა. მხედვე-
ლობაში გვაქვს საქეშქელო სოფლების ლეკი ალაღარების სა-
ცხოვრებელი ადგილიდან გეოგრაფიულად მეტნაკლები მან-
ძილით დაშორება. გეოგრაფიულად დიდი მანძილით დაშო-
რებული საქეშქელო სოფლების მიმართ ალაღარებს ნაკლები
შესაძლებლობა ჰქონდათ უშუალო ზემოქმედება მოეხდინათ
გლეხებზე, რომ ეს უკანასკნელნი აქძულებინათ უფრო მეტი
რაოდენობის გადასახადები შეეტანათ. ყოველ შემთხვევაში,
ნათლად ირკვევა, რომ ლეკებთან ახლოს მდებარე საქეშქელო
სოფლები უფრო მეტად იყვნენ დაბეგრილნი, ვიდრე შორეუ-
ლი სოფლები³. მაგალითისათვის ავიღოთ სოფლები ალიაბა-
დი და ზაგამი. ალიაბადი, რომელიც ზაგამთან შედარებით, ჭა-
რის თემის ალაღარების საცხოვრებელ ადგილთან უფრო ახ-
ლოს მდებარეობდა, საქეშქელო გადასახადი, როგორც ვნახეთ,

1 И. Линевич — Бывшее Елисуйское султанство, стр. 24.

2 ცსსა, ფ. 5, აღწ. 1, საქმე 8254, ფურც. 21.

3 Центральный Государственный архив Дагестанской АССР,
ф. 90, оп. 1, ед. хр. 63, лл. 24—25.

8 თალარი იყო¹, ზოგჯერ იგი 13 თალარამდეც კი აღწევდა². ზაგამში, როგორც ქარის თემის შორეულ საქეშქელო სოფელში, გადასახადის რაოდენობა საგრძნობლად ნაკლები იყო: 5 თალარი³.

ქარ-ბელაქანში და ელისუს სასულთნოში გლეხობა ერთიან სოციალურ ფენას არ წარმოადგენდა. მასში შეიმჩნეოდა დიფერენციაცია, რის შედეგადაც ამ წოდებაში ჩვენ გვხვდება სხვადასხვა ფენა, რომელნიც ერთმანეთისაგან მრავალმხრივ განსხვავდებოდნენ. ერთი მხრით, ისინი ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ მიწით სარგებლობის წესით; ხოლო მეორე მხრით, კი იმის მიხედვით, თუ ვის დამოკიდებულებასა და მფლობელობაში იყვნენ — ავარელი ლეკი ალაღარების, სულთნის, თუ ბეგის. ალაღარებთან სხვადასხვაგვარი დამოკიდებულების ნიადაგზე წარმოიშვნენ ქარ-ბელაქანში და ელისუს სასულთნოში, ჩვეულებრივი მოქეშქელე გლეხების გვერდით, გლეხთა ისეთი კატეგორიები, როგორიც იყვნენ მათეები და რეჩბარები.

მაათეები. სიტყვა მუ' აფი ანუ მა' აფი (არაბულ-სპარსული წარმოშობის ტერმინი) ნიშნავს განთავისუფლებულს, ე. ი. ასეთ პირად იწოდებოდა ის, რომელიც განთავისუფლებული იყო გადასახადებისაგან, საგადასახადო იმუნიტეტით სარგებლობდა. მათეები ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეში შეესატყვისებიან გლეხთა ისეთ კატეგორიას, როგორიც იყო თარხანი, აზატი. ქარ-ბელაქანში და ელისუს სასულთნოში მათეობის უფლებით სარგებლობდნენ საქეშქელო სოფლების მამასახლისები, მოლეები და აგრეთვე ის პირნი, რომელთაც განსაკუთრებული დამსახურება მიუძღოდათ. დროებითი მათეობის უფლებით სარგებლობდნენ ყვავილის ამცრელნი, ობოლთა ოჯახები და სხვა⁴. ასე მაგალითად, სოფელ შოთავარში, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 19 ქეშქელი იყო, აქედან ერთი ქეშქელი იმყოფებოდა სოფლის მამასახლისის განკარგულებაში, რომელიც მათეობის უფლებით სარგებლობდა⁵.

1 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 13, ფურც. 82—84.

2 შ. ღუმბაძე, საარქივო საბუთები ქარ-ბელაქანის შესახებ, გვ. 540.

3 ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 13, ფურც. 82—84.

4 იქვე, საქმე 1, ფურც. 83—87.

5 იქვე, ფურც. 95.

შაფობის უფლებით სარგებლობდა აგრეთვე ამავე სოფლის მცხოვრები ჰასან-ალი-ყადიმ ოღლი, როგორც ამ სოფლის დაარსების ინიციატორი¹. სოფელ ყორაღანში მამასახლისის, მოლის და ობოლთა ოჯახების გარდა, კიდევ იყო ერთი მათ-ქეშქელი. ამ ქეშქელით მოსარგებლე კომლს (ვინმე კუზი-ქევხას შთამომავლობა) ჰქონდა დოკუმენტები სულთან ახმედ-ხანის, ქარელი ლეკებისა და სულთან დანიელ-ბეგისაგან მიცემული, რომლებითაც მტკიცდებოდა მათი მათეობა. ასე მაგალითად, 1814 წელს ქარელი ლეკების მიერ ისმაილ-კუზი-ქევხა-ოღლის სახელზე გაცემული საბუთიდან ირკვევა, რომ ისმაილს სოფელ ყორაღანში წყალი გამოუყვანია (საკუთარი ხარჯით), რისთვისაც ქარელებმა იგი გაანთავისუფლეს 1/2 ქეშქელის საადგილმამულო გადასახადისაგან, მუდმივად და სამემკვიდროდ. 1840 წელს დანიელ-სულთანმა მამედ-ქევხა-ისმაილ-ქევხა-ოღლის საბუთი მისცა, რომელშიც აღნიშნული იყო: რადგანაც მამედ-ქევხას წინაპრები იყვნენ სოფელ ყორაღანის დამაარსებელი, ამიტომ იგი სამუდამოდ და სამემკვიდრეოდ თავისუფლდება საქეშქელო გადასახადებისაგან².

რ ე ჩ ბ ა რ ე ბ ი. ტერმინი „რანდებარი“ (სპარს. წარმ.) ანუ როგორც მე-19 საუკუნის რუსულ ოფიციალურ დოკუმენტებში იხსენიება — „რეჩბარი“, ცნობილი იყო ორმაგი მნიშვნელობით: ა) იგი ეწოდებოდა ისეთ გლეხს, რომელსაც არ გააჩნდა საკუთარ სარგებლობაში არსებული საქეშქელო მიწის ნაკვეთი და იძულებული იყო ემუშავა აღას ან ბეგის მეურნეობაში (მდრ. ქართული „ჩიზანი“, „ბოგანო“), ბ) იგი ნიშნავდა დავალიანებულ გლეხს, რომელსაც შესაძლებლობა არ ჰქონდა ვალის გადახდისა და იძულებული იყო მის სარგებლობაში არსებული მიწა მოვალესათვის გადაეცა. ამიერიდან იგი, თავის ყოფილ მიწაზე, როგორც წყაროები აღნიშნავენ, რეჩბარის უფლებით იჯდა, ე. ი. იხდიდა მოსავლის 1/2 ნაწილს³. ქარ-ბელაქანში და ელისუს სასულთნოში რეჩბარი

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 1, ფურც. 75.

² იქვე, ფურც. 83—84.

³ იქვე, საქმე 12, ფურც. 65.

ჩვენ სწორედ ამ უკანასკნელი მნიშვნელობით გვხვდება. ინ-
გილოურ საქეშქელო სოფლებში, როგორც წყაროებიდან ირ-
კვევა, თითქმის არ იყო ისეთი გლეხი, რომელსაც მთელი მის
სარგებლობაში არსებული საქეშქელო მიწის ნაკვეთი მოვა-
ლესათვის გადაეცა, ასეთები უმთავრესად მულალების წრიდან
იყვნენ¹. სამაგიეროდ ინგილოურ სოფლებში ბევრი იყვნენ
ისეთნი, რომელთაც ვალის გადაუხდელობის გამო მოვალესა-
თვის მხოლოდ საკარმიდამო მიწა გადაუციათ რეჩბარობის
უფლებით. სოფელ მეშაბაშში, ერთმა ოჯახმა, რომელსაც არ
ჰქონდა ვალის გასტუმრების საშუალება, მოვალეს თავის სა-
კარმიდამო მიწის ნაკვეთი გადასცა, თვითონ კი ამ მიწაზე რე-
ჩბარად დარჩა². სოფელ სუსკენტში საკარმიდამო მიწის ნა-
კვეთზე რეჩბარად ცხოვრობდა 3 კომლი³.

1803 წლიდან, ე. ი. მას შემდეგ, რაც ჭარ-ბელაქანი და
ელისუს სასულთნო რუსეთის ქვეშევრდომობაში შევიდნენ,
რუსეთის მთავრობამ ლეკებს ყოველწლიური ხარკი დააკისრა:
1100 თბილური ლიტრი აბრეშუმში. პირველ ხანებში ლეკებს
ეს ხარკი აბრეშუმით შეჰქონდათ, მაგრამ შემდეგში დადგინდა
ამ ხარკის აბრეშუმის ნაცვლად, ფულით გადახდა — 13.200
მანეთის ოდენობით, ვერცხლით⁴. როგორც წყაროები მოგვი-
თხრობენ, ეს ხარკი შემდეგნაირად იყო განაწილებული: 1/3-ს
იხდიდა ელისუს სასულთნო (4.400 მანეთის რაოდ. ვერცხ-
ლით), დანარჩენ 8.800 მანეთს იხდიდნენ: 1/3 ჭარის, ბელაქნის,
კატეხის, მაწეხის, გოგამის, დართუკაზის და სუმაილოს ლეკ-
ები; 1/3 თალის, მუხახის, ჩარდახლოს, გულლუგის და ჭინიხის
ლეკები⁵. ლეკებმა ამ ხარკის მნიშვნელოვანი ნაწილის გადახ-
და თავიანთ მოქეშქელე გლეხებს დაავალეს, კომლზე 1 მანე-
თი და 50 კაპ. ისე, რომ 1803 წლიდან, მოქეშქელე გლეხები
ვალდებული იყვნენ, საქეშქელო გადასახადების გარდა, ეს
ფულადი გადასახადიც ეხადათ. 1830 წლის შემდეგ, როდესაც

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 12, ფურც. 65.

² იქვე, საქმე 11, ფურც. 1—13.

³ იქვე, ფურც. 39—50.

⁴ ცსსა, ფ. 5, აღწ. 1, საქმე 8254, ფურც. 14—15.

⁵ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 14, ფურც. 182—184.

ქარ-ბელაქანში რუსეთის ხელისუფლება დამყარდა, ეს გადასახადი ხარკის სახეს აღარ ატარებდა, იგი გადაიქცა ჩვეულებრივ სახელმწიფო გადასახადად¹.

ვანსახილველი დაგვრჩა ქარ-ბელაქანში და ელისუს სასულთნოში ბეგარის არსებობის საკითხი, ვალდებულნი იყვნენ თუ არა მოქვეშეულ გლეხები თავიანთი ალაღარებისათვის მუშაობითაც გაეწიათ სამსახური. საკითხის ასე დასმა გამოწვეულია იმით, რომ, როგორც ცნობილია, არც ავარულ ლეკთა ალაღარებს და არც ელისუს სულთანს და ბეგებს, არ გააჩნიათ საკუთარი მსხვილი მეურნეობა, რომელშიაც საჭირო გახდებოდა მოქვეშეულ გლეხების მუშაობა. ამის გამო ქარ-ბელაქანში და ელისუს სასულთნოში, ბეგარა მეტად სუსტად იყო განვითარებული. შედარებით უფრო განვითარებული სახით ბეგარა ჩვენ გვხვდება ბელაქნელი ალაღარების, ყოფილი კახელი თავადების, ვაჩნაძე-გალაჯოვების მეურნეობაში. ეს გარემოება ჩვენ აუცილებლად კახეთის სამეფოს ფეოდალური ურთიერთობის გავლენით უნდა ავხსნათ. გალაჯოვების რაიათები ვალდებულნი იყვნენ თავიანთი ალაღარებისათვის შემდეგი სახის მუშაობები შეესრულებინათ: ეზიდათ შეშა, საიდანაც მათ ალა უბრძანებდათ, გაეთიბათ თივა, მოეხნათ ყანა და დაეთესათ. მოემკოთ კიდეც და მთელი მოსავალი აღასკალოზე მიეტანათ; ამის შემდეგ რაიათები ვალდებულნი იყვნენ რიგრიგობით გაელეწათ პური. გარდა ამისა გლეხებს, თავიანთი ალაღარებისა და მათი ოჯახების საზაფხულო სადგომებში გამგზავრებისას და იქიდან დაბრუნებისას, მათთვის გადასაყვანი და გადასაზიდი საშუალებანი (ურემი, ცხენი) უნდა მიეცათ². ზემოთ ჩამოთვლილი მუშაობის სახეები: ყანაში მუშაობა, თიბვა, ხვნა, მკა, ლეწვა, შეშის ზიდვა, არსებობდა საქართველოშიც, კერძოდ კახეთის სამეფოშიც. ქარის თემის რწმუნებულები აცხადებდნენ, რომ როდესაც მოქვეშეულ გლეხები თავიანთ ალაღარებს გადასახადებს მიუტანდნენ ხოლმე, მაშინ ეს უკანასკნელნი მათ სტოვებდნენ ორი ან სამი

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 14, ფურც. 182—184.

² იქვე, საქმე 11, ფურც. 456.

დღით: შეშის საზიდად, სათიბად, და სხვადასხვა სამუშაოებში შესასრულებლად¹.

თუ შეეჯამებთ ყოველივე იმას, რაც ზემოთ, იტყვას ჰარ-ბელაქანში და ელისუს სასულთნოში მოქმედებულ ინგილო გლეხთა მდგომარეობის შესახებ, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ მოქმედებულ გლეხებს ალაღარების სასარგებლოდ დაქირავებული ჰქონდათ ტიპიური ფეოდალური ხასიათის გადასახადები და ვალდებულებანი. ისინი იმყოფებოდნენ ალაღარების უშუალო დამოკიდებულებაში. რევოლუციამდელი ეპოქის ისტორიკოსები (ლინევიჩი, ესაძე, ბაქრაძე, ივანენკო, ავლიანი და სხვები) უარყოფდნენ მოქმედებულ გლეხების ალაღარებისაგან დამოკიდებულებას. მათ ისინი წარმოდგენილნი ყავდათ, როგორც პირადად თავისუფალნი. მათი ასეთი შეხედულება დამყარებული იყო საკითხის ფორმალურ-იურიდიულ შესწავლაზე. შარიათი, როგორც ცნობილია, ოფიციალურად არ ცნობდა მუსლიმანის მუსლიმანისაგან პირად დამოკიდებულებას. მაგრამ ფაქტიურად, როგორც აღვნიშნეთ, მოქმედებულ გლეხები ალაღარების უშუალო დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ და მიწაზედაც მიმაგრებულნი ჩანან. ამ მხრივ, მაგალითისათვის ავიღოთ, ადათით აღიარებული უფლება გლეხის მიერ თავისი ქმედების გამოსყიდვის შესახებ. როგორც უკვე ხაზი გავუსვით, მოქმედებულ იშვიათად სარგებლობდა ამ უფლებით (გამოსასყიდი პირობების სიმძიმის—მიწის სიძვირის გამო). სოფელ ლალაფაშას რწმუნებულები აცხადებდნენ, რომ მათ სოფელში, მთელი მისი არსებობის მანძილზე, ქმედების გამოსყიდვის მხოლოდ ერთი შემთხვევა იყო და მაშინაც გამოსყიდულ იქნა 1/2 ქმედელი². საერთოდ, გამოსყიდულ ქმედელთა რიცხვი მეტად მცირე იყო. ავიღოთ მაგალითისათვის ქარის თემის საქმედებულ ინგილოური და მულაური სოფლები: ალიაბადი, ბეიუკ-ლანჩი, კარაბანდური, ზავამი, თასმალო, ქიჩიკ-ლანჩი, ვერხვიანი, კიურ-დამური, მოსული, პენგიანი, ლიალიალო, ბაი-აბმედლო, ყინდირგალო,

¹ მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჰარ-ბელაქანის შესახებ, გვ. 491, 519, 538.

² ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 11, ფურც. 233—246.

კატალპარაზი, კუმური და ჩობანქოლი. ამ სოფლებში ქეშქელთა საერთო რაოდენობა უდრიდა 641 $\frac{1}{4}$, გამოსყიდული კი იყო მხოლოდ 25 ქეშქელი¹. მოქეშქელე გლეხის მიერ ქეშქელის გამოსყიდვა მთლიანად აღას ნება-სურვილზე იყო დამოკიდებული: «лезгин волен согласиться и не согласиться»². იყო შემთხვევები, როდესაც ალაღარები არ ცნობდნენ გლეხის მიერ ქეშქელის გამოსყიდვის ფაქტს³. ხდებოდა ასეც: ქეშქელი გლეხის მიერ გამოსყიდული იყო, მაგრამ იგი მაინც მთლიანად არ თავისუფლდებოდა თავისი ყოფილი აღას დამოკიდებულებისაგან და კვლავინდებურად განაგრძობდა მის სასარგებლოდ საქეშქელო გადასახადების გადახდას (ასეთი შემთხვევა იყო მაგალითად, სოფ. მარსანში)⁴. მოქეშქელე ინგილო გლეხი პირადად ლეკ ალაღარზე იყო დამოკიდებული. ლეკ ალაღარს პირდაპირი ძალაუფლება ჰქონდა უშუალო მწარმოებელზე — ინგილო გლეხზე. ლეკი ალაღარი მოქეშქელე ინგილო გლეხებისაგან ტიპიურ ფეოდალურ გადასახადებს იღებდა ისე, რომ თვითონ უშუალოდ არც კი ერეოდა წარმოების პროცესში. უშუალო მწარმოებლის უფლებრივად შემამულისაგან დამოკიდებულება, როგორც ცნობილია, ფეოდალიზმის ერთ-ერთ დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენს⁵.

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 13, ფურც. 88.

² იქვე, ფურც. 186.

³ იქვე, ფურც. 88.

⁴ იქვე, საქმე 11, ფურც. 233—246.

⁵ ჭარ-ბელაქნის სოციალური ურთიერთობის ისტორიის შესახებ იხილეთ აგრეთვე: თ. პაპუაშვილი — აღმოსავლეთ კახეთის სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან — თელავის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. III, 1959 წ.

ჰარ-ბელაქანი (პაპ-ენისელი) XIX საუკუნის პირველ მესამედში

მე-19 საუკუნის დასაწყისში ჰარ-ბელაქნის საკითხი დღის წესრიგიდან არ მოხსნილა. იგი ყოველთვის მკვეთრად იჩენდა ხოლმე თავს რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის საერთო ასპექტში.

1801 წლის აპრილში, როდესაც რუსეთის იმპერიის უმაღლეს საკანონმდებლო ორგანოში, სახელმწიფო საბჭოში, საბოლოოდ წყდებოდა ქართლ-კახეთის სამეფოს ბედი, ქართველმა ელჩებმა ელიაზარ ფალავანდიშვილმა და გიორგი ავალიშვილმა მეფის მთავრობას წარუდგინეს ნოტა, რომელშიც სხვა მრავალ მნიშვნელოვან საკითხთა გვერდით გარკვეული ადგილი ჰქონდა დათმობილი ჰარ-ბელაქნის საკითხს. ამ ნოტაში აღნიშნული იყო, რომ „ჭარელნი... შთამომავლობით თვისით არიან ძველნი კახეთისაგანნი, და ადგილი იგი, რომელთაცა ზედა დაშენებულ არს, აწცა კახეთისაა გარნა მათ შეურაცხჰყვეს ჰსჯული ქრისტიანობისა, და ემორჩილებიან მახმადის ჰსჯულსა, და საშვეალ მათსა არს დასახლებულნი ლეკნიცა“¹. ელჩები აღნიშნავდნენ, რომ ჭარელნი სრულიადაც არ არიან ისეთნი, რომ ისინი საშიშნი იყვნენ საქართველოსთვის, რიცხვით ისინი სამ-ოთხი ათასსაც არ აღემატებიან პირველი დიდი ვნება, რომელიც მათ მოაქვთ კახეთისათვის. არის ის, რომ „კახეთსა ზედა არიან დიდად მახლობელ და ცხოვრობენ პირისპირ თვით კახეთისა სამფლობელოსა ქალ-

¹ Нота, врученная министерству Грузинскими послами, апрель 1801, Цагарели, Грамоты..., т. II, вып. 1, стр. 207.

ქისა, ქისიყისა, და საშვალ მათსა არს მდინარე ალაზანი, რომელსაცა შინა გამოდიან ცხენიანი და ქვეითნი, მარადის მდგომარეობენ ერთი მეორისაგან ქვევითისაგან ერთის დღის სავალსა, და ადგილსა მას შინა თვინიერ მოხსენებულსა მის სავალსა. არა რომელიმე მთა და ბორცვი არ იპოვების ესრეთ, წყლისა. არა რომელიმე მთა და ბორცვი არ იპოვების ესრეთ, რომელ თვით მძიმითა ურმითა მსუბუქად შეიძლების სელა¹. მღვინეები განსაკუთრებით ხაზს უსვამდნენ იმ გარემოებას, რომ ქარი წარმოადგენდა მეტად საიმედო სადგურს დაღის-ტნელ ლეკათვის. როდესაც ეს უკანასკნელი საქართველოს მიწებზე თავდასხმებს განიზრახავდნენ, მაშინ ისინი მოვიდოდნენ ქარში, მოიმარაგებდნენ სურსათ-სანოვაგეს, ქარელებსაც თავისთან შეიერთებდნენ, წაიყვანდნენ მათგან გზის მცოდნეებს და ამის შემდეგ თავს ესხმოდნენ ქართველთა სოფლებს და ძარცვავდნენ მათ². გარდა ამისა, ქარი იყო მთავარი დასაყრდენი პუნქტი იმ ლეკათვის, რომელნიც საქართველოს ასაოხრებლად ოსმალეთის მხრიდან მიემართებოდნენ; ქარიდან ლეკები პირდაპირ ახალციხეში მიდიოდნენ: „და ეგრეთვე ყოველნი იგი ლეკნი, რომელნიცა წარმოვლენ საქართველოსა შინა მორბევისა და აოხრებისათვის ოსმალის მხარედგან, მაშინ იგინი პირველ მოიწვევიან ქარელთადმი და მუნითგან სწორედ მივლენ ახალციხეს“³. ქარი საიმედო თავშესაფარს წარმოადგენდა აგრეთვე „ორგულთა ქართველთათვის“: „ესე თვით მცირე სამყოფი ქარელთა მოქმედებს უმეტეს ამასცა, რომელ შემწყნარებლობს ორგულთა ქართველთა, სამართლით სასიკვდილოდ დასასჯელად და სხვათაცა“⁴. ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეებს, იმისათვის, რომ ბოლო მოღებოდა ზემოთ ჩამოთვლილ ბოროტებას ქარელთა მხრიდან, აუცილებლად მიიჩნდათ ქარ-ბელაქნის დაპყრობა, აქაური, „მაჰმადის ჰსჯულსა შინა შთაცვივნულ“ მოსახლეობის აყრა, მათი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში გადასახლება და მათ ნაცვლად ამ ადგილებში ქრისტიანების დასახლება

1 Цагарели, Грамоты..., т. II, вып. I, стр. 207.

2 იქვე, გვ. 207—208.

3 იქვე, გვ. 208.

4 იქვე.

(ე. ი. აქ ქართველობის აღდგენა), რომლის მოსურნენი, ელ
ჩების აზრით, ამ ქვეყნის (ე. ი. ჭარ-ბელაქნის — თ. პ.) ნაყო
ფიერებისა და სიუხვის გამო, საკმაოდ მრავალნი იქნებოდნენ.
ისმის კითხვა: რა ძირითადი დასაყრდენი ძალა მიაჩნიათ
ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეებს ისეთად, რომლის წყალო-
ბითაც შესაძლებელი გახდებოდა ჭარ-ბელაქნის დაპყრობა?
ასეთ ძალად მათ მიაჩნდათ რუსეთი და მისი უძლეველი
მხედრობა, რომლის გვერდითაც ქართველი მეომრებიც თავ-
განწირვით იბრძოდნენ კახეთის მიწა-წყლის გამოსახსნე-
ლად. „რწმუნებულ ვკყოფთ, — აღნიშნავდნენ ქართველი ელჩე-
ბი, — რომელ შეერთებით ერთად უძლეველთა იმისის იმპე-
რატორების მხედრობათა თან ამას (ე. ი. ჭარ-ბელაქნის და-
პყრობა — თ. პ.) აღვასრულებთ მსუბუქად“². ამრიგად, რო-
გორც ვხედავთ, მე-19 საუკუნის დასაწყისში, საქართველოს
პოლიტიკური მოღვაწეების შეხედულებით და რწმენით, ჭარ-
ბელაქნის გამოსხნის საკითხი, არსებითად, დიდი რუსეთის
მეთაურობით და ქართველთა აქტიური მონაწილეობით უნდა
გადაწყვეტილიყო. ეს გასაგებიცაა, რადგან „რუსეთი... იყო
ის ერთადერთი პროგრესული ძალა, რომელსაც შეეძლო სა-
ქართველოს მიწა-წყლის გაერთიანება და ქვეყნის საწარმოო
ძალთა განვითარებისათვის საჭირო პირობების უზრუნველ-
ყოფა“³. გარკვევით უნდა ითქვას, რომ ეს საკითხი (ჭარ-ბე-
ლაქნის გამოსხნა) საქართველოს პოლიტიკურ მოღვაწეებს
მე-19 საუკუნემდეც სწორედ ასე წარმოედგინათ.

მე-19 საუკუნის დამდეგისათვის, მას შემდეგ, რაც ქართლ-
კახეთის სამეფოს დამოუკიდებელი არსებობის ბედი საბო-
ლოოდ გადაწყდა და იგი რუსეთს შეუერთდა, ამიერიდან
ჭარ-ბელაქნის საკითხის გადაწყვეტას მოითხოვდა, პირველ-
ყოვლისა და უმთავრესად, თვით რუსეთის იმპერიის ინტერე-
სები. 1801 წელს აღმოსავლეთ საქართველოს შეერთების
შემდეგ, ჭარ-ბელაქნის დაპყრობის საკითხმა რუსეთის საგა-

¹ Цагарели, Грамоты..., т. II, вып. I, стр. 208.

² იქვე.

³ ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, „საქართველოს
ისტორია“, ნაწ. 1, ს. ჯანაშიას რედ. 1946, გვ. 419.

რომ პოლიტიკაში, რომელსაც ის ანვითარებდა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი დაიჭირა, ამიტომ ჩვენ საჭიროდ მიგვაჩნია გამოვარკვიოთ რუსეთის იმპერიის მიზნები და ინტერესები, რომლებიც მას ჭარ-ბელაქნის მიმართ გააჩნდა და რომლებიც ჭარ-ბელაქნის საკითხს რუსეთის საგარეო პოლიტიკის ერთ-ერთ საკმაოდ დიდი მნიშვნელობის საკითხად ხდიდნენ — კავკასიის დაპყრობის საქმეში.

რევოლუციამდელი ისტორიკოსები (ა. პოსერბსკი, ა. ფონ-პლოტო, ი. ლინევიჩი, დ. ბაქრაძე, ნ. დუბროვინი, ვ. პოტო, ვ. ივანენკო), არასწორ მეთოდოლოგიურ პოზიციებზე იდგნენ. ისინი ჭარ-ბელაქანში რუსეთის კოლონიური პოლიტიკის არამეცნიერულ ახსნას იძლევიან. მათთვის გაუგებარია, ან განზრახ ჩქმალავენ, ის ეკონომიური და სამხედრო-პოლიტიკური წინამძღვრები და მიზნები, რომლებიც განაპირობებდნენ რუსეთის მიერ ჭარ-ბელაქნის დაპყრობას. წყაროების შესწავლა ჩვენ შესაძლებლობას გვაძლევს გამოვარკვიოთ ცარიზმის ნამდვილი დაპყრობითი მიზნები ჭარ-ბელაქნის მიმართ. ეს მიზნები ორგვარი ხასიათისა იყო: ეკონომიური და სამხედრო-პოლიტიკური.

ის ეკონომიური წინამძღვრები და მიზნები, რომლებიც აპირობებდნენ რუსეთის მიერ ჭარ-ბელაქნის დაპყრობას, შესანიშნავად აქვს ჩამოყალიბებული რუს მოხელეს, ოფიცერ ლოფიცკის, მის მიერ 1806 წლის 30 აპრილს პეტერბურგში წარდგენილ უქვეშევრდომილეს მოხსენებაში. ეს მოხსენება ჭარ-ბელაქნის კოლონიური ექსპლოატაციის ერთგვარი გეგმაა. ეს რუსი ოფიცერი საქართველოში მსახურობდა 4 წელი და აქ ყოფნისას მან დაწერა ნაშრომი: «Замечания о Грузии». ამ ნაშრომში ლოფიცკი ამტკიცებს რუსეთის იმპერიისათვის ჭარ-ბელაქნის შეერთების ხელსაყრელობასა და სარგებლობას. მოვიტანოთ მთლიანად ის ადგილი, რომელშიც მოცემულია შენიშვნები ჭარ-ბელაქნის შესახებ. იგი წერს: «უპირველეს ყოვლისა საჭიროა: ჭარის პროვინციაში მოსახლე ლეკები დავითანხმობთ იმაზე, რომ ისინი თავიანთი ოჯახებიანად აიყარნენ და დასახლდნენ რუსეთის შიდა რაიონებში საცხოვრებლად; იმ შემთხვევაში, თუ ისინი ამაზე უარს განაცხადებდნენ, მაშინ მზად უნდა ვიყოთ, რომ მათ ეს იარა-

ლის ძალით მოვაყვანინოთ სისრულეში. ქარის პროვინცია¹
 მას შემდეგ რაც მასში შესაფერისად აღილებში აგებული იქ-
 ნება ციხეები, დასახლებულ იქნას რუსებით² რუსეთის
 მთავრობის წარმომადგენლის ეს მოსაზრება (ამ მზარის რუ-
 სებით დასახლება) სრულიად ეწინააღმდეგება ქართველ
 პოლიტიკური მოღვაწეების შეხედულებებს, რომლებიც მო-
 თხოვნენ ქარ-ბელაქანში ქართველობის აღდგენას. მასში
 ამკარად ჩანს რუსეთის კოლონიალური მისწრაფებანი ქარ-
 ბელაქნისადმი. ლოფიცკი თავის უქვეშევრდომილეს მოხე-
 ნებაში აღნიშნავს: „ამ ქვეყნის მიწა კარგი კლიმატური პირო-
 ბების გამო ყოველმხრივ გამოსადეგია სახნავ-სათესად, მესა-
 ქონლეობისათვის და მეაბრეშუმეობისათვის. არ ჩამოვთვლი
 იმ მრავალრიცხოვან სხვადასხვა სარგებლობებს, რომელთაც
 მიიღებენ ამ ქვეყნის ახალი მცხოვრებნი, დაკვამყოფილები
 მხოლოდ იმ სარგებლობათა აღნიშვნით, რომლებსაც სახელ-
 შწიფოებრივი მნიშვნელობა ექნებათ: 1) მეაბრეშუმეობის გა-
 ნვითარება, 2) მალდის ქარხნების საუკეთესო ხარისხის
 ცხვრის მატყლით მომარაგება, 3) ტყავის ქარხნების კამეჩისა
 და საერთოდ მსხვილფეხა რქიანი საქონლის ტყავით მომარა-
 გება, 4) ღვინით და ხილის არაყით ვაჭრობა, 5) კვერნისა და
 სხვა მხეცების ბეწვეული, რომლითაც ძალზე მდიდარია ქარის
 პროვინციის გარშემო მდებარე ტყეები, 6) მეფუტკრეობის
 განვითარება, 7) ამ ქვეყნის მცხოვრებთ ზამთრის პერიოდში
 შეუძლიათ ხელი მიჰყონ ხე-ტყის დამზადებას. აქაური ხე-
 ტყე თავისუფლად გამოიყენება გემთმშენებლობისათვის².
 ლოფიცკის მიერ ჩამოთვლილ სარგებლობათა მიღების გარდა,
 რუსი პოლიტიკოსები არ ივიწყებდნენ არც რუსეთის სავაჭ-
 რო კაპიტალის ინტერესებს. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს სა-
 ვაჭრო გზა: თბილისი-შემახია-ბაქო, რომელიც ქარ-ბელაქან-
 ზე გადიოდა. მთავარმართებელი პასკევიჩი, იმპერატორ ნი-

1 Всеподданнейшее прошение К. А. Лофицкого, от 30-го апреля
 1806 года — С. Петербург. იხილეთ — Акты, собранные Кавказской
 археографической комиссией. Изд. архива главного управления
 наместника Кавказского, под ред. А. П. Берже, т. III, стр. 7.
 ამის შემდეგ მითითებული იქნება მოკლედ: А С К А К.

2 А С К А К, т. III, стр. 7.

კოლოზ I 1830 წლის 11 მარტს ატყობინებდა რა იმ დიდ სარგებლობათა შესახებ, რომელთაც მიიღებდა რუსეთის იმპერია ქარ-ბელაქნის საბოლოო დაპყრობით, განსაკუთრებით ბაზს უსვამდა იმ გარემოებას, რომ «торговья сношения Тифлиса с Нухинского и Ширванского провинциями совершенно обезопасятся от грабительств хищников»¹. ამრიგად, როგორც ჩანს, რუსი პოლიტიკოსები აწარმოებდნენ ქარ-ბელაქნის შესწავლას, ეცნობოდნენ მის ბუნებრივ სიმდიდრეებს. უეჭველია, რომ ქარ-ბელაქნის შეძენის სარგებლიანობის ეს ეკონომიური დაზვერვები, მცირე როლს არ ასრულებდნენ რუსეთის მიერ ქარ-ბელაქნის დაპყრობის საკითხის გადაწყვეტაში. ქარ-ბელაქანს გარკვეული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, როგორც სანედლეულო ბაზას რუსეთის მრეწველობისათვის (მატყლი, ტყავი, აბრეშუმი, ძვირფასი ბეწვეული, ხე-ტყე და სხვა). რუსეთის პოლიტიკაში ქარ-ბელაქნის მიმართ მნიშვნელოვანი აღგილი ეჭირა სამხედრო-პოლიტიკურ მომენტებსაც. ამიტომ ჩვენც ახლა ამ საკითხების გამორკვევას შევუდგებით. ქარ-ბელაქანს, როგორც შესავალშიც აღვნიშნავდით, თავისი გეოგრაფიული და სტრატეგიული მდებარეობით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. იგი წარმოადგენდა ერთგვარ ბარიერს, რომელიც ხელს უშლიდა რუსეთს თავისი გავლენის გავრცელებაში დაღისტანისა და ამიერკავკასიის სახანოებისაკენ. ქარ-ბელაქანზე გადიოდა გზები, რომლებითაც აღმოსავლეთ საქართველოში დამკვიდრებულ რუსეთს, შეეძლო დაღისტანს დაკავშირებოდა. ეს გზები იყო შემდეგი: ბელაქნის (ქართ. წყაროების „ბელაქნის გზა“), იგი გადიოდა ტინოვ-როსსას გადასასვლელზე. ყაფის-დარას — ეს გზა ჭურჭუტიდან მიემართებოდა მესელდეგარისაკენ, აქედან მაალ-როსსას გადასასვლელით გადადიოდა დაღისტანს, სოფელ კამელიუკში. ქარის — იგი გადიოდა დინდი-დაღის გადასასვლელზე. ელისუს (ელისუს სასულთნოში) — სოფელ ელისუდან მიჰყვებოდა მთელს ელისუს ხეობას და გადადიოდა ლუჩეკის გადასასვლელზე. თითოეული ეს, დაღისტანთან დამაკავშირებელი გზა კავკასიის ომების პერიოდ-

¹ Всеподданнейший рапорт гр. Паскевича от 11-го марта 1830, стр. 963, АСКАК, т. VII.

ში დაცული იყო სპეციალური სიმაგრეებით ანუ ფორტებით. ბელაქნის გზას იცავდა ამავე სახელწოდების ციხე-სიმაგრე. ყაფისდარას გზას იცავდა მესელ-დეგერის სიმაგრე. ჭარის ხეობა გამაგრებული იყო ზაქათლის ციხით. მუხახის ხეობა დაცული იყო სუვაგილის ფორტით. ელისუს ხეობას იცავდა ამავე სახელწოდების ციხე-სიმაგრე. იმისათვის, რომ რუსეთს მტკიცედ მოეკიდებინა ფეხი კავკასიაში, დაემორჩილებინა დაღისტანი, მას აუცილებლად უნდა დაეპყრო ჭარ-ბელაქანი და ხელში ჩაეგდო მასზე გამავალი გზები. ჭარ-ბელაქნის დაპყრობა და მისი რუსეთის იმპერიის მფლობელობის ქვეშ მოქცევა — რუსეთს გზას უხსნიდა დაღისტნისაკენ. შემთხვევითი არ იყო, რა თქმა უნდა, ის გარემოება, რომ პასკევიჩის მიერ შემუშავებული გეგმის მიხედვით, დაღისტნის შემოერთება უნდა დაწყებულიყო სწორედ ჭარ-ბელაქნიდან. 1830 წლის 11 მარტს, პასკევიჩი იმპერატორს ატყობინებდა: «Я решился... военные действия против непокорных горских народов начать совершенным и безусловным покорением Лезгино-Джарских обществ»¹.

რუსეთის მთავრობა მხედველობაში იღებდა აგრეთვე ჭარ-ბელაქნის ეთნიკურ თავისებურებებსაც. ეთნიკური შემადგენლობის მხრივ ჭარ-ბელაქანში უმრავლესობას შეადგენდა მუსლიმანური მოსახლეობა, რომელიც ქრისტიანული სამეფოსადმი ფანატიკური სიძულვილით იყო გამსჭვალული. მთელი მათი სიმპათია და მხარდაჭერა მეზობელ მუსლიმანურ სახელმწიფოების მხარეზე იყო — თურქეთისა და სპარსეთის განსაკუთრებით კი თურქეთის. ამ უკანასკნელების მოწოდებებს ჭარ-ბელაქნელები აქტიურად ეხმაურებოდნენ. ეს გარემოება კი სერიოზულ საფრთხეს უქმნიდა რუსეთის სამფლობელოებს კავკასიაში. იმისათვის, რომ რუსეთს უზრუნველყო თავისი სამფლობელოების უშიშროება კავკასიაში, საჭირო იყო ჭარ-ბელაქნის დაპყრობა, რომ ამით რუსეთს იზოლირება მოეხდინა ჭარ-ბელაქნელებისა და მათი მოკავშირე დაღისტნელი ტომებისა, ირან-თურქეთის წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლების დროს. წინააღმდეგ შემთხვე-

¹ АСКАК, т. VII, стр. 959—963.

ვაში, რუსეთს არ შეეძლო თავისი თავი მდგომარეობის ბატონ-პატრონად ჩაეთვალა ამიერკავკასიაში. პასკევიჩი კარგად ითვალისწინებდა ამ გარემოებას და თავისი უქვეშევრდომილეს მოხსენებაში იმპერატორს წერდა: «Опасно оставить их (ლაპარაკია ჭარ-ბელაქნის თავისუფალ თემებზე — თ. პ.) в тылу при военных действиях наших со стороны Тифлиса во внутренность гор, сколько и при войнах в противоположный конец против Турок и Персиян»¹.

რუსეთის ხელისუფლება ითვალისწინებდა აგრეთვე ერთ მეტად მნიშვნელოვან მომენტს. ცნობილია, რომ რუსეთის ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკა არარუს ხალხებში იწვევდა ღრმა უკმაყოფილებას. ისინი არაერთხელ გამოსულან იარაღით ხელში თავიანთი ეროვნული თავისუფლების დასაცავად. ასეთი გამოსვლები ხშირი იყო საქართველოში. ყოველივე აქედან გამომდინარე, უსაფუძვლო არ იყო რუსეთის მთავრობის შიში, გამოწვეული იმით, რომ საქართველოში რუსეთის კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ აჯანყებულ მოსახლეობას მათ მოსაზღვრე ჭარ-ბელაქნელებში (რომელნიც აგრეთვე რუსეთის დაპყრობითი პოლიტიკის წინააღმდეგ იყვნენ ამხედრებულნი) თავისი მოკავშირე დაენახა. ასევე ადვილი შესაძლებელი იყო, რომ ჭარ-ბელაქნელებს დაკავშირებოდა რუსეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ მიმართული, საქართველოში არსებული რომელიმე ფეოდალური ოპოზიცია, ან მისი რომელიმე ცალკეული წევრი (ალექსანდრე ბატონიშვილის საკითხი). ყველა ჩვენს მიერ ზემოთ ჩამოთვლილი მომენტები რუსეთის პოლიტიკის მესვეურებს კავკასიაში ნათლად და გარკვევით აგრძნობინებდა ჭარ-ბელაქნის დაპყრობის აუცილებლობას.

ჭარ-ბელაქნის საკითხზე ზრუნვა რუსეთის ხელისუფლების წარმომადგენლებმა დაიწყეს დღიდან მათი ჯარების საქართველოს ფარგლებში შემოსვლისა. ისინი საჭიროდ თვლიდნენ სისტემატურად თვალყური ედევნებინათ ჭარელთა მოქმედებისათვის. 1801 წლის 2 მაისს გენერალ-მაიორი ლაზარევი კნორინგს წერდა, რომ ჭარ-ბელაქნის ზოგიერთი სოფ-

¹ АСКАК, т. VII, стр. 960.

ლის მამასახლისი ალექსანდრე ბატონიშვილთან იმყოფება და აპირებენ ქიზიყის სოფლებზე თავდასხმას. ლაზარევმა პოლკოვნიკ კარიაგინს დაავალა, რომ ჯარის ნაწილებით მას ალაზნის განაპირა მხარეს მდებარე სოფლები დაეკავებინა. საერთოდ, გენერალი ლაზარევი მკაცრად აფრთხილებდა კარიაგინს იმის შესახებ, რომ «иметь недреманное смотрение о всем, за Алазанию происходящем»¹. ალაზნის ვალმა მოსახლე ქარ-ბელაქნელებით რუსეთის ხელისუფლების ასეთი დაინტერესება გამოწვეული იყო იმ განსაკუთრებული მდგომარეობით, რომელიც საქართველოში შეიქმნა მე-19 საუკუნის დასაწყისში. რუსეთის მიერ საქართველოს შეერთებისა და აქ ახალი მმართველობის სისტემის დამყარების შემდეგ, ბაგრატიონთა საგვარეულოს მრავალრიცხოვან წევრებს, მსხვილ ფეოდალებს ელოდათ საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი მმართველობის სფეროდან ჩამოშორება, მთელი რიგი პრივილეგიების დაკარგვა. ეს გარემოება, ცხადია, მათში დიდ უკმაყოფილებას გამოიწვევდა და ამავე დროს ჰქმნიდა მეტად ხელსაყრელ პირობებს იმისათვის, რომ ეს დაჯგუფება გადაზრდილიყო რუსეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ მიმართულ აშკარა ოპოზიციაში. ეს ოპოზიცია კარგა ხნის განმავლობაში საქართველოში მეფობის აღდგენის იმედს არ კარგავდა. ამ მიზნის მისაღწევად იგი ყოველგვარი საშუალების გამოყენებას ცდილობდა; უერთდებოდა ცარიზმის წინააღმდეგ მიმართულ ყოველგვარ მოძრაობას, ქვეყნის შიგნით თუ გარეთ. და, სხვათა შორის, ამ ოპოზიციის მონაწილენი რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგ მიმართულ ამ ბრძოლაში ქარ-ბელაქნელების გამოყენებასაც არაერთხელ ცდილან. 1801 წლის აგვისტოში ამ ოპოზიციის მონაწილე სამეფო გვარეულობის წევრებმა შესძლეს ქიზიყის გავლენიანი პარტიის თავიანთ მხარეზე გადმობირება და აქ ერთგვარი შეთქმულების მოწყობა. ამ შეთქმულების მიზანი, როგორც ეს გენერალ ლაზარევის მიერ, 1801 წლის 23 აგვისტოს თარიღით, კნორინგისადმი გაგზავნილი რაპორტიდან ირკვევა, იყო ის, რომ «отклониться от подданства государя Императора»

¹ АСКАК, т. I, док. № 905, стр. 646—647.

რა нашეთი და გახდეს მსგავსად როგორც დროს ქვეყნის
სკომ, ჯარს-ბელოკანს, კოი ბუილს ქვეყნის
ა ნუნე ნე პრინადლესატ¹. შეთქმულები კარ-ბელაქნელეებზე
დიდ იმედებს ამყარებდნენ. შეთქმულეების მონაწილეებმა
კარ-ბელაქნელებს მიმართეს წერილით, რომელშიც ისინი
მათ თხოვდნენ, რომ რაც შეიძლება დიდი რაოდენობით შეე-
კრიბათ ჯარი, მოსულიყვნენ ქიზიყში და შეერთებული ძალებით
გაერეკათ აქ მყოფი რუსეთის ჯარები. ქიზიყში იმდენად
სახიფათო მდგომარეობა შეიქმნა, რომ მაიორ ალექსეევს
ეშინოდა ქიზიყში მყოფ რუსეთის ჯარებს თავს არ დასტყდო-
მოდა „ვარშავის ამბავი“ (ალექსეევს აქ მხედველობაში აქვს
1794 წელს ვარშავაში მდგომი რუსეთის ჯარის გარნიზონის
სრული განადგურება). მაგრამ ეს მოსალოდნელი საფრთხე
თავიდან იქნა აცილებული: შეთქმულეების მზადება დროზე
შეიტყეს და მისი მეთაურებიც დააპატიმრეს².

დიდ შეშფოთებას იწვევდა რუსეთის ხელისუფალთა
წრეებში ალექსანდრე ბატონიშვილის საქმიანობაც. ალექსან-
დრე ბატონიშვილი, რომელიც რუსეთის მთავრობის წინააღ-
მდეგ მიმართული ფეოდალური ოპოზიციის ცენტრალურ-
ფიგურას წარმოადგენდა, 1802 წლის ოქტომბრის დასაწყისში
განჯაში მოსულიყო და აქ იგი საქართველოში მყოფი რუსე-
ბის წინააღმდეგ ერთობლივი მოქმედების გეგმებს ადგენდა.
როგორც გენერალ-ლეიტენანტ კნორინგის 1802 წლის 11
ოქტომბრის უქვეშევრდომილესი რაპორტიდან ჩანს, ალექ-
სანდრე ბატონიშვილმა განჯიდან თავისი ემისარები დაგზავნა
კარში, ბელაქანში და დალისტანში. ემისარებს ბატონიშვილმა
თან წერილები გაატანა, რომლითაც აქაურ ხალხებს, პირ-
დებოდა რა დიდი თანხის გადახდას, მოუწოდებდა მის
მხარეზე გადმოსულიყვნენ და შეერთებული ძალებით თავდა-
სხმა მოეხდინათ კახეთზე. ბატონიშვილის მიერ შემუშავებუ-
ლი გეგმის მიხედვით, კახეთზე თავდასხმა უნდა დამთხვეოდა

¹ Центральный государственный военно-исторический архив СССР, фонд военно-ученого архива, дело 6164, часть IV, ფურც. 58.
ამის შემდეგ მითითებული იქნება შემოკლებით: ЦГВИА, ф. ВУА.

² ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6164, часть IV, лл. 55—58.

ქართლზე თავდასხმას, რომელიც მოსალოდნელი იყო იმერეთის სამეფოს, ახალციხის საფაშოს, ერევნისა და ნახიჭევანის სახანოების მხრიდან¹. 1802 წლის ნოემბრის თვეში ალექსანდრე ბატონიშვილი თავისი ჯარებით უკვე ბელაქანში იმყოფებოდა და რიგობრც ბელაქნიდან გამოქცეული სიღნაღელი მცხოვრების, სიმონ ალავერდაშვილის მიერ მაიორ ოლხოვსკისადმი მიწოდებული ცნობიდან ჩანდა, მოკლე ხანში იგი აუცილებლად შემოიჭრებოდა კახეთში². ბელაქანშივე ალექსანდრე ბატონიშვილთან თავი მოეყარათ აგრეთვე რუსეთის ხელისუფლებით უკმაყოფილო, კახეთიდან გამოქცეულ მრავალ თავადასა და აზნაურს³. 1802 წლის ბოლოს კახეთი უკვე ქარ-ბელაქნის მხრიდან თავდასხმის აშკარა საფრთხის წინაშე იდგა. 1802 წლის 24 დეკემბრის რაპორტით გენერალ-მაიორი ლაზარევი საქართველოს მთავარმართებელ თავად ციციანოვს ატყობინებდა, რომ ქარ-ბელაქნელ მამასახლისებმა ალექსანდრე ბატონიშვილის დავალებით, ყველა სოფლებიდან თავი მოუყარეს დიდძალ ჯარს (7 ათასამდე) და ემზადებიან ქიზიყში შემოსაპრელად⁴. ზემოთ მოტანილი ამბები ნათლად გვიჩვენებენ, თუ რამდენად სერიოზული საფრთხის შექმნა შეეძლო ქარ-ბელაქანს რუსეთის ხელისუფლებისათვის. ამიტომ იყო, რომ მან საქართველოში ფეხის მოკიდების პირველი წლებიდანვე დღის წესრიგში დააყენა ქარ-ბელაქნის საკითხი და დაიწყო მის გადასაწყვეტად საჭირო ნიადავის მომზადება.

1803 წლის 4 თებერვალს ციციანოვი გენერალ-მაიორ გულიაკოვს წერდა: ზუსტად გამოერკვია ქარ-ბელაქნელი მამასახლისებისა და მცხოვრებთა პოლიტიკური განწყობილება რუსეთის მთავრობისადმი. ამ მიზნის მისაღწევად, ციციანოვი გულიაკოვს ურჩევდა მიემართა შემდეგი საშუალებისათვის: სიღნაღში მყოფი რუსი ჯარის ნაწილებში გაეცა ბრძანება მა-

¹ П. Бутков — Материалы для новой истории Кавказа, часть II. СПб., 1869, стр. 545.

² АСКАК, т. I, док. № 340, стр. 289.

³ ЦГВИА, ф. ВУА, л. 6164, часть VII, л. 10. — Рапорт Гулякова Цицианову от 16—17 февраля.

⁴ АСКАК, т. II, док. 1381, стр. 682.

თი სალაშქროდ მომზადების შესახებ; ამავე დროს გაეცრც-
 ლებინა ხმები, რომ ლაშქრობა ინიშნება ქარ-ბელაქნელების
 წინააღმდეგ. ასეთი გზით, ციციანოვის აზრით, შესაძლებელი
 გახდებოდა ქარელთა განწყობილების გამორკვევა: თუ მათ
 რუსეთის მთავრობის მიმართ მტრული მიზნები არა აქვთ,
 მაშინ რუსი ჯარის სალაშქროდ მზადება ქარელებს იძულებ-
 ბულს გახდიდა დაეწყოთ სამშვიდობო მოლაპარაკება. სამ-
 შვიდობო მოლაპარაკება, როგორც ციციანოვი გულიაკოვს
 ავალბდა, უნდა მომხდარიყო მხოლოდ ერთი პირობით —
 ქარელები უნდა დათანხმებულყვნენ ალექსანდრე ბატონი-
 შვილის სასწრაფო გაცემაზე, წინააღმდეგ შემთხვევაში გუ-
 ლიაკოვი მათ უნდა დაუჭრებოდა, რომ ამისათვის ისინი სას-
 ტიკად დაისჯებოდნენ¹. 1803 წლის დასაწყისში რუსეთის ხე-
 ლისუფლებას და თვით მთავარმართებელ ციციანოვსაც უკვე
 გადაწყვეტილი ჰქონდა ქარში სამხედრო ექსპედიციის მოწყ-
 ყობა. ექსპედიციის ხელმძღვანელად ციციანოვმა დანიშნა გე-
 ნერალ-მაიორი გულიაკოვი. გულიაკოვი, რომლის განკარგუ-
 ლებაშიც იმყოფებოდა 3 ბატალიონისაგან შემდგარი რუსი
 ქვეითი ჯარის რაზმი (1482 კაცის რაოდენობით), ორასი კაზა-
 კი და ხუთი ათასამდე (4,500 კაცი) ქართველი ქვეითი და
 ცხენოსანი მეომრებისაგან შემდგარი ლაშქარი², 1803 წლის
 მარტის პირველ რიცხვებში ქარ-ბელაქნისაკენ დაიძრა. აღნი-
 შნულმა ძალებმა გულიაკოვის სარდლობით სოფ. ანაგასთან
 გადალახეს მდ. ალაზანი და 8 მარტისათვის უკვე მდინარის
 მეორე მხარეს იმყოფებოდნენ. ვინაიდან ალაზნის მარცხენა
 მხარეს მდებარე სოფლები თითქმის სულ დაცლილი იყო მო-
 სახლეობისაგან, ამიტომ გულიაკოვი პირდაპირ ბელაქნისაკენ
 გაემართა³. ბელაქანში თავმოყრილი იყო ქარელების მთავა-
 რი ძალები. ქარელების გარდა ბელაქანში თავიანთი ჯარებით
 იმყოფებოდნენ ალექსანდრე და თეიმურაზ ბატონიშვილები,

¹ АСКАК, т. II, док. № 1382, стр. 683.

² ЦГВИА, ф. ВУА, л. 6170, л. 5. Рапорт ген. л. Цицианова Им-
 ператору, от 12 марта 1803 года.

³ იქვე, ფურც. 70. — Рапорт ген.-м. Гулякова князю Цицианову,
 от 16 марта 1803 года.

დალისტნელები, შაქის (ნუხის) ხანი. სულ ბელაქანში მხოლოდ მოწინააღმდეგის ჯარის საერთო რიცხვი, როგორც ამას ტყვენი ჩავარდნილი ლეკები აცხადებდნენ, აღწევდა 10. ითასს. მისი ხელდავად იმ ძლიერი წინააღმდეგობისა, რომელსაც ქარელები უწევდნენ რუს და ქართველთა ჯარის ნაწილებს, გულიაკოვმა 9 მარტისათვის მაინც შესძლო ბელაქნის აღება¹. ციციანოვმა გადაწყვიტა კარგად ესარგებლა ექსპედიციის პირველივე წარმატებებით. ამიტომ იგი გულიაკოვს ავალებდა, რომ დროის დაუკარგავად თავისი ჯარებით ქარის დასაპყრობად წასულიყო. ციციანოვმა გულიაკოვს გაუგზავნა აგრეთვე წინასწარ შემუშავებული ზავის პირობებიც. ეს პირობები იყო შემდეგი: 1) ქარელებს რუსეთის ხელისუფლებისათვის უნდა გადაეცათ ბატონიშვილები — ალექსანდრე და თეიმურაზი, 2) ქარ-ბელაქანში უნდა დარჩენილიყო რუსი ჯარის გარნიზონი და 3) უნდა ეხდათ ყოველწლიური ხარკი აბრეშუმით². ქარელებმა გულიაკოვის მიერ წაყენებულ ამ პირობების მიღებაზე უარი განაცხადეს. ამიტომ გულიაკოვმა აღარ დააყოვნა საომარი მოქმედების კვლავ განახლება. 27 მარტს, სოფ. კატეხთან მომხდარი ბრძოლის შემდეგ, რომელშიც ქარელები დამარცხდნენ, გულიაკოვი ქარისაკენ დაიძრა, იგი მცირე წინააღმდეგობის გაწევის შემდეგ, 29 მარტს კიდევ დაწებდა რუს-ქართველთა ჯარს. ქარელთა დამარცხებაში დიდი როლი შეასრულა მათი მოკავშირის, შაქის (ნუხის) სახანოს მმართველ, მამედ-ჰასან ხანის ლალატმა: ჯარითა და ორი ზარბაზნით ქარელთა დასახმარებლად მოსულმა მამედ-ჰასან ხანმა, რუსეთის ჯარების დანახვაზე ქარელები მიატოვა და თავს გაქცევილ უშველა³. აქვე საჭიროდ მიგვაჩნია, ყურადღება შევაჩიროთ 1803 წლის ქარ-ბელაქნის სამხედრო ექსპედიციაში ქართველობის მონაწილეობის საკითხზე. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ მთელი ეს ექსპედიცია და მის მიერ ქარელთა წი-

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6170, л. 20. — Рапорт ген. м. Гулякова князю Цицианову, от 16 марта 1803 года.

² იქვე, ფურც. 20—21.

³ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6170, л. 5. — Рапорт Цицианова Императору, от 12 марта, 1803 года.

⁴ АСКАК, т. II, док. № 1387, стр. 685—686.

ნაღმდევ წარმოებული ბრძოლები მიმდინარეობდა ქართველი ხალხის აქტიური მონაწილეობით. ქართველი ხალხის მიზანი, რომელსაც ის მიმდინარე ექსპედიციაში ხაზავდა, თავიდანვე ნათელი და გარკვეული იყო: იგი დაწესებული იყო, რომ ეს ექსპედიცია შეასრულებდა დიდმნიშვნელოვან როლს ქარ-ბელაქნის ლეკთაგან გამოხსნის საქმეში. ამით იყო გამოწვეული, რომ ექსპედიციაში მონაწილე ქართველ მეომართა რაზმი ყოველთვის მხარში ედგა რუსეთის მხედრობას და გმირული თავგანწირვით იბრძოდა უნდა აღინიშნოს, რომ პროფ. ი. პეტრუშევსკი არასწორად აფასებს ექსპედიციაში ქართველთა მონაწილეობის საკითხს. იგი წერს, რომ ქართველ მეომართა რაზმზე გავლენა მოახდინა საქართველოში არსებულ, რუსეთის წინააღმდეგ მიმართულ ოპოზიციის პოლიტიკურმა განწყობილებებმა და ამიტომ რუსი ხელისუფლება მას ვერ ენდობოდა და, საერთოდ, ამ ლაშქრობაში ქართველები მეტად უხალისოდ მონაწილეობდნენო¹. მაგრამ ფაქტები ჩვენ სულ საწინააღმდეგოს გვიჩვენებენ. არაფერი რომ არა ვთქვათ, ექსპედიციაში მონაწილე ქართველი მეომრების რაოდენობაზე (4,500 კაცი), რომელიც სამჯერ აღემატებოდა რუსი ჯარისკაცების რიცხვს (1482 კაცი), მოიპოვებან მთელი რიგი საბუთები, რომ ქართველობა უღარესად აქტიურ როლს თამაშობდა ამ ექსპედიციაში და რომ არა ერთ ქართველ რიგითმა მეომარმა და ოფიცერმა რუს ჯარისკაცებთან ერთად მრავალჯერ ისახელა თავი თავისი გმირობით ჭარელთა წინააღმდეგ მიმართულ ბრძოლებში. როგორც ციციანოვის მიერ იმპერატორის სახელზე გაგზავნილ უქვეშევრდომილესი მოხსენებიდან ირკვევა, ქართველებიდან განსაკუთრებით თავი გამოიჩინა თავადმა ლუარსაბ ორბელიანმა. ციციანოვის წარდგენით, ლუარსაბ ორბელიანი დააჯილდოვეს წმ. გიორგის სახელობის მე-4 ხარისხის სამხედრო ორდენით². მაგრამ მარტო ლუარსაბ ორბელიანი როდი იყო, რომელმაც მამაცობით გაითქვა სახელი. გენერალ-მაიორი გულიაკოვი, 1803 წლის 16 მარტის რაპორტით მთა-

¹ И. Петрушевский — Джаро-Белаканские вольные общества..., стр. 84.

² ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6170, л. 2.

ვარმართებელ ციციანოვს დაწვრილებით აუწერს 1803 წლის 9 მარტს მომხდარი ბელაქნის სამხედრო ოპერაციის ამბებს და საგანგებოდ ჩერდება იმ მებრძოლთა დამსახურებაზე, რომელთაც გმირობით განსაკუთრებულად გამოიჩინეს თავი. ბელაქნის სამხედრო ოპერაციის დროს, როგორც გულიაკოვი წერს ციციანოვს, გმირობით, მამაცობითა და თავგანწირული ბრძოლით ყურადღება მიიპყრო მრავალმა ქართველმა. გულიაკოვი ზოგიერთ მათგანის გვარსა და სახელს კიდევ ასახელებს. ესენია: დურმიშხან, ედიშერ, დიმიტრი და გიორგი ჩოლოყაშვილები, იოსებ ერისთავი, ნინია და დავით ქობულაშვილები, იოსებ ჭავჭავაძე, დავით აბაშიძე, პაპუა ჭავჭავაძე, ომან ჩოლოყაშვილი, სიმონ ანდრონიკაშვილი, ომან ჯანდიერი და სხვები¹.

ქარის აღების შემდეგ არ გასულა მცირე ხანი, რომ ქარ-ბელაქნის უმთავრესმა თავისუფალმა თემებმა: ქარმა, თალამ, მუხახმა, ჯინიხმა და აგრეთვე ელისუს სასულთნომ გულიაკოვს თავიანთი რწმუნებულები გამოუგზავნეს, რომელთაც განაცხადეს სურვილი რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესვლისა იმ პირობებით, როგორც ეს რუსეთის ხელისუფლებას სურდა. გულიაკოვმა რწმუნებულები თბილისში ციციანოვს წარუდგინა, სადაც მათ 1803 წლის 17 აპრილს ხელი მოაწერეს ციციანოვის მიერ შემუშავებულ რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესვლის ხელშეკრულების პირობებს². აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთ ოფიციალურ დოკუმენტებში ლაპარაკი იყო არა ქარ-ბელაქნის ლეკთა თავისუფალი თემების სამფლობელოს რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში შესვლაზე, არამედ მის შეერთებაზე საქართველოს სამეფოსთან. ასე მაგალითად, მთავარმართებელი ციციანოვი 1803 წლის 18 აპრილს უქვეშევრდომილეს მოხსენებაში იმპერატორს ულოცავს ქარის პროვინციის შეერთებას საქართველოს სამეფოსთან, რომელიც მას წარსულ საუკუნეში მოსწყდაო³. იმპერატორიც, თავის მხრივ, 1803 წლის 23 მაისს ციციანოვს

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, л. 6170, л. 2.

² იქვე, лл. 29—30. — Рапорт Цицианова Императору, 18 апреля 1803 года.

³ იქვე.

სახელზე გამოგზავნილ უმაღლეს რესკრიპტში გამოსთქვამს დიდ კმაყოფილებას საქართველოს სამეფოსათვის მიანი კუთვნილი მიწა-წყლის, ჭარ-ბელაქნის დაბრუნების გამო რუსეთის იარაღის შემწეობით¹. ეს გარემოება, რა თქმა უნდა, სინამდვილეს არ შეეფერებოდა, რადგან ამ დროისათვის არამც თუ არ მომხდარა ჭარ-ბელაქნის საქართველოსთან შეერთება, არამედ იგი არც რუსეთს დაუპყრია. ამ დროს იგი რუსეთის ქვეშევრდომობაში შევიდა.

1803 წლის 17 აპრილის ჭარელთა მიერ ხელმოწერილი რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესვლის პირობები დაწერილი იყო არა ორმხრივი ხელშეკრულების ფორმით, რომელსაც ორმხრივი ვალდებულებანი უნდა გაეთვალისწინებინა, არამედ იგი წარმოადგენდა ციციანოვის სახელზე შედგენილ თხოვნას, რომლის პირობებიც მთლიანად რუსეთის ხელისუფლების კარნახით იყო შემუშავებული. იგი შედგებოდა ათი მუხლისაგან. ეს მუხლები იყო შემდეგი:

1. ჭარ-ბელაქნის ლეკთა თავისუფალი თემები ამიერიდან საქვეყნოდ და საუკუნოდ შედიოდნენ რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში.

2. ჭარ-ბელაქნელები ვალდებულნი იყვნენ რუსეთის იმპერატორის სასარგებლოდ ეხადათ ყოველწლიური ხარკი — 1100 თბილური ლიტრი აბრეშუმის, რომელიც წელიწადში ორ წყებად უნდა წარედგინათ: აგვისტოსა და ნოემბრის თვეებში.

3. რუსეთის ჯარის ნაწილებს ნება ეძლეოდათ განლაგებულიყვნენ ჭარ-ბელაქნის სოფლებში, სადაც ეს მთავარმართებელს მოესურვებოდა.

4. ერთგულების საწინდრად ჭარ-ბელაქნელებს, სოფლებიდან: ბელაქნიდან, კატეხიდან, ჭარიდან, თალადან, მუხახიდან და ჭინიხიდან — რუსეთის ხელისუფლებისათვის უნდა მიეცათ თითო-თითო მძევალი.

5. შედიოდნენ რა რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში, ჭარ-ბელაქნელები ვალდებულებას იღებდნენ, რომ მათი მხრიდან ადგილი არ ექნებოდა რაიმე მტრულ მოქმედებას

¹ АСКАК, т. II, док. № 1390, стр. 688.

რუსეთის წინააღმდეგ ისინი პირობას დებდნენ, რომ არც ცხადად და არც ფარულად თავიანთ ფარგლებში არ მოუშვებდნენ ალექსანდრე ბატონიშვილს; ჭარბობა ვალდებულებას იღებდნენ აგრეთვე იმის შესახებ, რომ ისინი წინააღმდეგურად თავშესაფარს არ მისცემდნენ და თავიანთ ქვეყანაზე არ გაატარებდნენ საქართველოს დასარბევად დაღისტნიდან ჩამოსულ ლეკებს.

6. რწმუნებულების თხოვნით მთავარმართებელი ციციანოვი იმპერატორის სახელით დაპირებას იძლეოდა, რომ რუსეთი ჭარ-ბელაქნის ლეკთა თავისუფალ თემების შინაურ მართვა-გამგეობაში არ ჩაერეოდა.

7. რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში შედიოდა აგრეთვე ჭარელთა მეზობელი და მოკავშირე ელისუელი აღისულთანი, იგივე პირობებით, როგორც თვით ჭარელები.

8. ვინაიდან 1803 წლის 17 აპრილს, რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესვლის „ხელშეკრულების“ დადების დროს, რწმუნებულები სოფლებიდან: ბელაქნიდან, კატეხიდან და მაწეხიდან არ გამოცხადდნენ ამ სოფლების მცხოვრებთა შიშისა და მათი მთებში გახიზვნის გამო, ამიტომ ჭარის თემის რწმუნებულები რუსეთის ხელისუფლებას აღუთქვამდნენ, რომ ისინი ყოველ ღონეს იხმარდნენ ამ სოფლების მცხოვრებთა მორჩილებაში მოსაყვანად და მათი რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესასვლელად.

9. მთავარმართებელი ჭარ-ბელაქნელ ლეკებს პირდებოდა, რომ იგი ალიაბადის ქართულ სოფლებს, რომელნიც გარკვეული დროიდან ლეკთა მფლობელობაში იყო, ხელშეუხებლად დასტოვებდა. ისინი კვლავ ლეკთა დამოკიდებულებაში იქნებოდნენ. თავის მხრივ კი ჭარელები ვალდებულებას იღებდნენ ინგილოებს ხელს არ შეუშლიდნენ ქრისტიანული სარწმუნოების აღიარებაში.

10. ეს მუხლი ეხებოდა ტყვეთა ურთიერთ გაცვლას და აღნიშნული იყო, რომ ამ საკითხზე დაიდებოდა ცალკე ხელშეკრულება¹. ზემოთ მოტანილი „ხელშეკრულების“ პუნქტიბიდან ჩვენს ყურადღებას იპყრობს მე-9 მუხლი, რომლიდანაც ჩანს.

¹ АСКАК, т. II, док. № 1387, стр. 686—687. — Всеподлиннейший рапорт кн. Цицианова 17-го апреля 1803 года.

რომ რუსეთის ცარიზმმა იცნო ჭარ-ბელაქნელი ლეკი ადამა-
რების მფლობელობა მათ მიერ კახეთის სამეფოსაგან უსამარ-
თლოდ მიტაცებულ მიწა-წყალზე და მასზე მოსახლე მკვიდრ
ქართველ მოსახლეობაზე — ინგილოებზე.

ამრიგად, რუსეთის ხელისუფლების პირველი ცდა მიმართუ-
ლი ჭარ-ბელაქნის შემოერთებისაკენ, დამთავრდა მისი რუსე-
თის იმპერიის ქვეშევრდომობაში შესვლით. ამიერიდან (1803
წლიდან) ჭარ-ბელაქნის ლეკთა „თავისუფალი თემების“ ის-
ტორიაში ახალი პერიოდი იწყება: ისინი შედიან რუსეთის
იმპერატორის ვასალურ დამოკიდებულებაში. ეს პერიოდი
გრძელდება 1830 წლამდე, როდესაც თავისუფალ თემთა ვასა-
ლური დამოკიდებულებანი განსაზღვრული ხარკით და აგ-
რეთვე მთელი რიგი სხვა ნომინალური ვალდებულებების შეს-
რულებით, რომლებსაც ჭარელები ხშირად არღვევდნენ,
შეიცვალა მათი სრული დაპყრობითა და რუსეთის იმპერიას-
თან შეერთებით.

მთავარმართებელი ციციანოვი 1803 წლის 18 აპრილის
თარიღით გრაფ. კოჩუბეის სახელზე გაგზავნილ წერილში
შემდეგნაირად აფასებს ჭარ-ბელაქნის რუსეთის იმპერიის
ქვეშევრდომობაში შესვლის მნიშვნელობას: ჭარ-ბელაქნის
რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში შესვლას რუსეთის
ისედაც ძლიერ და უზარმაზარი იმპერიისათვის მეტად მცირე
მნიშვნელობა აქვს; სამაგიეროდ ამ ამბავს განსაკუთრებული
მნიშვნელობა აქვს საქართველოსათვის, რადგანაც ლეკთა
მთავარ ბუნავში რუსეთის ხელისუფლებისა და იარაღის დამ-
ყარებით შესაძლებელი გახდება საქართველოს საზღვრების
გამაგრება. გარდა ამისა, მათზე დაკისრებული ხარკი, მათ ქვე-
ყანაში რუსეთის ჯარის გარნიზონის დატოვება ყოველგვარ
პირობას ქმნის იმისათვის, რომ თუ მათი ეხლა რუსეთის ქვე-
შევრდომობაში შესვლა, მსგავსად სხვა მთიელი ხალხებისა,
არაგულწრფელი იყო, მომავალში მათთვის იგი მაინც გარ-
დაუვალი გახდება¹. სულ მოკლე ხანში, მართლაც გამოიჩინა,
რომ ჭარელთა მიერ რუსეთის ქვეშევრდომობის მიღება „არა
გულწრფელი“ იყო. ისინი ხშირად არღვევდნენ 1803 წლის

¹ АСКАК, т. II, док. № 1389, стр. 687.

17 აპრილს რუსეთთან დადებულ ხელშეკრულებით გათვალისწინებულ ვალდებულებებს. განსაკუთრებით ეს ხელშეკრულების მე-5 მუხლზე ითქმის, რომლის მიხედვითაც ქარელებს თავიანთ ქვეყანაზე არ უნდა გაეტარებიათ საქართველოს სარბევად დალისტნიდან ჩამოსული ლეკები. ასე მაგალითად, 1803 წლის 9 ივლისს დალისტნელ ლეკთა საქმოდ მოზრდილი რაზმი (ათას კაცამდე) გამოემართა დალისტნიდან — სოფლების ქარის და კატეხის გავლით გადალახა მდ. ალაზანი და თავს დაესხა რუსთა ჯარის ბანაკს და დიდი ზარალი მიაყენა (წაასხა 211 ცხენი). ვინაიდან ქარელებმა დაარღვიეს ხელშეკრულების მე-5 მუხლი, მთავარმართებელმა ციციანოვმა საჭიროდ ჩათვალა ქარელთა გაფრთხილება. ამ მიზნით, მან გენერალ-მაიორ გულიაკოვს დაავალა, რომ მას თავისთან დაეხარებინა ქარისა და კატეხის მამასახლისები, წაეკითხა მათთვის ხელშეკრულების მე-5 მუხლი და ამავე დროს, მკაცრად გაეფრთხილებინა, რომ მათ მიერ საქვეშეოდრომ პირობების დარღვევისათვის პასუხი მოეთხოვებათ და დაისჯებიან მათი მძევლები. გარდა ამისა, ქარელებს უნდა გადაეხადათ დალისტნელთა მიერ გარეკილი 211 ცხენის საფასური, რადგანაც ისინი მოვალენი იყვნენ რუსეთის ხელისუფლებას უკიდურეს შემთხვევაში გაეფრთხილებინათ მაინც დალისტნელთა ამ მოსალოდნელი შემოსევის შესახებ, თუ წინააღმდეგობის გაწევა არ შეეძლოთ¹.

ქარელები არ ასრულებდნენ არც ხელშეკრულების მე-2 მუხლით ნაკისრ ვალდებულებას, ე. ი. აბრეშუმით ხარკის გადახდას. 1803 წლის 1 აგვისტო (რუსეთის ხელისუფლების მიერ დაწესებული ვადა ხარკის პირველი ნახევრის შეტანისა) ისე გავიდა, რომ ქარელებს არც კი უფიქრიათ ხარკის პირველი წყების წარმოდგენაზე. ხარკის გადაუხდელობის მიზეზად ისინი თავიანთ სიღარიბეს ასახელებდნენ. რუსეთის ხელისუფლება დაჟინებით მოითხოვდა მათგან ხარკის გადახდას. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი მათ სასტიკი დასჯით ემუქრებოდა. 1803 წლის 3 ოქტომბერს ციციანოვმა ქარის პროვინ-

¹ ЦГВИА, ф. 26, оп. 152, д. 188, лл. 108—110.—Рапорт Цицианова Императору, от 18 июля 1803 года.

ციის მცხოვრებლებს მრისხანებით აღსავსე წერილი გაუგზავნა. იგი მათ წერდა: „...თქვენ მე ვერ მომატყუებთ, ისე ალგვით დედამიწის ზურგიდან, რომ ვერცერთმა ველარ იხილოთ თქვენი სოფლები. წამოვალ ცეცხლით და, მიუხედავად იმისა, რომ რუსები შეჩვეულნი არ არიან წვას, გადაეწვავ ყველაფერს, რის დაკავებასაც ჯარების საშუალებით ვერ შევძლებ და სამუდამოდ დავმკვიდრდები თქვენს მიწა-წყალზე. მაშინ დავინახავთ, დაგეხმარებიან თუ არა დალისტნელები ჩემს განდევნაში, ან შესძლებენ თუ არა ამის გაკეთებას... გენერალს კი არა, პირადათ მე თვითონ წამოვალ და თქვენი ქვეყნის მიწას თქვენივე სისხლით წითლად შევღებავ... ხოლო დალისტნელები კი, რომელნიც თქვენთან დარჩნენ ზამთრის გასატარებლად, ყველა ამ ამბის მოწმენი გახდებიან და თითონაც სულ ერთიანად ამოწყდებიან... დასასრულ გიცხადებთ, რომ თუ დღიდან ამ წერილის თქვენთან გამოგზავნისა, 4 დღის განმავლობაში არ გადაიხდით ხარკს აბრეშუმით ან ფულით, მაშინ მე დავიწყებ თქვენს წინააღმდეგ მტრულ მოქმედებას: პირველად იგი მიმართული იქნება თქვენი მძევლების მიმართ, რომელნიც სასტიკად დაისჯებიან, ხოლო შემდეგში კი თქვენი ჯერიც დადგება და მოემზადეთ თავის დასაცავად! თქვენი დასჯის რწმუნება მე თვით იმპერატორისაგან მაქვს მიღებული, რადგანაც მან უკვე შეიტყო თქვენს მიერ აგვისტოში ხარკის შემოუტანლობის ამბავი¹. მუქარამ ვერ გასჭრა. ჭარელები ციციანოვის ამ წერილს დუმილით შეხვდნენ და როგორც ციციანოვის მიერ იმპერატორისადმი 1803 წლის 10 დეკემბრის რაპორტიდან ირკვევა — ისინი კვლავ განაგრძობდნენ რუსებისადმი მტრული დამოკიდებულების გამოხატვას: აგვიანებდნენ ხარკის გადახდას, თავშესაფარს აძლევდნენ საქართველოზე თავდასასხმელად მოსულ დალისტნელ ლეკებს. უფრო მეტიც, ჭარელები ხშირად თვითონვე იწვევდნენ მათ და შეერთებული ძალებით თავს ესხმოდნენ რუსი ჯარის ნაწილებს². ასე მოხდა, მაგალითად, 1803 წლის 21 ოქტომბერს, როდესაც ჭარელებმა ყაზიყუმუხის მფლო-

¹ АСКАК, т. II, док. № 1397, стр. 690.

² ЦГВИА, ф. 26, оп. 162, л. 221, л. 61. — Рапорт Цицианова Императору от 10 декабря 1803 года.

ბელ სურუხაა ხანთან და ავარელი მამასახლისის, ალისკანდ-
 თან ერთად, სოფელ მულანლოს პირისპირ გადმოლახეს მუ-
 ალაზანი და 22 ოქტომბერს ღამით თავს დაესხნენ კახეთში
 დაბანაკებულ გენერალ-მაიორ გულიაკოვის რაზმს. ბრძო-
 ლაში, რომელიც ფეიქაროსთან მოხდა, რუსთა ჯარის რაზმმა
 შესძლო მოწინააღმდეგის დამარცხება და დიდი ზარალით
 იგი ალაზანს გაღმა განდევნა¹. ამ დამარცხებამ ჭარელები და
 მათი მოკავშირეები: სურუხაა ყაზიყუმუხელი და ავარელი
 ალისკანდი ვერ შეაჩერა. ჩქარა მათ კვლავ მრავალრიცხოვან
 ძალებს მოუყარეს თავი და კახეთი მათი ახალი შემოსევის
 საფრთხის წინაშე დადგა. 30 დეკემბერს გულიაკოვმა ცნობა
 მიიღო, რომ დაღისტნელ ლეკთა დიდი რაზმი (6 ათასი) სუ-
 რუხაა ყაზიყუმუხელის ხელმძღვანელობით, გადმოვიდა მდ.
 ალაზნის მარჯვენა ნაპირას, იმ ადგილიდან 40 ვერსის და-
 შორებით, სადაც დაბანაკებული იყო რუსთა ჯარის რაზმი
 გენერალ-მაიორ გულიაკოვის სარდლობით, ლეკური სოფლის,
 ბაიმათლოს პირისპირ. 31 დეკემბერს, გულიაკოვი, რომელ-
 საც მთავარმართებლისაგან ნაბრძანები ჰქონდა ლეკთა წი-
 ნააღმდეგ გადამწყვეტი ზომებისათვის მიემართა, თავისი ჯა-
 რებით მოწინააღმდეგის შესახვედრად გაემართა. ბრძოლაში
 ჭარელები და მათი მოკავშირე ყაზიყუმუხის მფლობელი და-
 მარცხდნენ². ამის შემდეგ, 1804 წლის 9 იანვარს, ღამით,
 გენერალ-მაიორი გულიაკოვი მდ. ალაზნის მარცხენა მხარეს
 გადავიდა და დილით უკვე სოფელ კატეხამდე მიადწია. კა-
 ტეხში გულიაკოვმა იმ განზრახვით, რომ აქაური მცხოვრებ-
 ლები მორჩილებაში მოეყვანა, 12 იანვრამდე დაჰყო. 13 იან-
 ვარს გულიაკოვი თავის რაზმით სოფ. ჭარისაკენ დაიძრა.
 გზადაგზა მას ლეკთა დიდი ჯგუფების მოგერიება უხდებოდა.
 როდესაც რუსეთის ჯარები ჭარს მიუახლოვდნენ, აღმოჩნდა,
 რომ სოფელი მთლიანად დაცლილი იყო მოსახლეობისაგან.

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6164, часть VII, лл. 243—244. — Рапорт Гулякова кн. Цицианову от 30 октября 1803 года.

² ЦГВИА, ф. 26, оп. 152, д. 223, лл. 253—254. — Рапорт Гулякова Императору, от 3 января 1804 года.

ისე რომ გულიაკოვს ჰარის აღება უომრად მოუხდა¹. 15 იან-
 ვარს, გულიაკოვი მოწინააღმდეგის აღმოჩენის მიზნით, სოფ.
 ჰარის ზემოთ მდებარე, ზაქათლის ვიწრო ხეობას აპყვა, რო-
 მელშიც როგორც გამოირკვა, გამაგრებული იყვნენ ჰარელები
 და მათი მოკავშირეები: სურუხაჲ ყაზიყუმუხელი და ავარე-
 ლი მამასახლისი ალისკანდი. მათი ჯარების რიცხვი 10 ათა-
 სამდე აღწევდა². ხეობაში ოთხი ვერსის გავლის შემდეგ,
 რუსთა ჯარის რაზმი უეცრად მოწინააღმდეგეს წააწყდა, რო-
 მელმაც რუსების დანახვაზე მაშინვე ძლიერი ცეცხლი გახსნა
 და იერიშზე გადმოვიდა გულიაკოვი, რომელიც თავის რაზმს
 წინ მიუძღოდა მტრის პირველივე მოიერიშეების მსხვერპლი
 გახდა. იგი ხმლით იქნა დაჩეხილი. რუსებს მეტად კრიტიკუ-
 ლი მდგომარეობა შეექმნათ: ზაქათლის ვიწრო ხეობაში
 მომწყვდეულ რუსთა ჯარის რაზმს მიუვალ და მოხერხებულ
 ადგილებში ჩასაფრებული მოწინააღმდეგე თავისუფალი მო-
 ქმედების საშუალებას არ აძლევდა. მას სხვა გზა არა ჰქონდა,
 უკან უნდა დაეხია. გულიაკოვის სიკვდილის შემდეგ ჯარის
 სარდლობა გენერალ-მაიორ ორბელიანმა ჩაიბარა. ორბე-
 ლიანმა შესძლო ჯარში წესრიგის დამყარება და დიდი სიძნე-
 ლეების გამოვლით მოახერხა რაზმი ვიწრო ხეობიდან გაშ-
 ლილ ადგილზე გამოეყვანა³. რუსული ოფიციალური წყა-
 როები სდუმან იმ ზარალის შესახებ, რომელიც რუსთა ჯა-
 რებმა განიცადეს 1804 წლის ექსპედიციის დროს. ზარალი კი,
 როგორც სხვა წყაროებიდან ირკვევა, საგრძნობი იყო. დავით
 ბატონიშვილი 1804 წლის ჰარელთა წინააღმდეგ მიმართულ
 ექსპედიციის შესახებ შემდეგს მოგვითხრობს: „ხოლო ამავე
 წელსა წარვზავნა იანარალი გულაკოვი დასასჯელად ჰარელ-
 თა. მიიწია რა, ზაქათალას, იძლივა გულაკოვი ჰარელთაგან,
 რომელიცა თვით დასჩეხეს ხმლითა, და მოსწყდნენ უმრავლე-
 სი მხედრობანი მისნი და ესრეთ შიშვნეულ იქმნენ, რომელ

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6164, часть XXVI, л. 4. — Рапорт ген.-м. Орбелиани кн. Цицианову, от 16 января 1804 года.

² იქვე, ფურც. 12. — Рапорт ген.-м. Орбелиани кн. Цицианову, от 15 января 1804 года.

³ იქვე, ფურც. 5.

უმეტეს ხუთასისა რუსნი გარდასცვიდნენ კლდესა ზაქათა-
ლისასა და მოსწყდნენ¹. ზაქათალის ხეობაში რუსთა მხედ-
რობის დამარცხებამ ძალზე შეარყია რუსეთის ხელისუფლ-
ების გავლენა ქარ-ბელაქანში. მას შეიძლება მეტად არა სა-
სურველი შედეგები მოჰყოლოდა (ამ გავლენის სრული აღ-
მოფხვრის მხრივ), რომ ქარ-ბელაქანის „თავისუფალ თემებსა“
და მათ მოკავშირეთა ბანაკში ღალატსა და განხეთქილებას
არ ეჩინა თავი. 17 იანვარს, როდესაც გენერალ-მაიორი ორბე-
ლიანი რუსთა რაზმის გადარჩენილი ნაწილებით სოფ. მუხახ-
ში მოვიდა, აქ მასთან სამშვიდობო მოლაპარაკების საწარ-
მოებლად გამოცხადდნენ თალის, მუხახის, ჭინიხის თემებისა
და აგრეთვე თავისუფალი ლეკური სოფლის, ჩარდახის, მამა-
სახლისები². რწმუნებულები ორბელიანს უცხადებდნენ, რომ
რაც მოხდა ეს ყველაფერი ქარელეების მიზეზით იყო. ამიე-
რიდან მათი მხრიდან რუსეთის მიმართ მტრული მოქმედება
აღარ გამეორდებოდა და რომ ისინი მზად არიან ხელმოკრულ
დასდონ ფიცი რუსეთის ერთგულებაზე³. ელისუელ ალი-
სულთანმა ორბელიანს წერილი გაუგზავნა, რომლითაც იგი
მას აუწყებდა თავისი თავის რუსეთის მეგობრად გახდომას.
ამავე დროს, იგი ორბელიანს აღუთქვამდა, რომ ყოველ ღონეს
იხმარდა ქარელეების შესარიგებლად⁴. რუსებთან დაზავების ხა-
სიათზე დადგა ყაზიყუმუხის მფლობელი სურუხაჲ ხანიც. მან
ორბელიანს თავისი ვაჟი, ჰამიდ-ალა გაუგზავნა, რომელსაც მ-
მისაგან დავალებული ჰქონდა მშვიდობიანი ურთიერთობის და-
მყარება რუსებსა და ქარელეებს შორის. ჰამიდ-ალა ორბელიანს
არწმუნებდა: ზავი, რომელიც მისი შუამავლობით დაიდებოდა
რუსებსა და ქარელეებს შორის, იქნებოდა მტკიცე და ურღვევ⁵.
სამი თავისუფალი თემისა (მუხახის, თალისა და ჭინიხის) და
ელისუს სულთნის ღალატის და აგრეთვე მოკავშირის, სურუ-

¹ დავით ბატონიშვილი, „ახალი ისტორია“, თ. ლომოურის გამოცემა, თბილისი, 1940, გვ. 29—30.

² ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6164, часть XXVI, л. 19. — Рапорт ген.-л. Орбелиани кн. Цицианову, от 22 января 1804 года.

³ იქვე, ფურც. 32.

⁴ იქვე, ფურც. 38.

⁵ იქვე, ფურც. 32—38.

ხაე ყაზიყუმუხელის გადადგომის შემდეგ თვით ქარელე-
საც ის-ღა დარჩენოდათ, რომ მათაც თანხმობა განეცხადებინათ
დაზავებაზე. მიღებული გადაწყვეტილების რუსებისა-
თვის შესატყობინებლად ქარის თემმა ორბელიანს თავისი
რწმუნებული აბიბექირი გაუგზავნა¹. 1804 წლის 11 თე-
ბერვალს კი ორბელიანთან ზავის დასადებად გამოცხად-
დნენ ქარის თემში შემაველი თითქმის ყველა სოფლის მამა-
სახლისები (23 კაცის რაოდენობით). ზავი დაიდო შემდეგი
პირობებით: ქარელებს ზავის დადებიდან 4 დღის განმავლო-
ბაში მთლიანად უნდა შეეტანათ წარსული წლის ხარკი (ე. ი.
1803 წლისა) და უკან დაებრუნებინათ რუსებისაგან მათ მიერ
გარეკილი 211 ცხენი². უნდა აღინიშნოს, რომ ამ დაზავებას
სრულებითაც არ შეუხელებია ის დაძაბული ურთიერთდამო-
კიდებულება, რომელიც არსებობდა ქარ-ბელაქნის თავისუ-
ფალ თემებსა და რუსეთის ხელისუფლებას შორის. 1804 წლის
მარტისათვის ქარ-ბელაქნელებს, მიუხედავად მთავარმართებ-
ლის მრავალგზისი გახსენებისა და გაფრთხილებისა, ჯერ კიდევ
გადახდილი არ ჰქონდათ 1803 წლის ხარკი. მოთმინებიდან
გამოსული ციციანოვი 1804 წლის 31 მარტს ქარელებს ასეთ
წერილს უგზავნის: „მატყუარნო და თავლაფიანნო! მე თქვენ
მრავალგზის გირჩევდით, ხოლო თქვენ დაღისტნელებს მოუ-
წოდებდით და ახლა გინდათ, რომ მე თქვენ დაგიჯეროთ, და
კიდევ თავხედობთ, მომწეროთ ისეთი რამ, რაც მე არ მეკად-
რება, თქვენ ნამდვილად ჰფიქრობთ, რომ მე ქართველი ვარ
და ბედავთ ასე წერას! მე რუსეთში დავიბადე, იქ გავიზარდე,
ჩემში რუსული სულია! დაიცადეთ თქვენ ჩემს მოსვლამდე
და მაშინ მე თქვენ სახლ-კარს კი არ დაგიწვავთ, — თქვენ
დაგწვავთ, თქვენ ცოლ-შვილს შიგნეულობას გამოვჰლად-
რავ — თქვენ ფიქრობთ, რომ პურის აკრეფამდე მშვიდობიან-
ად იქნებით, მაგრამ მე თქვენ გარწმუნებთ, ღვთით, რომ
თქვენ ვერ მოესწრებით ქარული პურის ჰამას, სანამ არ გა-
დაიხდით რასაც მოვითხოვ. აი, თქვენ, მოლალატეებს ჩემი

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, л. 6164, часть XXVI, л. 38.

² იქვე, ფურც. 48. — Рапорт ген.-м. Орбелиани кн. Цицианову, от 14 февраля 1804 года.

უკანასკნელი სიტყვა¹. ამჯერად ქარელებმა ციციანოვს თბილისში თავიანთი მამასახლისი გაუგზავნეს ხარკის ნაწილი (ხარკი შეიტანეს არა აბრეშუმით, არამედ ფულით — ნაცულად 2.555 ჩერვონეცისა და 1 მ. 60 კაპ.-სა, 1.550 ჩერვონეცი) და თანაც მოახსენეს, რომ ხარკის დაგვიანებისა და მისი არასრულად გადახდის მიზეზი არის ელისუელი ალი სულთანი, რომელმაც დროზე არ წარმოადგინა თავისი გადასახადი. მამასახლისები ციციანოვს არწმუნებდნენ, რომ მათ გულში რუსეთისადმი ერთგულების გარდა არაფერია და რომ ხარკის დანარჩენ ნაწილსაც (1.005 ჩერვონეცი და 1 მან. 60 კაპ.) სასწრაფოდ შემოიტანდნენ². მაგრამ ქარელები არც ეხლა მოერიდნენ ფიცით განმტკიცებული ვალდებულებების დარღვევას. ისინი კვლავ აგვიანებდნენ ხარკის გადახდას. მათ, გარდა იმისა, რომ არ დაფარეს 1803 წლის ხარკის დავალიანება, 1804 და 1805 წლებში სრულებით არ გადაიხადეს ხარკი და როგორც ციციანოვი ატყობინებდა გენერალ-მაიორ ორბელიანს, ამის შესახებ ისინი არც კი ფიქრობდნენ³. ქარელები არც საქართველოს სოფლებზე თავდასხმებს იშლიდნენ: არბევდნენ მათ, ტყვეთ მიჰყავდათ მოსახლეობა⁴. 1806 წელს, რუსეთის ხელისუფლებამ ქარ-ბელაქანში ახალი სამხედრო ექსპედიცია მოაწყო. მთავარმართებელ გუდოვიჩის 1806 წლის 31 ოქტომბრის ბრძანებით, ექსპედიციის ხელმძღვანელად დაინიშნა გენერალ-მაიორი თავადი ორბელიანი, რომელსაც დავალებული ჰქონდა ქარ-ბელაქნელებისაგან ხარკის აღება და მათი მორჩილებაში მოყვანა. აღნიშნული ბრძანების აღსასრულებლად, ორბელიანი 1806 წლის 7 ნოემბერს თავისი ჯარებით ქარ-ბელაქნისაკენ გაემართა. 8 ნოემბერს იგი სოფ. კატეხში მოვიდა, სადაც შეიტყო, რომ სოფ. კატეხისა და მაწეხის მცხოვრები ლეკები, თავიანთი ოჯახებიანად ზა-

¹ АСКАК, т. II, док. № 1401, стр. 691. — Приказ кн. Цицианова всем Джарским обществам, от 31-го марта 1804 года.

² АСКАК, т. II, док. 1404, стр. 692. — Донесение всех Джарских обществ кн. Цицианову, 1804 год.

³ АСКАК, т. II, док. 1410, стр. 694.

⁴ АСКАК, т. III, док. 682, стр. 366.

ქათლის ციხეში იყვნენ გამაგრებულნი: მათ კატეხის ხეობაში
ჯარის გარკვეული რაოდენობა (400 კაცი) დაეტოვებინათ,
რომელსაც რუსებისათვის ზაქათლის ციხისაკენ მიმავალი გზა
უნდა გადაეღობათ. მაგრამ მაიორ ალექსეევმა, ორბელიანის
დავლებით, ჩქარა გასწმინდა კატეხის ხეობა ჭარულებისა-
გან და გაანთავისუფლა ზაქათლის ციხისაკენ მიმავალი გზა.
10 ნოემბერს ორბელიანი სოფ. ჭარისაკენ დაიძრა. ჭარიდან
4 ვერსის მოშორებით დაბანაკებულმა ორბელიანმა, ზაქათ-
ლის ციხეში გამაგრებულ ჭარულებს (მათი რიცხვი, როგორც
საარქივო მასალებიდან ირკვევა, 7000 იყო) მოთხოვნა გაუგ-
ზავენა, რომლითაც იგი მათ ატყობინებდა, რომ ხელი აეღოთ
რუსეთის ხელისუფლების მიმართ ყოველგვარი წინააღმდე-
გობის გაწევაზე, გადაეხადათ მათზე დაკისრებული ხარკი და
დაეშალათ ჯარი, ზაქათლის ციხეში, ჭარულების გარდა იმყო-
ფებოდა აგრეთვე ავარიის მფლობელი, სულთან ახმედ-ხანი
თავისი ჯარით (3000 კაცი). გენერალ-მაიორ ორბელიანმა მას
თავადი ლუარსაბ ორბელიანი გაუგზავნა და მოსთხოვა, რომ
თუ მას რუსებისადმი რაიმე მტრობა არა აქვს განზრახული,
თავისი ჯარებით დასტოვოს ზაქათლის ციხე. გენერალ-მაიორ
ორბელიანთან მცირე მოლაპარაკების შემდეგ, 24 ნოემბერს
ავარელმა სულთან ახმედ-ხანმა ზაქათლის ციხე დატოვა,
ხოლო 25-ში კი ჯარებიც დაითხოვა. ისეთი ძლიერი მოკავში-
რის ჩამოშორებამ, როგორც იყო ავარიის მფლობელი ახმედ-
ხან სულთანი, მეტად შეასუსტა ჭარულთა პოზიციები. ამ გა-
რემოებამ ძალზე გაუადვილა გენერალ-მაიორ ორბელიანს
ჭარულების მორჩილებაში მოყვანა. იგი თავისი ჯარებით გარს
შემოადგა ზაქათლის ციხეში გამაგრებულ ჭარულებს. ამავე
დროს, მან ჯარის ერთი ნაწილი, პოდპოლკოვნიკ თავად ერის-
თავის ხელმძღვანელობით, ციხისათვის წყლის შესაწყვეტად
გაგზავნა, ხოლო მეორე ნაწილს, რომელსაც პოდპოლკოვნიკი
პეჩერსკი უთავა, დაავალა ჩაეკეტა ყველა გზა, რომლებითაც
ციხე მის გარშემო მდებარე სოფლებს უკავშირდებოდა. ასე-
თი მოქმედებით, ორბელიანმა აიძულა ციხეში მყოფი ჭარე-
ლები დამორჩილებოდა. მათ ორბელიანთან თავიანთი მამასახ-
ლისები გამოგზავნეს, რომელთაც აღუთქვეს მას, რომ სულ
მოკლე ხანში ისინი აუცილებლად შემოიტანდნენ ხარკს.

გარდა ამისა, ისინი დაპირებას იძლეოდნენ, რომ ამიერიდან აღარ დააგვიანებდნენ ხარკის გადახდას. ერთგულების საწინდრად ქარელებმა ორბელიანს მძევლები დაუტოვეს თავიანთი წარჩინებულთა გვარებიდან. ამის შემდეგ, 23 ნოემბერს, ორბელიანმა ციხეს ალყა მოხსნა. 24 დეკემბერს, ქარის მახლობლად დაბანაკებულ ორბელიანს ქარელებმა მათზე დაკისრებული ხარკის ნაწილი კიდევაც მოუტანეს (ელისუს სულთანმა ამჯერადაც არ წარმოადგინა თავისი გადასახადი). 27 დეკემბერს ორბელიანმა ქარიდან მუხახში გადაინაცვლა, ხოლო 1807 წლის 2 იანვარს იგი უკვე ალიაბადში იმყოფებოდა.

ისე როგორც ქარელთა წინააღმდეგ მოწყობილ წინა წლების სამხედრო ექსპედიციაში (1803—1804 წწ.), ეხლაც, 1806 წელს, ქართველები აქტიურად მონაწილეობდნენ და მათაც თავიანთ მხრებზე გადააქონდათ ის სიძნელები, რომლებსაც ექსპედიცია აწყდებოდა. ისინი ენერგიის დაუზოგავად ასრულებდნენ სარდლობის მიერ მათზე დაკისრებულ საბრძოლო დავალებებს. ჩვენ დავეკმაყოფილდებით მხოლოდ ზოგიერთი მათგანის დამსახურების აღნიშვნით. ასე მაგალითად, თავადები ლუარსაბ ორბელიანი და აბელ ანდრონიკაშვილი გენერალ-მაიორ ორბელიანმა გაგზავნა ავარელ სულთან ახმედხანთან და მათ დიდი როლი შეასრულეს ამ უკანასკნელთან წარმოებულ მოლაპარაკების წარმატებით დამთავრებისათვის. თავად დავით ჩოლოყაშვილს, რომელიც ორბელიანმა ელისუს სასულთანოში გაგზავნა, დიდი შრომა და გარჯა დასჭირდა იმისათვის, რომ სულთანს მისი ქვეშევრდომებისაგან ხარკი აეკრიფა. ფშავ-ხევსურეთის მოურავი, თავადი ივანე ჩოლოყაშვილი, ექსპედიციის მიმდინარეობის მთელ სიგრძეზე, თავისი ჯარით ორბელიანთან იმყოფებოდა და გულმოდგინებით ასრულებდა მიცემულ დავალებებს. თავადმა ადამ ბებურიშვილმა თავი გამოიჩინა მოწინააღმდეგის პოზიციების დაზვერვების დროს. აღსანიშნავია აგრეთვე თავადების შანშე ერისთავის, რევაზ ანდრონიკაშვილის და მრავალ სხვათა დამსახურებანი¹.

¹ ცხსა, განსაკუთრებულ მნიშვნელობის საქმეთა ფონდი (ОВД), საქმე № 1, ფურც. 107—108, 111—112. — Рапорт ген.-майора И. Орбелиани графу Гудовичу, от 2 января 1807 года.

რუსეთის ხელისუფლება ქარელების დამორჩილებისა და დასუსტებისათვის მიმართავდა არა მარტო სამხედრო ექსპედიციების მოწყობას, არამედ იგი ცდილობდა სხვა საშუალებებიც გამოეყენებინა. ერთ-ერთ ასეთ საშუალებად მას მიაჩნდა მოქმეშქელე ინგილო გლეხების ამხედრება ქარ-ბელაქნელი ლეკი ალაღარების წინააღმდეგ. როგორც ცნობილია, ქარ-ბელაქნელი ლეკი ალაღარების ეკონომიური მდგომარეობა ძირითადად დამყარებული იყო იმ შემოსავალზე, რომელსაც ისინი იღებდნენ მათ მიერ დამორჩილებულ და დაბეგრილ მოქმეშქელე გლეხების — ინგილოებისაგან და მულალებისაგან. რუსეთის ხელისუფლების ზოგიერთი წარმომადგენლის აზრით, როდესაც ქარელ ალაღარებს მოქმეშქელე გლეხები ჩამოერთმეოდათ, მაშინ მათი ეკონომიური მდგომარეობაც შეირყეოდა და რაც მთავარია, აღარ ექნებოდათ შესაძლებლობა შეენახათ და სურსათ-სანოვაგით მოემარაგებინათ მათ მიერ საქართველოსა და ამიერკავკასიის სხვა რაიონების სარბევად დაღისტნიდან მოწვეული ლეკები. აი, რას წერს ამის შესახებ, 1806 წლის 8 დეკემბერს, გენერალ-მაიორი თავადი ორბელიანი, მთავარმართებელ გრაფ გუდოვიჩს: ქარელი ლეკები თითქმის მთელ სურსათ-სანოვაგეს იღებენ შემდეგი სოფლებიდან: ალიაბადი, მოსული, ვერხვიანი, თასმალო, ზაგამი ლალაფაშა, ყანდახი, მარსანი და ჰენგიანი. ამ სოფლებში მცხოვრები გლეხები, რომლებიც ქარელ ლეკებს ძალმომრეობით მიუთვისებიათ, არიან ამ მხარეში, ლეკთა მფლობელობის დამყარებისას, თავიანთ მამაპაბეულ მიწა-წყალზე დარჩენილი ქართველები. ისინი ქარელ ლეკებს იმ ზომამდე შეუვიწროებიათ, რომ თითქმის მონობის მდგომარეობაში იყუფებიან, დაკარგული აქვთ ქრისტიანული სარწმუნოება და გამხდარან მათი საშინელი ძარცვა-გლეჯის, ტირანისა და ძალადობის უმოწყალო მსხვერპლნი. ეხლა, ამ სოფლების მამასახლისებს თქვენთან ვაგზავნი და გთხოვთ, რომ ამ ხალხს მფარველობა გაუწიოთ, რამოდენადმე მაინც შეუმსუბუქოთ მდგომარეობა და იხსნათ მონობის იმ მძიმე უღლიდან, რომელიც მათთვის ქარელ ლეკებს დაუდგამთ... მოგახსენებთ, რომ როდესაც ქარელებს ინგილო გლეხები ჩამოერთმევათ, მაშინ მათ შესაძლებლობა მოაკლდებათ შეინახონ დაღისტნი-

დან მოწვეული ლეკები, რადგანაც ქარელებთან მყოფი დე-
ლისტნელების სურსათით მომარაგება უმთავრესად ზემოთ ჩა-
მოთვლილი ქართველთა სოფლებიდან აღებული შემოსავლი-
დან ხდებოდა¹. ამრიგად, როგორც ამ საბუთიდან ჩანს, რუ-
სეთის ცარიზმი მოქეშქელე ინგილო გლეხების ქარელი ალა-
ღარების დამოკიდებულებიდან „განმათავისუფლების“
როლში უნდა გამოსულიყო. მაგრამ უნდა აღვნიშნოთ, რომ
რუსეთის ხელისუფლების მიერ ქარელთა დასასუსტებლად
აღიარებული ეს საშუალება ნაკლები ეფექტისა აღმოჩნდა.
ამის მიზეზი კი ის იყო, რომ რუსეთის ცარიზმს, დღიდან ქარ-
ბელაქნის „თავისუფალი თემების“ რუსეთის იმპერიის ქვე-
შევრდომობაში შესვლისა, არავითარი პრაქტიკული ღონისძი-
ება არ გაუტარებია მოქეშქელე ინგილო გლეხების განთავი-
სუფლებისათვის. პირიქით, მე-19 საუკუნის დასაწყისში (ყერ-
ძოდ 1803 წელს), რუსეთის ცარიზმი ქარ-ბელაქნელ ალაღ-
არებს საგანგებოდ აღუთქვამდა, რომ იგი მათ მფლობელობაში
მყოფ ალიაბადის ქართულ სოფლებს ხელუხლებლად დასტო-
ვებდა.

რუსეთის ხელისუფლების დამოკიდებულება ქარ-ბელაქ-
ნის საკითხისადმი სხვადასხვა პირობებში სხვადასხვანაირი
იყო. შეცდომა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ციციანოვის მიერ
ქარ-ბელაქანში წარმოებული პოლიტიკა ისეთივე იყო, რო-
გორც გუდოვიჩ-ტორმასოვის პოლიტიკა, ანდა შემდგომში
ერმოლოვისა და პასკევიჩის პოლიტიკა. ამავე დროს, ხაზი
უნდა გავუსვათ იმ მდგომარეობასაც, რომ იცვლებოდა არა
რუსეთის ხელისუფლების ქარ-ბელაქნის საკითხისადმი დამო-
კიდებულების პრინციპი, არამედ, როგორც პროფ. ი. პეტრუ-
შევსკი აღნიშნავს, — ამ პოლიტიკის ტაქტიკური ხაზი². ქარ-
ბელაქნის საკითხზე დიდ გავლენას ახდენდა რუსეთის საერ-
თაშორისო მდგომარეობა კავკასიაში და საერთოდ, მახლო-

1 ცხა, განსაკუთრებულ მნიშვნელობის საქმეთა ფონდი (ОВД),
საქმე № 1, ფურც. 103—106. — Рапорт ген.-м. кн. Орбелиани гр.
Гудовичу, от 8 декабря 1806 года.

2 И. Петрушевский — Джаро-Белаканские вольные общества...
стр. 93.

ბელ აღმოსავლეთში. გარდა საქართველოს და ამიერკავკასიის სხვა მხარეების შიგნით განვითარებულ წინააღმდეგობებისა, შეთქმულებებისა და აჯანყებებისა, რუსეთის ცარიზმის მიერ კარ-ბელაქნის შემოსაერთებლად წარმოებულ ბრძოლას არ-თულებდა და დაძაბულს ხდიდა აგრეთვე საერთაშორისო მოვ-ლენები. ეს გასაგებიცაა, რადგან ცარიზმის მიერ კავკასიის შემოერთება ხომ საერთაშორისო მნიშვნელობის მოვლენა იყო.

საქართველოსა და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის მუსლიმანური სახანოების რუსეთთან შეერთებამ ბოლო მოუღო იმ მრავალსაუკუნოვან სისხლისმღვრელ მეტოქეობას, რომელიც არსებობდა ირანსა და თურქეთს შორის კავკასიის ტერიტორიების ხელში ჩაგდებისათვის. მაგრამ ამ ბრძოლის შედეგად დამყარებული კავშირი, ერთი მხრივ, კავკასიისა და ირან-შორის, ხოლო მეორე მხრივ, კავკასიისა და თურქეთს შორის, მაინც განაგრძობდა არსებობას კავკასიაში რუსეთის პოლიტიკური ბატონობის დამყარების შემდეგაც. ეს გარემოება კი ამ სახელმწიფოებს უადვილებდა იმ ძირგამომთხრელ მოქმედებას, რომელსაც ისინი ამიერკავკასიაში ეწეოდნენ. ირან-თურქეთისა და ამიერკავკასიის მრავალი ფეოდალური მფლობელის მისწრაფებანი დაკარგული უფლებებისა და სამფლობელოთა დაბრუნებისაკენ, განსაკუთრებით ძლიერად იგრძნობოდა მე-19 საუკუნის პირველი თხუთმეტი წლის განმავლობაში. ამ პერიოდში, ამიერკავკასიაში ეწევიან რუსეთის წინააღმდეგ მიმართულ მტრულ აგიტაციას, არის ცდები შექმნან ფეოდალური კოალიციები, ირანი და თურქეთი გადაქცეულია საიმედო თავშესაფრად ყველა იმ ელემენტებისათვის, რომელნიც უკმაყოფილონი არიან ამიერკავკასიის რუსეთთან შეერთებით. ამავე პერიოდში იწყება შეიარაღებული გამოსვლები რუსეთის წინააღმდეგ: ეს არის ომები, დაწყებული ჯერ ირანის (1804—1813 წწ.), ხოლო შემდეგ კი თურქეთის მიერ (1806—1812 წწ.). ირანი და თურქეთი ყოველნაირად ცდილობდნენ კავშირი დაემყარებინათ ამიერკავკასიის ფეოდალურ მფლობელებთან, აემხედრებინათ ისინი რუსეთის წინააღმდეგ. მოიპოვება მრავალი წერილი, ფირმანი თუ მოწოდება, რომლებიც ნათლად მოწმობენ მათ ასეთ მოქ-

შედებას. ეს არის ირანის ფეთხ-ალი შაჰის (ბაბა-ხანი), მისი შემკვიდრის, აბას მირზას, ანდა თურქეთის სულთნის ის არა-ლეგალური კორესპონდენციები, რომლებიც იგზავნებოდა სპეციალური აგენტების საშუალებით და ხშირად ხვდებოდა რუსეთის ხელისუფალთა ხელში. ასე მაგალითად, 1807 წლის მარტში შირვანელი მუსტაფა-ხანის გუშაგებმა შეიპყრეს ქა-შუში, რომელსაც აღმოაჩნდა აბას-მირზას წერილები. წერი-ლები დაწერილი იყო ქარელი ლეკების, სურუხაა ყაზიყუმუ-ხელის, თაბასარანის ყადიის, დარუბანდის ყოფილი ხანის, შიხ-ალისა და სხვათა მისამართებით. აბას-მირზა ამ ხალხებს მოუწოდებდა ერთობლივი სამხედრო მოქმედებისაკენ რუსე-თის იმპერატორის ჯარების წინააღმდეგ¹. ამაზე უფრო ადრე, 1806 წლის სექტემბერში, ვიდრე თურქეთის მთავრობა ოფი-ციალურად ომს გამოუცხადებდა რუსეთს, ანატოლიის არმიის მთავარსარდალმა, არზრუმის სერასკერმა, იუსუფ-ფაშამ მო-წოდებით მიმართა სურუხაა ყაზიყუმუხელს, ყუბის ხანს — შეიხ ალის, თაბასარანის ყადიას, ქარ-ბელაქნის ყადიას, ავა-რელ ახმედ-ხანს, შირვანელ მუსტაფა-ხანს და სამეგრელოს მთავარ დადიანს. იუსუფ-ფაშა მათ გიაურების წინააღმდეგ ბრძოლაში მოუწოდებდა და ვინც მას ამ საქმეში დაეხმარე-ბოდა — დიდ წყალობას ჰპირდებოდა². 1810 წლის ივნისის თვეში, მთავარმართველმა, გენერალ ტორმასოვმა, თავისი კონფიდენტების საშუალებით შეიტყო, რომ სპარსეთის შაჰის კარზე მყოფი, შამშადილელი მცხოვრები, აბდულ-აღა, რამო-დენიმე ხნის წინად გამოემგზავრა ქარისაკენ, საიდანაც მას განზრახული ჰქონდა დალისტანში გადასვლა: მას თან მოჰქონ-და შაჰის, ბაბა-ხანის ფირმანი, რომლითაც იგი ქარელებსა და დალისტანელებს ამხედრებდა რუსეთის წინააღმდეგ³. ირა-ნი და თურქეთი ხშირად შეერთებული სამხედრო ძალებითაც იბრძოდნენ რუსეთის წინააღმდეგ; 1810 წელს, კონსტანტინე-

¹ АСКАК, т. III, док. 807, стр. 433. — Всеподданнейший рапорт гр. Гудовича, от 15 апреля 1807 года.

² АСКАК, т. III, стр. 528—529. — Возвание Юсуф Зия пашы * Сурухай хану Казикумыхскому, от сентября 1806 г.

³ АСКАК, т. III, док. 810, стр. 544.

პოლში დაიღო ტრაქტატი ოტომანის პორტასა და ირანის მთავრობას შორის, რომლის მიზანი იყო ერთობლივი სამხედრო მოქმედება ამიერკავკასიაში გაბატონებული რუსების წინააღმდეგ¹.

ირანისა და თურქეთის მტრულ საქმიანობას რუსეთის მიმართ, უფრო აქტიურს ხდიდა მახლობელ აღმოსავლეთში მოქმედი საფრანგეთ-ინგლისის დიპლომატია და მათი აგენტურა. ირან-თურქეთის საერთო „დასავლეთელი მეგობრები“, საფრანგეთი და ინგლისი, რომელთაც ამოძრავებდათ საკუთარი მიზნები, განემტკიცებინათ თავიანთი გავლენა ირანსა და თურქეთში, ყოველმხრივ ცდილობდნენ გაემწვავებინათ რუსეთ-ირანის და რუსეთ-თურქეთის ურთიერთდამოკიდებულებანი, აფერხებდნენ მათ შორის სამშვიდობო მოლაპარაკების მიმდინარეობას. ისინი ირანსა და თურქეთს ამედებდნენ ამიერკავკასიის დაკარგული სამფლობელოების დაბრუნებაში, ესმარებოდნენ ფულადი სუბსიდიებით, ამარაგებდნენ იარაღით, უგზავნიდნენ სამხედრო ინსტრუქტორებს და ინჟინრებს. განსაკუთრებით აქტიურ მომენტებად ირანისა და თურქეთის ამიერკავკასიასთან ურთიერთობაში უნდა ჩაითვალოს 1805—1808 და 1809—1812 წლები. მახლობელ აღმოსავლეთში 1805—1808 წლები ეს არის საფრანგეთის გავლენის უპირატესობის პერიოდი, ხოლო 1809—1812 წლები კი ინგლისის გავლენის უპირატესობის პერიოდია.

1805 წლის გაზაფხულსა და შემოდგომაზე, ირანსა და თურქეთში ჩნდებიან საფრანგეთის მისიები, გაგზავნილი იმ კოალიციის პასუხად, რომელიც შეიქმნა ამავე წელს ნაპოლეონის წინააღმდეგ ინგლისის, ავსტრიის და რუსეთის შემადგენლობით. ნაპოლეონ ბონაპარტეს მიერ მახლობელ აღმოსავლეთში წარმოებულ პოლიტიკა — იმ საერთო პოლიტიკის განუყრელ ნაწილს შეადგენდა, რომელსაც საფრანგეთი ინგლისის წინააღმდეგ ბრძოლის დროს ავითარებდა. ნაპოლეონს კარგად ესმოდა აღმოსავლეთის და კერძოდ, ირანის მნიშვნელობა საფრანგეთის საქონლისა და პოლიტიკის რეა-

¹ ცხსა, ფ. 2, აღწ. 1, საქმე 239, ფურც. 145.

ლიზაციისათვის. ეს განსაკუთრებით მწვავედ იგრძნო მან მას შემდეგ, რაც მის მიერ ინგლისის წინააღმდეგ ეგვიპტეზე მოწყობილმა ლაშქრობამ სრული კრაზი განიცადა და ხელშეკრულებით ვერ ჩაიგდო ვერც აფრიკით სახმელეთო გზა და ვერც აფრიკის გარშემო საოკეანო გზა ინდოეთისა და ირანისაკენ. აღმოსავლეთზე ფიქრები ნაპოლეონს არასოდეს არ შორდებოდა. უკანასკნელი სასიკვდილო დარტყმა, რომელიც მას სურდა ბრიტანეთის იმპერიისათვის მიეყენებინა (დარტყმა ინდოეთზე) სწორედ აღმოსავლეთის საშუალებით უნდა განხორციელებულიყო. და აი, ნაპოლეონი ზედიზედ უგზავნის ემისრებს ირანის შაჰს ბაბა-ხანს, მის მემკვიდრე აბას-მირზას და მათ ინგლისისა და რუსეთის წინააღმდეგ ამხედრებს; ამვე დროს ჰპირდება სამხედრო იარაღ-საქურველით მომარაგებას. საფრანგეთის გაძლიერება და ნაპოლეონის მიერ მის წინააღმდეგ მიმართულ კოალიციის წევრთა — ავსტრიის, პრუსიის და რუსეთის ჯარებზე აუსტერლიცთან (1805 წ. 20 ნოემბერი), იენასთან (1806 წ. 14 ოქტომბერი) და პრესიშ-ვილაუსთან (1807 წ. 27 იანვარი) მოპოვებული გამარჯვებანი, უფრო უმტკიცებდნენ ირანს საფრანგეთის დახმარების რწმენას. 1807 წლის 4 მაისს ფინკენშტეინში (პრუსია) ირანსა და საფრანგეთს შორის დაიდო ხელშეკრულება, რომლითაც ნაპოლეონი პირობას აძლევს ირანს, რომ დაეხმარება არა მარტო 1803—1806 წწ. ციციანოვის მიერ დაპყრობილი ტერიტორიების (ბაქოს, დარუბანდის, განჯის, სახანოების და სხვა) უკანვე დაბრუნებაში, არამედ იგი ცნობდა ირანის კანონიერ უფლებებს საქართველოზე და შაჰს აღუთქვამდა, რომ ყოველ ღონეს იხმარდა იმისათვის, რათა რუსეთი აქძულებინა ამ მხარის ევაკუირება მოეხდინა. თავის მხრივ, ირანი ვალდებულებას იღებდა, რომ შევიდოდა ინგლისის წინააღმდეგ მიმართულ კონტინენტურ ბლოკადაში, გასწყვეტდა ყოველგვარ ურთიერთობას ინგლისთან და გააძევებდა ინგლისელებს თავისი ქვეყნიდან. ცალკე მუხლი ეხებოდა ირანისა და საფრანგეთის საერთო ბრძოლას ინგლისის და რუსეთის წინააღმდეგ, იმ შემთხვევაში, თუ ისინი ერთად გამოვიდოდ-

ნენ საფრანგეთისა და ირანის წინააღმდეგ¹. თანახმად ხელშეკრულებისა, 1807 წლის დეკემბერში ირანში მოვიდა საფრანგეთის სამხედრო მისია (70 კაცის შემადგენლობით) გენერალ გარდანის ხელმძღვანელობით. შაჰის არმიის ჩატარდა სამხედრო რეფორმა, დაიწყო ზარბაზნების ჩამომსხმელი ქარხნების მშენებლობა, ციხეების რეკონსტრუქცია და სხვა². მაგრამ მოკლე ხანში საერთაშორისო ვითარება მკვეთრად შეიცვალა. 1807 წლის 13 ივნისს ტილზიტში საფრანგეთსა და რუსეთს შორის ზავი დაიდო. ამ ზავის საიდუმლო პუნქტის მიხედვით რუსეთი უნდა შეერთებოდა ნაპოლეონის მიერ შექმნილ ინგლისის საწინააღმდეგო კონტინენტალურ ბლოკადას. თუ ზავის დადებამდე რუსეთი საფრანგეთის საწინააღმდეგო კოალიციის წევრი იყო, ეხლა, ტილზიტის შემდეგ, იგი გამოდის ამ კოალიციიდან და იმდენად უახლოვდება ნაპოლეონ ბონაპარტეს, რომ მისი მოკავშირეც კი ხდება, ე. ი. უპირისპირდება თავის ყოფილ მოკავშირეს — ინგლისს. კონტინენტურ სისტემაში რუსეთის შესვლის შემდეგ, ინგლისმა აღარ დააყოვნა აღმოსავლეთში რუსეთის ექსპანსიის წინააღმდეგ ბრძოლის დაწყება. თავის მხრივ, ტილზიტის ზავს დიდი უკმაყოფილებით შეხვდა ირანის შაჰიც. შაჰი ნაპოლეონს მოლაპატედ თვლიდა. მას ამის საფუძველი კიდევაც გააჩნდა: ფინკენშტეინში ნაპოლეონთან დადებული ხელშეკრულებით შაჰს ხომ უმთავრესად საფრანგეთის აქტიური დახმარების მიღება უნდოდა რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში. შექმნილი ვითარება კარგად გამოიყენა ინგლისმა: ინგლისის ბურჟუაზიამ ფინკენშტეინს და ტილზიტს გადამწყვეტი ზომების მიღებით უპასუხა და გაააქტიურა თავისი აგენტურის მოქმედება ირანში. ჩქარა ინგლისის დიპლომატიამ სრულ წარმატებას მიაღწია. 1809 წლის 12 მარტს, თეირანში ირანსა და ინგლისს შორის ხელშეკრულება დაიდო. ირანი ვალდებულებას იღებდა, რომ გაწყვეტდა კავშირს საფრანგეთთან და აუქმებდა ფინკენშტეინის ხელშეკრულებას. თავის მხრივ, ინგლისი შაჰს კპირდებოდა, რომ დაეხმარებოდა რუსეთის წინააღ-

¹ Новая история стран зарубежного востока, том I, под редакцией И. М. Рейснера и Б. К. Рубцова. Изд. Московского Университета, 1952 г., стр. 365—366.

² Новая история стран зарубежного востока, том I, стр. 366.

მდეგ ბრძოლაში ფულადი სუბსიდიებით, სამხედრო გამოგზავნით და სხვა¹. ინგლისელები ცდილობდნენ შაჰი ინგლისის მარიონეტად გადაექციათ მახლობელ სავლეთში. მათ კარგად ჰქონდათ გათვალისწინებული ის გარემოებაც, რომ შაჰი იყო კავკასიის ხანების უმაღლესი სუზერენი, რომელთა სამფლობელოები იმყოფებოდა მდ. არაქსის ჩრდილოეთით: სომხეთში, აზერბაიჯანსა და დაღისტანში. ამრიგად, ფეტხ-ალი შაჰთან კავშირი ინგლისელებს შესაძლებლობას აძლევდა გაჭრილიყვნენ ამიერკავკასიისაკენ. ხელში ჩაეგდოთ იქაური ბაზრები, სატრანზიტო-სავაჭრო გზები, რომელნიც სპარსეთის ყურიდან შავი ზღვის სანაპიროებისაკენ მიემართებოდნენ (თავრიზი-თბილისი-ფოთი). ინგლისელი აგენტები ყოველნაირად აქეზებდნენ შაჰს რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლისაკენ, ამწვავებდნენ ირან-რუსეთის ურთიერთდამოკიდებულებას. ინგლისის ელჩმა ირანში, სერ ჰორ უზელემ აბას-მირზას გადააფიქრებინა ჯარების დათხოვნა და უარი ათქმევინა რუსეთთან საზავო ხელშეკრულებისათვის მიღებულ პირობებზე². ასეთი გზებით, ბრიტანელ დიპლომატებს სურდათ აღმოსავლეთი ამიერკავკასია ინგლისის კოლონიალური ექსპანსიის სფეროში მოექციათ. მაგრამ ირანის ბრძოლა რუსეთის წინააღმდეგ საქართველოსა და ამიერკავკასიისათვის დამთავრდა ირანის სრული დამარცხებით. 1813 წლის გიულისტანის ტრაქტატით, რომლითაც დამთავრდა ირან-რუსეთის ომი, ირანმა რუსეთს ოფიციალურად დაუთმო რუსეთის მიერ აქამდე დაკავებული მთელი ტერიტორიები, სახელდობრ სახანოები: ყარაბაღისა, განჯისა, შაქისა, შირვანისა, დერბენტისა, ყუბისა და თალიშისა; გარდა ამისა, მთელი დაღისტანი და საქართველო³. გიულისტანის ტრაქტატი, რომლის ძალითაც რუსეთის იმპერიის მფლობელობაში ექცეო-

1 М. С. Иванов — Очерк истории Ирана — Академия Наук СССР, Институт Востоковедения, Москва, 1952, стр. 132—133.

2 Н. Дубровин — «История войны и владычества русских на Кавказе», т. VI, стр. 159—164, СПб, 1883 г.

3 Полное собрание законов Российской империи, т. XXXII. № 25466, стр. 641—645. აბ. აგრეთვე — Новая история стран зарубежного востока, том I, стр. 367—368.

და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის უდიდესი ნაწილი, უზრუნველყოფდა რუსეთის ფლოტის ბატონობას კასპიის ზღვაზე და რუს ვაჭრებს მეტად ხელსაყრელ მდგომარეობას უქმნიდა ირანში. ირანი ვერ შერიგებოდა გიულისტანის ხელშეკრულებას. იგი ეწინააღმდეგებოდა აგრეთვე ირანის ზურგს უკან მდგომ ინგლისის ინტერესებსაც, რომელიც «Опасаясь, чтобы Россия не получила преобладающего значения в стране, столь близкой к Индии, всеми силами старалась противодействовать успехам русской политики и принимала тайное участие во всех дипломатических сношениях Персии»¹. და ამიტომ, რასაკვირველია, შემთხვევითი არ იყო, რომ გიულისტანის ტრაქტატს ინგლისელებმა უპასუხეს ინგლის-ირანის 1814 წლის ახალი ხელშეკრულებით, რომლის მიზანი იყო შაჰის ამხედრება რუსეთთან ახალი კონფლიქტის მოსახდენად. ამ ხელშეკრულების პირდაპირი შედეგი კი იყო ის, რომ ირანის მთავრობამ 1815 წელს მოითხოვა გიულისტანის ტრაქტატის გადასინჯვა და ინგლისის სამხედრო და ფინანსიური დახმარების იმედით დაიწყო რუსეთის წინააღმდეგ ახალი ომისათვის მზადება². ზემოხსენებულ საერთაშორისო სიტუაციაში, როდესაც რუსეთის ხელისუფალთა ყურადღება უმთავრესად მიპყრობილია ირან-თურქეთის წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლის ფრონტებზე და კავკასიაში მყოფი რუსეთის სამხედრო ძალები მთლიანად ამ ფრონტებზე არიან მობილიზებული, რა თქმა უნდა, რუსეთის იმპერიას, რომელმაც წინა წლების სამხედრო ექსპედიციების გამოცდილებიდან კარგად იცოდა, რომ ქარ-ბელაქნის შემოერთებისათვის საჭირო იყო საკმაოდ მნიშვნელოვანი სამხედრო ძალები, შესაძლებლობა არ ჰქონდა თავისი პოლიტიკა ქარ-ბელაქნის მიმართ გაეაქტივებინა. ამ პერიოდში რუსეთის ხელისუფლების დამოკიდებულება ქარ-ბელაქნისადმი მკვეთრად იცვლება: იგი აღარ ატარებს ისეთ შემტევ ხასიათს, როგორც მას ციციანოვის მთავარმართებლობის დროს ჰქონდა. რუსე-

¹ Утверждение русского владычества на Кавказе, т. IV, часть I, стр. 35.

² М. С. Иванов — Очерк истории Ирана, стр. 135—137.

თის ცარიზმი იძულებულია უპასუხოდ დასტოვოს ^{ქარელე-} პის მიერ რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგ ჩადენილი მთელი რიგი მტრული მოქმედებანი, ანდა დაკმაყოფილდეს ამის შესახებ „თავისუფალ თემების“ მხოლოდ გაფრთხილებით. ასეთი დამოკიდებულება ქარ-ბელაქნისადმი გრძელდება 30-იან წლებამდე, ე. ი. რუსეთის მიერ ირან-თურქეთის წინააღმდეგ წარმოებული ომების მეორე პერიოდის დასასრულამდე, როდესაც ირანმა და თურქეთმა ყოველგვარი იმედები დაკარგეს კავკასიის დაკარგული ტერიტორიების დაბრუნებაზე. ამ პერიოდის განმავლობაში ქარელების მიერ რუსეთის მთავრობის წინააღმდეგ ჩადენილ მოქმედებათა შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია მათი მონაწილეობა 1812 წლის კახეთის აჯანყებაში და ირან-რუსეთის II ომში (1826—1828 წწ.).

აღსანიშნავია, რომ რევოლუციამდელ ისტორიკოსთა უმრავლესობა არ ამახვილებს ყურადღებას ქარ-ბელაქნელების 1812 წლის კახეთის აჯანყებაში მონაწილეობის საკითხზე. მხედველობის გარეშე რჩება ეს მომენტი პროფ. პეტრუშევსკისაც. არსებობს საბუთები, რომლებიც ნათლად მიგვითითებენ იმ აქტიური თანაგრძნობისა და დახმარების შესახებ, რომელსაც ქარ-ბელაქნელები უწევდნენ კახელ აჯანყებულებს. ქარელებმა ორჯერ გაუგზავნეს წერილი ისეთ ძლიერ და გავლენიან მფლობელს, როგორიც შარევანელი მუსტაფა ხანი იყო. ქარელები მუსტაფა ხანს მოუწოდებდნენ, შეერთებოდა კახელ აჯანყებულებს, ამავე დროს ატყობინებდნენ, რომ ქარში უკვე მზად არიან გამოსასვლელად. ქარელებმა აგრეთვე შაქის სახანოს ფეოდალებს მოუწოდეს. ამ უკანასკნელებს სურდათ კვლავ აღედგინათ თავის უფლებებში რუსეთის მიერ ჩამოგდებული სელიმ ხანი¹. კახელ აჯანყებულთა რიგებში რუსეთის ხელისუფლების ჯარების წინააღმდეგ მრავალი ქარელი იბრძოდა².

ირან-რუსეთის II ომის (1826—1828 წწ.) დროს, აშკარად გამოვლინდა ქარ-ბელაქნის სამხედრო სტრატეგიული მნიშე-

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6164, л. 183 — Рапорт П. С. Котляревского маркизу Паулуччи, от 28 февраля 1812 года.

² АСКАК, т. V, док. 191, стр. 129. Объявление маркизу Паулуччи Джарскому обществу, от 2 февраля 1812 года.

ნელობა. ირანიც და რუსეთიც დაინტერესებულნი იყვნენ
 ომის მსვლელობის დროს ქარის პოლიტიკური ორიენტაციით.
 რუსეთის ხელისუფლებას კარგად ესმოდა, რომ ამ ომის
 დროს, მის სამფლობელოებს ამიერკავკასიაში, საფრთხე ემუქ-
 რებოდა არა მარტო ირანელთა წინააღმდეგ წარმოებული
 ბრძოლის მთავარი ფრონტის მხრიდან (ე. ი. სამხრეთ-აღმოს-
 აველეთიდან), არამედ სერიოზული საფრთხე მოელოდათ მათ
 ზურგიდანაც (ჩრდილო აღმოსავლეთიდან), ქარ-ბელაქნელთა
 მხრიდან. უშუალო საფრთხის წინაშე, ამ შემთხვევაში, კახე-
 თისა და ქიზიყის პროვინციები დგებოდნენ, რადგანაც, რო-
 გორც პოლკოვნიკი კოცებუ აღნიშნავდა, რუსთა ჯარის ის
 ნაწილი, რომელიც ამ პროვინციებს იცავდა, აქედან გაწვეუ-
 ლი იქმნებოდა წინა ხაზზე, რის გამოც ქარელები და მათი
 მოკავშირე გლუხოდარები არ დააყოვნებდნენ ამ ხელსაყრე-
 ლი შემთხვევის გამოყენებას და ყოველ ღონეს იხმარდნენ
 იმისათვის, რათა ვნება მიეყენებინათ კახეთისათვის და ქიზი-
 ყისათვის¹. ყოველივე ამის გამო, გასაგები ხდება ის გარემო-
 ება, თუ რატომ გაუბრბოდა რუსეთის ხელისუფლება ამ პერი-
 ოდში ქარ-ბელაქნელებთან რაიმე კონფლიქტის მოხდენას;
 იგი ცდილობდა ქარელებთან მშვიდობიანი ურთიერთდამოკი-
 დებულება ჰქონოდა, როგორმე შეეკავებინა ისინი რუსების
 წინააღმდეგ მიმართულ მტრული გამოსვლებისაგან, რადგანაც
 ამ პერიოდში, მას შესაძლებლობა არ ჰქონდა გამოეყო საჭი-
 რო სამხედრო ძალები ქარის დასაპყრობად. ირანის მთავრობა
 კი პირიქით ქარ-ბელაქანს თვლიდა რუსეთის წინააღმდეგ
 წარმოებული ბრძოლის ერთ-ერთ სერიოზულ უბნად; ყოველ-
 გვარ ზომებს მიმართავდა იმისათვის, რომ ქარელები თავის
 მხარეზე გადაებირებინა და აეძულებინა ისინი რუსების წი-
 ნააღმდეგ სამოქმედოდ. აბას-მირზამ ქარ-ბელაქანში სურუხაჲ
 ყაზიყუმუხელი მოაგვლინა ქარელების რუსების წინააღმდეგ
 ასამხედრებლად. ქარ-ბელაქანში სამოქმედოდ გამოგზავნეს აგ-
 რეთვე, ალექსანდრე ბატონიშვილი (300 კაცის თანხლებით)².

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, лл. 3—11. Коцебу «Статистические сведения о Чарских владениях».
² АСКАК, т. VI, часть II, док. 682, стр. 376. Рапорт ген.-м. Ховена ген.-л. Веляминову, от 13 сентября, 1826 года.

ირანის მთავრობა რუსების წინააღმდეგ ბრძოლის დროს დიდ იმედებს ამყარებდა აგრეთვე აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის მუსლიმანური პროვინციების მხარდაჭერაზე. ამ პროვინციების მფლობელთ, ირან-რუსეთის ომის დროს, განსაკუთრებით კი ამ ომის პირველ ხანებში, როდესაც ირანელებს ბრძოლის ფრონტებზე წარმატებები ჰქონდათ, მეტად მიმზიდველი პერსპექტივები გადაეშალათ თვალწინ: მათი აზრით, მეტად მარჯვე და ხელსაყრელი მომენტი იყო დამდგარი დაკარგული პოლიტიკური უფლებებისა და სამფლობელოების უკან დაბრუნებისათვის. აბას-მირზამ, შაჰისა და შირვანის პროვინციების მფლობელი ხანები (ეს სახანოები ამ დროისათვის რუსეთის ხელისუფლების მიერ უკვე გაუქმებულნი იყვნენ: შაჰის სახანო გაუქმდა 1819 წელს, შირვანისა კი 1820 წელს) ხელახლა აღადგინათ თავიანთ უფლებებში, რათა ისინი უფრო ადვილად გამოეყენებინათ რუსების წინააღმდეგ ბრძოლაში. შაჰის ხანს, აბას-მირზამ უბრძანა, რომ თავისი ჯარებით ქარელებს შეერთებოდა და ერთად მოეხდინათ თავდასხმა რუსებზე კახეთის მხრიდან¹. შირვანელი მუსტაფა ხანიც, მთელი თავისი ჯარებით აბას-მირზას განკარგულებაში იმყოფებოდა².

ყურადღების გარეშე არ სტოვებდა ქარს ირანის ზურგს უკან მდგომი ინგლისიც. მას კარგად ესმოდა, თუ რა მნიშვნელობა ექნებოდა ირან-რუსეთის ომის დროს რუსი ჯარების ზურგში მომხდარ ქარელების აჯანყებას რუსეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ. მათ ასეთ ზრახვებზე აშკარად მიგვიითთებს ინგლისელი პოლკოვნიკის მონტისის მისია, რომელიც ქარში იმყოფებოდა 1826 წლის დასაწყისში. პოლკოვნიკ მონტისის გაცხოველებული ურთიერთობა ჰქონდა ქარის თემში შემავალ ჩემჩელის თოხუმის ქევხა ჰაჯი-მაჰმუდთან. ქევხა ჰაჯი-მაჰმუდი, შემდგომში ირან-რუსეთის ომის მიმდინარეობისას, დიდ აგიტაციას ეწეოდა ქარ-ბელაქანში აბას-მირზას სასარგებლოდ. იგი აქაურ მცხოვრებლებს მოუწოდებდა დახმარება გაეწიათ ირანელებისათვის რუსეთის წინააღმდეგ წარ-

¹ АСКАК, т. VI, часть II, док. 675, стр. 372.

² იქვე, док. 693, стр. 383.

მოებულ ბრძოლაში¹. ირანის მთავრობისა და ინგლისის დიპლომატიის ასეთ საქმიანობას ამაოდ არ ჩაუვლია. 1826 წლის ივლისში, ირან-რუსეთის ომის დაწყებისთანავე, ქარელებმა აშკარად იწყეს მზადება რუსების წინააღმდეგ გამოსასვლელად. ივლისის ბოლო რიცხვებში კარ-ბელაქანში სურუხაძე ყაზიყუმუხელი გაჩნდა, რომელიც ქარელებს რუსების წინააღმდეგ ამხედრებდა. ქარელებმა სოფ. მულანლოსთან ჯამათის სხდომა მოიწვიეს და ერთხმად გადასწყვიტეს, რომ სასწრაფოდ დაეწყოთ აჯანყება რუსების წინააღმდეგ. მათ აბას-მირზას თხოვნა გაუგზავნეს: დაუყოვნებლივ დაეწყო საომარი მოქმედება რუსეთის წინააღმდეგ; ისინი ამავე დროს მას აუწყებდნენ, რომ ქარელები უკვე შეიარაღებულნი არიანო. დეპუტაცია ასევე გაგზავნეს შაჰის ხან სელიმის შვილთან: ქარელები მას მოუწოდებდნენ, რომ თავისი ჯარებით კარში გამოცხადებულიყო².

ქარელთა რუსეთის წინააღმდეგ მიმართულ სამტრო მოქმედებებს, ირან-რუსეთის ომის პერიოდში, ხელსაყრელ ნიჟადაგს უქმნიდა აგრეთვე კავკასიაში მყოფი რუს ხელისუფალთა პასიურობა კარ-ბელაქნელების მიმართ. რუსეთის ხელისუფლების, და პირადად თვით მთავარმართებელ გენერალ ერმოლოვის ასეთი პასიურობა ამ პერიოდში გამოწვეული იყო მათ განკარგულებაში მყოფი სამხედრო ძალების სიმცირით. შეუძლებელი იყო რაიმე სერიოზული ზომის მიღება ქარელთა მიმართ. ამიტომ ერმოლოვი, კახეთში მყოფი რუსთა ჯარის რაზმის ხელმძღვანელ გენერალ-ლეიტენანტ თავად ერისთავისაგან მოითხოვდა, რომ მორიდებოდა ყოველგვარ შეიარაღებულ შეტაკებას ქარელებთან და დაკმაყოფილებულიყო ე. წ. „შინაური ზომების და საშუალებების“ მიღებით³. თავის მხრივ, მთავარმართებელმა გენერალ ერმოლოვმა ომის დაწყებისას, კარ-ბელაქნის „თავისუფალ თემებს“ ასეთი შინაარსის პროკლამაცია გაუგზავნა: „შევიტყვე, რომ სპარსე-

¹ Война на восточном Кавказе с 1824 по 1834 г. в связи с юридинзмом — см. Кавказский сборник, т. XI, стр. 18.

² იქვე, გვ. 2.

³ Война на восточном Кавказе — см. Кавказский сборник, т. XI, стр. 20.

თის მთავრობამ თქვენთან სურუხაჲ ყაზიყუმუხელი გამოგზავნა თქვენი რუსების წინააღმდეგ ასამხედრებლად. მე გაფრთხილებთ თქვენ, თქვენივე საკუთარი კეთილდღეობისათვის, რომ არ შეგაცდინოთ სპარსეთის მთავრობის აგენტმა, მოლაღატე სურუხაჲ ხანმა. სპარსეთის ჯარების დამარცხებისას იგი პირველი მიგატოვებთ თქვენ და გაქცევით უშველის თავს. გაიხსენეთ წარსულ დროთა გამოცდილება, იგი თქვენ ნათლად დაგიმტკიცებთ, რომ ყოველ თქვენს ამბოხებას რუსების წინააღმდეგ, ყოველთვის დამღუპველი შედეგები მოჰქონდა თქვენთვის...“¹. ერმოლოვის პროკლამაციას აბას-მირზამ მოწოდების გამოგზავნით უპასუხა: ჭარელებს იგი ავალეზდა ყოველნაირად ცდილიყვენ გაენადგურებინათ კახეთში მყოფი რუსთა ჯარები. დალისტნელებსაც მოუწოდებდა, რომ მათ ჭარელებთან ერთად ემოქმედათ. ყოველივე ამისათვის, აბას-მირზამ სურუხაჲ ყაზიყუმუხელს დამატებით კვლავ მნიშვნელოვანი ფულადი სუბსიდია გამოუგზავნა. 10 აგვისტოს ჭარელები თავს დაესხნენ ყარაღაჯში მდგომ რუსთა ჯარის ბანაკს და ერთიანად გადასწევს იგი². 1926 წლის 1 სექტემბრისათვის კარ-ბელაქანში მეტად არა სახარბიელო მდგომარეობა შეიქმნა: აჯანყება, რომელიც აქამდე მხოლოდ ჭარის თემში ვრცელდებოდა, ეხლა თალის, ჯინიხის და მუხახის თემებსაც მოედო³. ამასობაში ალექსანდრე ბატონიშვილმაც 5 სექტემბერს მდ. მტკვარი გადალახა და დაუბრკოლებლივ სოფელ ალმალოში მივიდა. მაგრამ კარ-ბელაქანში მას მდგომარეობა შეცვლილი დახვდა. მდგომარეობის ცვლილება გამოწვეული იყო რუსების მიერ ირანელებზე მოპოვებულ გამარჯვებით (1826 წ. 3 სექტემბერი, შამქორთან) და სურუხაჲ ყაზიყუმუხელის მოულოდნელი სიკვდილით. სურუხაჲ ყაზიყუმუხელი თითქმის მეოთხედი საუკუნის განმავლობაში ჭარელების საიმედო მოკავშირეს წარმოადგენდა რუსების წინააღმდეგ ბრძოლაში. მისმა სიკვდილმა ჭარელებს ძლი-

¹ АСКАК, т. VI, част. I, док. 1181, стр. 792. Прокламация ген. Ермолова Джарским и Белаганским лезгинским обществам.

² Война на восточном Кавказе, Кавказский сборник, т. XI, стр. 23.

³ იქვე, გვ. 24.

ერი თავზარი დასცა, რადგანაც სურუხაჲ ხანის საზიად, ქარელებს გამოეცალათ დაღისტნის ერთ-ერთი ძლიერი და გავლენიანი ფეოდალური მფლობელი, რომელსაც დიდი ღვაწლი მიუძღოდა დაღისტნელი ლეკების დარაზმვისა და მათი ქარელების დასახმარებლად მოყვანის საქმეში. ამის გამო, აჯანყებულთა რიგებში თავს იჩენდა მღელვარება. გარდა ამისა, აბას-მირზას ჯარებზე რუსების მიერ შამქორთან მოპოვებულმა გამარჯვებამ, ქარელებს რამოდენიმედ შეურყია მტკიცე რწმენა რუსების წინააღმდეგ ბრძოლაში გამარჯვების მოპოვებისა¹. ახლა მათ დაღისტნელი ლეკების იმედი ჰქონდათ. სექტემბერში, სოფ. ტანაჩში 2000 კაცამდე ცხენოსან ჯარს მოუყარეს თავი. როდესაც ამის შესახებ თავადმა ერისთავმა ერმოლოვს შეატყობინა, უკანასკნელი კვლავ პასიურობდა. არ ჩანდა, რომ მას განზრახული ჰქონდა ქარელთა წინააღმდეგ რაიმე ექსპედიციის მოწყობა. იგი თითქოს „გაკვირვებულნიც“ იყო და ერისთავს წერდა: „არ მჯერა, რომ ქარელები კვლავ ფიქრობდნენ თავიანთი სულელური განზრახვის სისრულეში მოყვანაზე: თავს დაესხნენ რუსების ჯარს, და რომ თითქოს ისინი ამისათვის დაღისტნელ ლეკებს აგროვებდნენ“². მაგრამ, რა თქმა უნდა, ერმოლოვის მიერ თავის დაჭერა გამოწვეული იყო არა იმიტომ, რომ მას მართლა არ სჯეროდა ქარელების მიერ თავდასხმის მოწყობის შესაძლებლობა, არამედ იმიტომ, რომ ამ დროისათვის რუსეთის ხელისუფლებას არ შეეძლო ქარელთა დასაწყნარებლად სპეციალური ექსპედიციის მოწყობა, რადგან იგი უარყოფითად იმოქმედებდა რუსთა ჯარების მდგომარეობაზე ირანელების წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლის ფრონტზე. ამიტომ ერმოლოვის ქარელებისადმი დამოკიდებულების პოლიტიკის ტაქტიკური ხაზიც ისეთი იყო, რომ როგორმე თავი დაედღწია ქარ-ბელაქანში სამხედრო ექსპედიციის მოწყობისათვის. მაგრამ ქარელები, როგორც თავადი ერისთავი იტყობინებოდა, არ აპირებდნენ აჯანყების შეწყვეტას. მათ, აბას-მირზას ჩაგონებით, მრავალრიცხოვან დაღისტნელ ლე-

¹ Война на восточном Кавказе. Кавказский сборник, том XI, стр. 25.

² იქვე, გვ. 28.

კებისათვის მოეყარათ თავი. მთავარმართებელი ერმოლოვი ბოლოს მაინც იძულებული შეიქნა ნება დაერთო გენ.-ლეიტ. ერისთავისათვის, რომ იგი მის განკარგულებაში მყოფი რუსთა ჯარის რაზმით ქარ-ბელაქანში შესულიყო¹. 1826 წლის 29 ნოემბერს, გენ.-ლეიტ. ერისთავმა რუსთა ჯარის რაზმით გადალახა მდ. ალაზანი და სოფ. გოგამში დაბანაკდა. ქარელები, რომელნიც კვლავ განაგრძობდნენ აჯანყებას, მათთან მყოფ დალისტნელ ლეკებთან ერთად (რიცხვით 5-6 ათასამდე) გამაგრდნენ ზაქათლის ციხეში. ერისთავს ერმოლოვისაგან დავალებული ჰქონდა, რომ ქარელთა მორჩილებაში მოყვანის დროს მორიდებოდა იარაღის ხმარებას, რადგან იგი ზაქათლის ციხის მიუვალი ადგილმდებარეობის გამო, გამოიწვევდა დიდ დანაკარგს რუსთა ჯარში. ქარელთა დასაწყნარებლად მას სხვა საშუალება უნდა გამოეყენებინა, კერძოდ, უნდა გადაეჭრა ყველა ის გზა, რომლებითაც ქარელები საქმეშელო სოფლებს უკავშირდებოდნენ და სურსათ-სანოვაგეს იღებდნენ. ასეთი ღონისძიება ქარელებს ხელს ააღებინებდა აჯანყებაზე². 1826 წლის 12 დეკემბერს ქარ-ბელაქანში პირადად თვით მთავარმართებელი ერმოლოვი მოვიდა, რომელმაც მასთან გამოცხადებულ ქარ-ბელაქნის „თავისუფალ თემების“ ქვეხებთან მოლაპარაკებისას შესძლო მიედწია საზავო ხელშეკრულებისათვის. ზავი დაიდო შემდეგი პირობებით: „თავისუფალ თემებს“ უკანვე უნდა გაესტუმრებინათ მათთან მყოფი დალისტნელი ლეკები, რუსეთის ხელისუფლებისათვის უნდა დაეტოვებინათ მძევლები (წარჩინებულთა გვარებიდან), აენაზღაურებინათ მათ მიერ კახეთის მცხოვრებლებისათვის მიყენებული ზარალი და გაეთავისუფლებინათ ტყვეები. გარდა ამისა, ქარელებს თავიანთი ხარჯით უნდა შეენახათ რუსეთის ჯარის საკმაოდ მნიშვნელოვანი რიცხვი³. 1826 წლის 28 დეკემბერს ერმოლოვი იმპერატორ ნი-

¹ АСКАК, т. VI, часть I, док. 1184, стр. 793. Всеподданнейший рапорт ген. Ермолова, от 19-го ноября 1826 года.

² АСКАК, т. VI, часть I, док. 1185, стр. 794. Всеподданнейший рапорт Ермолова, от 9 декабря 1826 года.

³ АСКАК, т. VI, часть I, док. 1186, стр. 794—795. Всеподданнейший рапорт Ермолова, от 16-го декабря 1826 года.

კოლოზ I აუწყებდა: ქარ-ბელაქნელებმა უკვე გააბრუნეს უკან მათთან მყოფნი დაღისტნელი ლეკები. რუსეთის ხელისუფლების მოთხოვნებს ისინი მორჩილებით ასრულებდნენ. ისმის კითხვა: როგორ შესძლო კავკასიაში მყოფმა რუსეთის ხელისუფლებამ ქარში 1826 წელს მომხდარი აჯანყების ჩაქრობა და ისიც ისეთი პირობებით, როგორც მას სურდა, ე. ი. ქარელებთან ძლიერი სამხედრო შეტაკების მოუხდენლად? აქ აუცილებლად დიდი როლი ითამაშა რუსეთის ჯარების წარმატებებმა ირან-რუსეთის ომის პერიოდში. ქარელები თავიანთი აჯანყების წარმატებით დაგვირგვინების საქმეში დიდ იმედებს ამყარებდნენ იმ გართულებებზე, რომელნიც მათი ვარაუდით რუსებს უნდა შექმნოდათ ირანელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. რუსეთის ხელისუფლებას შესაძლებლობა არ ექნებოდა ქარელთა დასასჯელად სპეციალური ზომების მისაღებად. ეს ასეც იყო ირან-რუსეთის ომის I პერიოდში, როდესაც რუსეთის ჯარებს წარმატება არ ჰქონდათ. ამ პერიოდში აშკარად იგრძნობოდა ქარელთა გააქტიურება. მათზე დიდ ზეგავლენას ახდენდა ის მოწოდებანი, რომელთაც მათ შაჰი და მისი მემკვიდრე უგზავნიდნენ. მაგრამ შემდეგში, როდესაც მდგომარეობა ომის ფრონტზე რუსთა ჯარების სასარგებლოდ შეიცვალა, ქარელების ამ იმედებსაც ფრთები ეკვეცება. ამიტომ იყო, რომ 1826 წლის ნოემბრის ბოლოს, როდესაც მათი სამფლობელოს ფარგლებში რუსთა ჯარის რაზმი შევიდა გენ.-ლეიტ. ერისთავის სარდლობით, მათ ხელი აიღეს რუსების წინააღმდეგ შეიარაღებულ გამოსვლებზე და თანხმობა განაცხადეს საზავო ხელშეკრულების დადებაზე.

მე-19 საუკუნის 30-იანი წლების მიწურულისათვის რუსების ხელისუფლების დამოკიდებულება ქარ-ბელაქნის საკითხისადმი კვლავ შეიცვალა. ამჯერადაც, რუსეთის ცარიზმის მიერ ქარ-ბელაქანში წარმოებული პოლიტიკის ცვლილება გამოწვეული იყო რუსეთის საერთაშორისო მდგომარეობით კავკასიაში, და საერთოდ მახლობელ აღმოსავლეთში. 1826—1829 წწ. ირან-თურქეთის წინააღმდეგ წარმოებული

¹ АСКАК, т. VI, часть I, док. 1187, стр. 795. Всеподданнейший рапорт Ермолова, от 28-го декабря 1826 года.

ომების წარმატებით დამთავრება ამტკიცებდა რუსეთის იმპერიის პოზიციებს ამიერკავკასიაში. დაკარგული ტერიტორიებისათვის მებრძოლი ირანი და თურქეთი რუსეთთან დადებული თურქმანჩაისა და ადრიანოპოლის საზავო ტრაქტატებით იძულებულნი შეიქნენ კვლავ ახალ დათმობებზე წასულიყვნენ რუსეთის მიმართ. ამ ომების შედეგად ამიერკავკასიაში რუსეთის სამფლობელოებს მიემატა მრავალი პროვინცია, კერძოდ, 1828 წ. 10 თებერვალს ირანთან დადებული თურქმანჩაის საზავო ხელშეკრულების თანახმად, ირანის შაჰმა რუსეთის იმპერიის სრულ საკუთრებად ცნო ერევნისა და ნახჭევანის სახანოები¹. დიდ წარმატებას მიაღწია რუსეთმა თურქეთის წინააღმდეგ წარმოებულ ომშიც. 1828 წ. რუსის ჯარმა დაიკავა ახალციხე, ყარსი, არზრუმი და სხვა. თითქმის მთელი ახალციხის ყოფილი საფაშო შემოუერთდა საქართველოს; ამავე წელს დაპყრობილ და შემოერთებულ იქნა ახალქალაქის და ხერთვისის სიმაგრეები და რაიონები; განდევნეს თურქები ფოთის სიმაგრიდან. ხოლო 1829 წ. 2 სექტემბრის ადრიანოპოლის ტრაქტატით პორტამ რუსეთს de jure დაუთმო რუსეთის მიერ უკვე დაპყრობილი ადგილები, სხვათა შორის ანაპა, ფოთი, ახალციხე, აწყური, ახალქალაქი². ასეთი საერთაშორისო ამბების შემდეგ, როდესაც ამიერკავკასიის რუსეთის იმპერიასთან შეერთება ძირითადად დამთავრებული იყო, როდესაც ქვეყნის სტრატეგიული და პოლიტიკური მდგომარეობა მტკიცე შეიქმნა და მეზობელ ქვეყნებთან საზღვრების უშიშროება ასე თუ ისე უზრუნველყოფილი იყო, ცარიზმს უკვე თავისუფლად შეეძლო ფართე და გაბედული გეგმები შეედგინა ქარბელაქანში სამოქმედოდ, დაეპყრო იგი და საბოლოოდ შეეერთებინა რუსეთის იმპერიისათვის. ამ დროიდან, რუსეთისათვის უმნიშვნელოვანეს საკითხად იქცა კავკასიის მთიელების, დაღისტნელების შემოერთება, რომელთა ტერიტორიაც, როგორც სოლი, ისე იყო ჩარჭობილი უკვე დაკავებული ამიერ-

¹ Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. АН СССР, Москва, 1926 г., часть I, стр. 140.

² К. Маркс и Ф. Энгельс — «Турция и Россия», см. сочинения, т. IX, стр. 406.

კავკასიასა და ჩრდილო კავკასიის ათვისებულ რაიონებს შორის. დალისტნის შემოერთებას კი, როგორც ჩვენ თავის ადგილას აღნიშნავდით, რუსეთის ხელისუფლების მიერ შემუშავებული გეგმის მიხედვით, ჭარ-ბელაქნიდან უნდა შესდგომოდნენ. ამრიგად, ჭარ-ბელაქნის დაპყრობა და მისი რუსეთის იმპერიასთან საბოლოოდ შესაერთებლად 1830 წლის დასაწყისში მოწყობილი სამხედრო ექსპედიცია გამომდინარეობდა არა მარტო რუსეთის მთავრობის იმ სურვილებიდან, რომ ჭარ-ბელაქნის დაპყრობით მას კიდევ უფრო განემტკიცებინათ თავისი სტრატეგიული მდგომარეობა ამიერკავკასიაში, არამედ იგი, როგორც პროფ. ი. პეტრუშევსკიც აღნიშნავს, ამავე დროს იყო ნაწილი იმ გეგმისა, რომელიც რუსეთის ხელისუფლებას შემუშავებული ჰქონდა დალისტნის დასაპყრობად¹.

ჭარში სამხედრო ექსპედიციის მოწყობა გადაწყდა 1830 წლის თებერვლის თვისათვის. ამ დროს, როგორც პასკევიჩი ფიქრობდა, კავკასიონის მთები დაფარული იქნებოდა თოვლით, რაც დალისტნელ ლეკებს გზებს შეუკრავდა და იძულებულს გახდიდა ხელი აეღოთ ჭარელთა დახმარებაზე. ამ ექსპედიციას უნდა მოეხდინათ ჭარ-ბელაქნის ლეკთა „თავისუფალი თემების“ სამფლობელოს დაპყრობა და მისი რუსეთის იმპერიასთან შეერთება, რათა ამით ერთხელ და სამუდამოდ ბოლო მოღებოდა მათ რუსეთის იმპერიისადმი ვასალურ დამოკიდებულებას, რომელიც თითქმის ნომინალურ ხასიათს ატარებდა და რომელსაც არაერთი დაბრკოლება შეექმნა რუსეთის მფლობელობისათვის ამიერკავკასიაში ამ 30 წლის განმავლობაში. ექსპედიციაში მონაწილე ჯარის ნაწილებს ნაბრძანები ჰქონდათ, რომ 17 თებერვლისათვის თავი მოეყარათ წმ. სტეფანეს სახელობის მონასტერთან (ქიზიყში, სოფ. ტიბაანთან). 20 თებერვალს აღნიშნულ ადგილას თვით პასკევიჩიც მივიდა. ექსპედიციის ხელმძღვანელობის მიერ შედგენილი გეგმის მიხედვით, პირველი დარტყმა მიმართული უნდა ყოფილიყო ჭარის თემის მიმართ. ეს არჩევანი შემ-

¹ И. Петрушевский — Джаро-Белаканские вольные общества..., стр. 105—106.

თხვევითი არ იყო, რადგანაც ყველაზე ძლიერი, მდიდარი, გავლენიანი და პოლიტიკური წონის მქონე, ქარის თემის და მორჩილების შემდეგ დანარჩენი თემების დამოუკიდებელი არსებობის ბედიც საბოლოოდ გადაწყდებოდა. რუსთა ჯარის შესაკრები პუნქტიდან, წმ. სტეფანეს სახელობის მონასტრიდან ქარელი ლეკების უმთავრესი საბუდრის სოფ. ქარისაყენ მიემართებოდა სამი გზა. პირველი გზის მარშრუტი ასეთი იყო: მდ. ალაზანზე არსებული ფონი ურდო და სოფლები—ბელაქანი და კატეხი. მეორე გზა გადიოდა კოზლუს ფონზე (ალაზანზე), ტანაჩის ხუტორებზე და სოფ. გოგამზე. მესამე გზა, რომელიც ყველაზე უშორესი იყო, მიემართებოდა შემდეგნაირად: მულანლო, ფადარი, კანდახი, ალიაბადი, ბაზარი და თალა. პასკევიჩმა ჯარების მოძრაობისათვის ეს უკანასკნელი გზა აირჩია. ამ გზას, როგორც თვით პასკევიჩიც აღნიშნავდა, ის უპირატესობა ჰქონდა, რომ რუსთა ჯარის ამ გზაზე მოძრაობით ქარის თემი სრულიად მოწყვეტილი აღმოჩნდებოდა თავისი ინგილოური საქეშქელო სოფლებიდან, რომლებიც წარმოადგენენ მის მთავარ საარსებო წყაროს¹. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, რუსეთის ხელისუფლებას, რომელიც იმედოვნებდა ინგილოების მხარდაჭერაზე, განზრახული ჰქონდა ქარელი ალაზარები საქეშქელო სოფლების დაკარგვის საფრთხის წინაშე დაეყენებინა. თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა რუსეთის ხელისუფლება ქარელთა დასუსტების ამ საშუალებას, ეს ნათლად ჩანს პოლკოვნიკ კოცებუს მიერ 1826 წ. დაწერილი ნაშრომიდან: «Статистические сведения о Чарских владениях»... პოლკოვნიკი კოცებუ ჩამოსთვლის იმ საშუალებებს, რომელიც შეიძლება გამოყენებული ყოფილიყვნენ ქარელთა დასასუსტებლად და სხვათა შორის წერს: სოფლები, რომელნიც ხარკს უხდიან ქარელებს, მდებარეობენ ალაზნის დაბლობში. მათი დაპყრობა ყოველთვის ადვილად შეიძლება, რადგანაც მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი ფარულად ქრისტიანულ სარწმუნოებას აღიარებს და ყოველთვის იჩენდა რუსებისადმი მიდრეკილებას. თუ გარემოება ხელს არ შეგ-

¹ АСКАК, т. VII, стр. 959—963. — Всеподданнейший рапорт гр. Паскевича, от 11-го марта 1830 года.

ვიწყობს, რომ გამოვაცხადოთ ამ სოფლების მცხოვრებნი რუსეთის ქვეშევრდომებად, მაშინ სხვა გზას უნდა მივმართოთ: გადავცეთ ეს სოფლები თალის, მუხახის და ჯინიხის თემებს, რომელნიც ქარის თემთან შედარებით უფრო რუსეთის მომხრენი არიან, იმ პირობით, რომ ისინი შემდეგში ამ ჯილდოს სანაცვლოდ, გარკვეულ სამსახურს გაუწევენ რუსეთის ხელისუფლებას. გარდა ამისა, ელისუს სასულთნოს კუთვნილ მიწა-წყალზე მდებარე სოფლები ალმალო და ყორალანი, რომელნიც ქარელებს ძალადობით აქვთ მითვისებული, უნდა ჩამოერთვათ მათ... საქეშქელო სოფლების ჩამორთმევა გამოიწვევს ქარელების შემოსავლის შემცირებას, რაც მათ საშუალებას მოუტს იშოვონ მოკავშირენი დაღისტანში. ამ საშუალებათა გარდა, — განაგრძობს კოცებუ, — არსებობს სხვებიც, რომელთაც აგრეთვე ქარელთა დასუსტებისაკენ მივყვართ. ასეთია მაგალითად: უთანბროების ჩამოგდება „თავისუფალ თემთა“ შორის; რუსეთის მხრივ რომელიმე თემის ხელისუფლების გაძლიერება სხვის ხარჯზე. ამის გაკეთება ელისუს სულთნის დახმარებით, ადვილად შეიძლება ჯინიხის თემში, ჯერ ერთი იმიტომ, რომ იგი სასულთნოს ტერიტორიასთან ახლოს მდებარეობს, ხოლო მეორე იმიტომ, რომ მასში მხოლოდ ერთი გვარია, რომლიდანაც ირჩევენ მამასახლისებს; ეს გარემოება კი გვიადვილებს მასზე გავლენის მოხდენას¹.

ქარელებმა შეიტყვეს თუ არა, რომ რუსებს განზრახული აქვთ მათ წინააღმდეგ სამხედრო ექსპედიციის მოწყობა, მათ მაშინვე ჯამაათის სხდომა მოიწვიეს და გადაწყვიტეს დახმარებისათვის მიემართათ პირიქითა ლეკთა ტომებისათვის: ქურმუტების, თებელის, ტაშლინების, ანწუხების და კაპუჩინებისათვის. მაგრამ ამ უკანასკნელებმა ქარელებს უარი შემოუთვალეს, რადგანაც შეუძლებლად ჩათვალეს თოვლით დაფარულ კავკასიონის მთების გადმოლახვა, რაც ღიდ სიძნელებებთან იყო დაკავშირებული². გარდა ამისა, როგორც მაიორ ყორალანოვის მიერ კავკასიის მთიელებში წარმოებულა

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, лл. 3—11.

² АСКАК, т. VII, стр. 959—963.

დაზვერვების შედეგად გამოიჩინა, ქარელებს დახმარებისათვის მიუშართავთ აგრეთვე მიურიდების იმამ ყაზი-მოლასათვის. აღსანიშნავია, რომ ყაზი-მოლა, ამ ხანებში უკვე დიდი ხანია აპირებდა ავარიის სახანოს წინააღმდეგ გალაშქრებას, მაგრამ იგი ჯერ ვერ ბედავდა მის დაწყებას, რადგან არ თვლიდა თავის თავს სათანადოდ მომზადებულად. როდესაც ხმები გავრცელდა რუსების ქარელთა წინააღმდეგ ექსპედიციის მზადების შესახებ და 1830 წლის იანვარში რუსის ჯარებმა საამისოდ უკვე სიღნაღისაკენ დაიწყეს მოძრაობა, შინ ქარელი მამასახლისები სასწრაფოდ გაემართნენ ყაზი-მოლასთან და თხოვეს მას დაეჩქარებინა ავარიაზე ლაშქრობა, რომ ამით ჩამოეშორებინა რუსთა ჯარები და თვით პასკევიჩიც, ჭარში ლაშქრობისაგან. ყაზი-მოლამ შეასრულა მათი თხოვნა და ავარიაზე ლაშქრობა დააჩქარა. მაგრამ მან ხუნზახის აღებისას სასტიკი დამარცხება განიცადა¹.

უმოკავშირებოდ დარჩენილ ქარ-ბელაქნის „ლეკთა თავისუფალ თემებს“, ყველას ერთად შეეძლოთ გამოეყვანათ სულ 10 ათასამდე შეიარაღებული კაცი. მათ შორის წარმოშობილი უთანხმოების შედეგად კი მოხდა მათი დაყოფა. ბელაქნის, მუხახის და ჯინიხის თემები ცალკე გამოიყვნენ². ქარელები, რომელნიც თავიანთ განახევრებული სამხედრო ძალების ანაბარა დარჩნენ, იზოლირებულნი აღმოჩნდნენ არა მარტო მათი მოკავშირე დაღისტნელი ლეკებისაგან, არამედ დანარჩენი „თავისუფალი თემებისაგანაც“. ამ გარემოებამ შემდეგში დიდი გავლენა მოახდინა მათ მიერ ჯამაათის სხლომაზე მიღებულ გადაწყვეტილებაზე — რუსებისადმი დამორჩილების შესახებ.

ჯარის ნაწილების სურსათით მომარაგების შემდეგ, პასკევიჩმა მთელი თავისი რაზმით 24 თებერვალს მდ. ალაზანი გადალახა და დაბანაკდა სოფ. მულანლოში. 25 თებერვალს აქ მასთან გამოცხადდნენ ქარ-ბელაქნის ლეკთა ყველა „თავისუფალი თემებიდან“ მამასახლისები, რომელთაც პასკევიჩმა მიმართა ვრცელი პროკლამაციით. პროკლამაციაში დაწერი-

¹ Донесение майора Корганова гр. Паскевичу, от 10 апреля 1830 года — Кавказский сборник, т. XI, стр. 181—182.

² АСКАК, т. VII, стр. 959—963.

ლებით იყო განხილული „თავისუფალი თემებისა“ და რუსეთის ხელისუფლების ურთიერთდამოკიდებულება 1803 წლიდან 1830 წლამდე განვილი პერიოდში. ამ ხნის განმავლობაში — აღნიშნული იყო პროკლამაციაში, ქარელები არ წყვეტდნენ თავიანთ მტრულ საქმიანობას რუსეთის მთავრობის მიმართ. ცხადად თუ ფარულად ისინი არღვევდნენ 1803 წლის 17 აპრილის ტრაქტატით ნაკისრ ვალდებულებებს, წესიერად არ იხდიდნენ ხარკს, თავშესაფარს აძლევდნენ ალექსანდრე ბატონიშვილს, მის მომხრეებს და რუსეთის იმპერიის სხვა მტრებს, ატარებდნენ მათ თავიანთ მიწა-წყალზე, დაღისტნელ ლეკებთან ერთად მონაწილეობას იღებდნენ კახეთზე წარმოებულ თავდასხმებში, ავიწროვებდნენ მათ მიერ დამორჩილებულ და დაბეგრულ ქართველ გლეხებს (ინგილოებს), ხელს უშლიდნენ მათ ქრისტიანული სარწმუნოების აღიარებაში და სხვა. მაგრამ ეხლა დადგა დრო — მუქარის ტონით აუწყებდა პასკევიჩი ქარელებს, რომ ბოლო მოელოს ყველა ამ ზემოთ ჩამოთვლილ ბოროტმოქმედებას. ქარბელაქნელების ერთადერთი ხსნა ამჟამად მდგომარეობს იმაში, რომ მათ უსიტყვოდ მორჩილება განაცხადონ და შევიდნენ რუსეთის იმპერიის საერთო შემადგენლობაში¹.

პასკევიჩის პროკლამაციაში ჩვენ მუქარის გარდა სხვა მოტივებიც გვხვდება; მასში ხაზგასმული იყო, რომ იმ პირთ, რომელნიც ნებაყოფლობით და ყოველგვარი წინააღმდეგობის გაწევის გარეშე განაცხადებენ მორჩილებას, რუსეთის მთავრობა შეუნარჩუნებდა ყველა წინანდელ უფლებასა და პრივილეგიას. ხელუხლებლად დასტოვებდა მათ ქონებას². აშკარაა, რომ პროკლამაციის ეს ადგილი მიმართული იყო „თავისუფალ თემთა“ შიგნით არსებულ ფეოდალური ზედაფენის, აღაღარების მიმართ, ე. ი. იმათ მიმართ, რომელნიც სარგებლობდნენ ინგილო და მულალი გლეხებისაგან საქმეშქელო გადასახადების აკრეფის უფლებებით: ეს იყო ცარიზმის კოლონიალური პოლიტიკის დამახასიათებელი თვისება.

¹ ცსსა, ფ. 2, აღწ. 1, საქმე 2241, ფურც. 9—20; Прокламация Чарскому и Белаганскому обществам, от гр. Паскевича, 25 февраля, 1830 г.

² ცსსა, ფ. 2, აღწ. 1, საქმე 2241, ფურც. 2—20.

ცარიზმი ყოველმხრივ ცდილობდა თავისი ახალი ხელისუფლებისათვის ქარ-ბელაქანში სოციალური დასაყრდენი შეექმნა. ასეთ დასაყრდენად შეიძლებოდა გამოდგარიყო ქარ-ბელაქნის მოსახლეობის ის მალალი ფენა, რომელსაც რუსული მმართველობის შემოღებამდე აქ პოლიტიკური ძალაუფლება ხელში ეჭირა, ხოლო ახლა, რუსული მმართველობის შემოღებისას, ამ ძალაუფლებას უნდა გამოთხოვებოდა. და აი, რუსეთის მთავრობაც, იმ ვარაუდით, რომ ქარელი ალაღარები თავის მომხრეებად გაეხადა, პირდებოდა მოქვეყნულ ინგილო და მუღალი გლეხების კვლავინდებურად მათ დამოკიდებულებაში დატოვებას და ქონების ხელშეუხებლობას, უნარჩუნებდა მათ ყველა წინანდელ კლასობრივ უფლებებს და პრივილეგიებს.

პასკევიჩმა ამ პროკლამაციის თითო-თითო ეგზემპლარი, თათრულ ენაზე თარგმნილი, თან გაატანა „თავისუფალ თემთა“ მამასახლისებს, რათა ისინი განხილულ ყოფილიყვნენ ჯამაათის სხდომებზე და მიეღოთ საბოლოო გადაწყვეტილება. ამავე დროს პასკევიჩი მთელი თავისი რაზმით ქარელების ინგილოურ საქეშქელო სოფლის, ალიაბადისაკენ დაიძრა. 26 თებერვლისათვის პასკევიჩი სოფ. თალას მახლობლად მდებარე ერთ მინდორზე დაბანაკდა. აქ მასთან გამოცხადდნენ „თავისუფალი თემის“ მამასახლისები ქარის თემის გამოკლებით, რომელთაც თან მოიტანეს თავიანთი თემის გადაწყვეტილებანი რუსეთის მთავრობისადმი დამორჩილების შესახებ¹. რაც შეეხება ქარის თემს, მასში კვლავ გრძელდებოდა ჯამაათის სხდომა (რომელიც გაიხსნა რუსთა ჯარების წმ. სტეფანეს მონასტერში თავმოყრის დღეს და დღედაღამე მუშაობდა). ჯამაათის სხდომაზე გამოვლინდა ქარის თემის შიგნით მწვავე უთანხმოება. ჯამაათის მონაწილენი ორ ბანაკად გაიყვნენ: ერთი ნაწილი თანახმა იყო დამორჩილებოდა რუსეთის ხელისუფლებას, მეორე ნაწილი კი უარს აცხადებდა დამორჩილებაზე და მზად იყო ებრძოლა სისხლის უკანასკნელ წვეთამდე. აქ, როგორც პროფ. ი. პეტრუშევსკი აღნიშნავს, თავი იჩინა ქარის თემის შიგნით არსებულმა კლასობ-

¹ АСКАК, т. VII, стр. 959—963.

რეჟმა დაყოფამ¹. ეს ნათლად ჩანს თვით პასკევიჩის 1830 წლის 11 მარტის უქვეშევრდომილესი მოხსენებიდან. მასში აღნიშნულია, რომ ჯამაათის ის ნაწილი, რომელიც უარს აცხადებდა დამორჩილებაზე, შედგებოდა «из людей менее достаточных». ამ კლასობრივ მომენტს უფრო მკაფიოდ უსვამს ხაზს ნ. ვოლკონსკი, რომელიც წერს, რომ «буйная молодежь и бедняки, во что бы ни стало требовали защищаться до последней капли крови»². დამორჩილების მომხრენი კი უმთავრესად ფეოდალური ზედაფენიდან იყვნენ გამოსულნი. ესენი იყვნენ მამასახლისები, საქეშქელო მიწებისა და მოქეშქელე ინგილო და მულალი გლეხების მფლობელნი, რომელთაც ამოძრავებდათ შიში თავიანთი ქონების, კლასობრივი უფლებებისა და პრივილეგიების დაკარგვისა. ამ უკანასკნელთა შენარჩუნება, როგორც მათ რუსეთის ხელისუფლება პირდებოდა, შესაძლებელი იყო ყოველგვარი წინააღმდეგობის გაწევის გარეშე დამორჩილებით. ქარელი მამასახლისები მათ გარშემო შექმნილი პირობების შეფასებისას აუცილებლად გაითვალისწინებდნენ აგრეთვე მათ მეტად სავალალო სამხედრო-პოლიტიკურ მდგომარეობასაც, რადგან, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ქარის თემი იზოლირებული იყო არა მარტო თავისი მოკავშირე დალისტნელ ლეკებისაგან, არამედ ბელაქნის, კატეხის, თალის, მუხახის და ჭინიხის თემებისაგანაც. ყოველივე ეს მათ უკარნახებდა უკან დაეხიათ და რაკი ამჯერად, არსაიდან შველა არ მოჩანდა, იძულებული ხდებოდნენ გამოთხოვებოდნენ თავიანთ პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას. ფეოდალური ზედაფენის სახელით ჯამაათის სხდომაზე გამოვიდა ქარის თემში შემავალი ქემქელის თოხუმის ქევხა, ჰაჯი მაჰმუდი, რომელმაც ზეგავლენა მოახდინა ქარელებზე თავისი დამაჯერებელი ლაპარაკით და საბოლოოდ ბოლო მოუღო მათ მერყეობას და ჯამაათმა 27 თებერვალს მიიღო გადაწყვეტილება რუსეთის ხელისუფლებისადმი დამორჩილების შესახებ. 28 თებერვალს რუსეთის ჯარებმა

¹ И. Петрушевский — Джаро-Белаканские вольные общества, стр. 108.

² Война на восточном Кавказе — Кавказский сборник, т. XI, стр. 179.

გენ.-მაიორ თავად ბეკოვიჩ-ჩერკასკის ხელმძღვანელობით დაიკავეს ქარი და ზაქათალა. 1 მარტს ქარის ხეობის და ზაქათალის მიდამოები პირადად თვით პასკევიჩმა დაათვალიერა და აირჩია ადგილი ციხის ასაგებად, რომელშიც რუსთა ჯარის გარნიზონი უნდა ჩამდგარიყო. რუსეთის იმპერიის მიერ ამ ახლად დაპყრობილი ქარ-ბელაქნის ლეკთა „თავისუფალი თემების“ სამფლობელოდან შეიქმნა „ქარ-ბელაქნის ოლქი“, რომელშიც შემოიღეს რუსული მმართველობის სისტემა. 4 მარტს ახლად შექმნილ ქარ-ბელაქნის ოლქის უფროსად დანიშნეს გენ.-მაიორი თავადი ბეკოვიჩ-ჩერკასკი და გამოაქვეყნეს ქარ-ბელაქნის ოლქის მმართველობის წესები. ამ წესების თანახმად, ქარ-ბელაქნის ოლქის სათავეში დანიშნეს ოლქის უფროსი. ოლქის უფროსის თავმჯდომარეობით იქმნებოდა საოლქო სამმართველო. საოლქო სამმართველო შედგებოდა 8 წევრისაგან. აქედან ორი წევრი რუსი მოხელე უნდა ყოფილიყო, რომელთაც უშუალოდ თვით მთავარმართველი ნიშნავდა. დანარჩენი ექვსი კი ადგილობრივი მოსახლეობიდან, უმთავრესად მამასახლისების წრიდან. მათი შერჩევა ხდებოდა „თავისუფალ თემთა“ მიერ, ხოლო ამტკიცებდა მთავარმართველი. საოლქო სამმართველოს წევრები რუს მოხელეთაგან, რომელნიც „სოვეტნიკის“ (მრჩეველები) წოდებას ატარებდნენ, მმართველობაში სარგებლობდნენ გადამწყვეტი ხმის უფლებით, ხოლო ადგილობრივ მცხოვრებლებისაგან არჩეულ წევრებს მხოლოდ სათათბირო ხმის უფლება ეძლეოდათ. როგორც მმართველობის წესებში იყო აღნიშნული, რუსეთის ხელისუფლება ქარ-ბელაქნის თემებს, მის წინანდელ საფუძველზე ძალაში უტოვებდა ნაციონალურ მედიატორულ ანუ მომრიგებელ სასამართლოს, ე. წ. „შარო“-ს. ამ სასამართლოს უფლება ჰქონდა გაერჩია სამოქალაქო საქმეები ადგილობრივი ადათისა და შარიათის მიხედვით. აქვე მხედველობაში მიღებული იყო ის გარემოება, რომ უფრო მნიშვნელოვანი სამოქალაქო საქმეები, თუ ამას მოისურვებდა მოჩივართა რომელიმე მხარე, მომრიგებელ სასამართლოდან შეიძლებოდა გადასულიყო საოლქო სამმართვე-

1 АСКАК, т. VII, стр. 959—963. — Всеподданнейший рапорт Паскевича, от 11 марта 1830 года.

ლოში, სადაც მას განიხილავდნენ რუსული კანონმდებლობის მიხედვით. რაც შეეხება სისხლის სამართლის საქმეებს, მისი გარჩევის უფლება მხოლოდ საოლქო სამმართველოს გვეჭკონდა -- რუსული კანონების საფუძველზე. საოლქო სამმართველოს განკარგულების სისრულეში მოსაყვანად, მასთან ინიშნებოდა ორი ოფიცერი, უმთავრესად ისეთნი, რომელთაც კარგად იცოდნენ ადგილობრივი მოსახლეობის ენა. ჭარ-ბელაქნის ოლქის მმართველობის წესები, გარდა მმართველობის ცენტრალური დაწესებულებებისა, ითვალისწინებდა აგრეთვე ადგილობრივი დაწესებულებების მოწყობის საკითხებსაც. კერძოდ, მის შესახებ იქ აღნიშნული იყო, რომ მთელი ჭარ-ბელაქნის ოლქი უნდა დაყოფილიყო ე. წ. მაღალეზად, რომელთა სათავეშიც ჩაყენებული იქნებოდა მაღალის უფროსები. მაღალთა უფროსების მოვალეობას შეადგენდა სისრულეში მოყვანათ და ადგილებზე განეხორციელებინათ საოლქო სამმართველოს განკარგულებანი და ბრძანებანი. მაღალეზების უფროსებთან, მათ მიერ საოლქო სამმართველოს ბრძანებების ზუსტად შესრულებისათვის თვალყურის სადევნებლად სამხედრო ოფიცერთაგან ან ქართველი თავადებიდან ინიშნებოდნენ ბოქაულები¹. მთელი ჭარ-ბელაქნის ოლქი დაიყო სამ მაღალად. პირველ მაღალში შედიოდა: ჭარის, კატხის და ბელაქნის თემები. მეორე მაღალში: თალის, მუხახის, და ჯინიხის თემები, ხოლო მესამე მაღალი მოიცავდა ელისუს სულთნის სამფლობელოს².

იმისათვის, რათა უფრო სრული წარმოდგენა გვეჭონდეს რუსეთის ცარიზმის მიერ ჭარ-ბელაქნის „თავისუფალი თემების“ შემოერთებაზე, საჭიროდ მიგვაჩნია მოკლედ შევეხოთ, ავარელი და წახურელი ლეკების მიერ აღმოსავლეთ კახეთში შექმნილი მეორე პოლიტიკური ერთეულის, ელისუს სასულთნოს რუსეთის იმპერიასთან შეერთების ისტორიას.

როგორც ცნობილია, 1803 წელს, ელისუს სასულთნო

¹ АСКАК, т. VII, док. 380, стр. 444—445. Правила для управления Джарскою и Белаканскою областью.

² ცსსა, ფ. 2, აღწ. 1, საქმე 2341, ფურც. 160—61. Рапорт ген.-адъют. Стрекалова гр. Паскевичу от 20 октября 1830 г.

კარ-ბელაქნის სხვა „თავისუფალ თემებთან“ ერთად რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომობაში შედის. ისე როგორც კარ-ბელაქნის „თავისუფალი თემები“, ასევე ელისუს სასულთნოც შინაურ მართვა-გამგეობაში ჯერჯერობით დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდნენ¹. ელისუს სასულთნოს რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესვლის შემდეგ, სულთნის ხელისუფლება შესამჩნევად იზრდება და მტკიცდება. თავიანთი გავლენის გაძლიერებას სულთნები რუსთა დახმარებით ახერხებენ. ელისუს სულთნები ამიერიდან ჰარელების დაუკითხავად მკიდრო ურთიერთობას ამყარებენ რუსეთის მთავრობის წარმომადგენლებთან და ყოველნაირად ცდილობენ მათი მხარდაჭერა მოიპოვონ (ამ მხრივ განსაკუთრებით სულთანი ახმედ-ხანი გამოირჩეოდა 1805—1830 წწ.), რომ როგორმე თავი დააღწიონ ჰარის ჯამაათის ძლიერ გავლენას. რუსეთის მთავრობაც თავის მხრივ ხელს უწყობდა სულთნის გავლენის გაძლიერებას, რადგანაც მას შეეძლო სულთანი შემდეგში საკუთარი მიზნების მისაღწევად გამოეყენებინა, დაუმორჩილებელი ავარელ ლეკთა თემების წინააღმდეგ ბრძოლაში. 1807 წელს სულთანი ახმედ-ხანი მთავარმართებელ გუდოვიჩის პირადად ეახლა თბილისში რუსეთის ხელისუფლებისადმი თავისი ერთგულების გამოსაცხადებლად. ერთგულების საწინდრათ ახმედ-ხანმა თბილისში რუსეთის ხელისუფლებას მძევლად თავისი უფროსი ვაჟი დაუტოვა. გუდოვიჩმა იმპერატორის წინაშე იშუამდგომლა ახმედ-ხანისათვის პოლკოვნიკის წოდების მინიჭების და პენსიის დანიშვნის შესახებ². სულთნის მიზანი აშკარა იყო — განთავისუფლებულიყო ჰარელთა ძლიერი გავლენისაგან, რასაც კიდევაც მიაღწია. ამიერიდან ვიდრე 1844 წლამდე, ელისუს სულთანი ყოველთვის რუსეთის მთავრობის მომხრეთა რიგებში იმყოფებოდა. 1826—1828 წწ. ირან-რუსეთის ომის პერიოდში, როდესაც კარ-ბელაქნე-

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6544, л. 22 — Полная справка о всех вообще претензиях Елисейского султана и о высочайших разрешениях последовавших по представлению закавказского комитета по сему предмету.

² С. Эсадзе — Историческая записка об управлении Кавказом, т. I, стр. 486.

ლებმა აშკარად გამოამჟღავნეს რუსეთის ხელისუფლებისადმი თავიანთი სამტრო განწყობილება, ელისუს სულთანს თავისი ჯარებით რუსების მხარეზე იყო და მათ ეხმარებოდა ირანელთა წინააღმდეგ. სულთანი რუსეთის ერთგული დარჩა 1830 წელსაც, როდესაც ჭარ-ბელაქანში აჯანყება მოხდა რუსეთის წინააღმდეგ. 1830 წელს, როდესაც რუსეთმა საბოლოოდ ბოლო მოუღო ჭარ-ბელაქნის ლეკთა „თავისუფალი თემების“ პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას, დაიპყრო ისინი და მათი სამფლობელოდან ცალკე „ჭარ-ბელაქნის ოლქი“ შექმნა, მაშინ ელისუს სასულთნო, მართალია, შევიდა ამ ოლქის შემადგენლობაში და იგიც უნდა დამორჩილებოდა აქაურ დროებით მმართველობას, მაგრამ რუსეთის მთავრობამ მხედველობაში მიიღო ელისუს სულთნის ერთგული სამსახური და შინაური მართვა-გამგეობა სასულთნოში კვლავ წინანდელ საფუძველზე დატოვა, — სულთნის სრულ განკარგულებაში¹. 1831 წელს, ელისუს სულთნის, ახმედ-ხანის და მისი შვილის, მუსა-ალას გარდაცვალების შემდეგ, სასულთნოს მმართველად ყველა წინანდელი უფლებებით დამტკიცეს დანიელ-ბეგი. ის დიდი ადმინისტრაციული რეფორმები, რომელიც ამიერკავკასიის მხარეში 1840 წელს ჩატარდა, ჭარ-ბელაქნის ოლქსაც შეეხო. ჭარ-ბელაქნის ოლქი, ბელაქნის მაზრის სახელწოდებით, საქართველო-იმერეთის გუბერნიას მიეკუთვნა. ბელაქნის მაზრა თავის მხრივ სამუხრამდელად იყოფოდა: ბელაქნის, ენისელის და ელისუს. ელისუს უბანი შედგებოდა ყოფილი ელისუს სასულთნოს მიწა-წყლისაგან. მის მმართველად მართალია ისევ სულთანი რჩებოდა, მაგრამ იგი თავისი უფლებებით უბრალო უბნის მსაჯულს უთანასწორდებოდა და უნდა დაქვემდებარებოდა საქართველო-იმერეთის სამოქალაქო გუბერნატორს². ამ გარემოებამ ელისუს სულთან, დანიელ-ბეგის აშკარა პროტესტი და დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია. მან რუსეთის ხელისუფლებას თხოვნით მიმართა: გაეთავისუფლებინათ იგი უბნის მსაჯულის როლისაგან; დაებრუნებინათ მისთვის ის უფლებები და

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6544, л. 22.

² И. Линевиц — Бывшее Елисейское султанство, стр. 38.

პრივილეგიები, რომლებითაც იგი 1840 წლამდე სარგებლობდა ელისუს სასულთნოს მმართველობაში. მთავარმმართველმა, გენერალ გოლოვინმა, რომელმაც მხედველობაში მიიღო დანიელ-სულთნის ერთგული სამსახური რუსეთის იმპერატორის ტახტისადმი და აგრეთვე დანიელ-ბეგის დაღისტნის მცხოვრებლებზე დიდი გავლენა, საჭიროდ ჩათვალა დაეკამათებინა დანიელ-სულთნის თხოვნა და აღედგინა მისთვის წინანდელი უფლებები. ამ გადაწყვეტილებამ შემდეგში იმპერატორის უმაღლესი დამტკიცებაც მიიღო¹. სულ მოკლე ხანში ბელაქნის მაზრის მმართველობაში კვლავ ცვლილებები მოხდა, რომელიც ელისუს სასულთნოსაც შეეხო. 1842 წელს სამხედრო მინისტრ გრაფ ა. ნ. ჩერნიშევმა, მის მიერ ამიერკავკასიის მაზრის რევიზიის დროს, საჭიროდ ჩათვალა: ბელაქნის მაზრა გადაკეთებულიყო ცალკე ოლქად და მმართველობის სათავეში ჩაეყენებინათ სამხედრო შტაბ-ოფიცერთაგანი. ამის მიზეზად მას მიაჩნდა ის გარემოება, რომ ბელაქნის მაზრის მცხოვრებნი კულტურული დონის მიხედვით არ იყვნენ მომზადებული სამოქალაქო წესებისა და მმართველობისათვის. 1842 წლის მარტის თვეში, მთავარმართველის წარდგენით და იმპერატორის ბრძანების თანახმად, ბელაქნის მაზრა სრულიად გამოეყო საქართველო-იმერეთის გუბერნიას. მმართველობის სათავეში ჩააყენეს სამხედრო გენერალი — ჭარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქის უფროსის სახელწოდებით. ელისუს სასულთნოც თავისუფლდებოდა საქართველო-იმერეთის სამოქალაქო გუბერნატორის დამოკიდებულებიდან, მაგრამ სულთნის უფლებები კვლავ იზღუდებოდა. ახლა იგი ჭარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქის უფროსს უნდა დამორჩილებოდა, სახელდობრ გენ.-მაიორ შვარცს². გენერალ-მაიორ შვარცსა და დანიელ სულთანს შორის თავიდანვე უთანხმოება ჩამოვარდა. შვარცი ენერგიულად შეუდგა სულთნის

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6544, л. 22—23.

² Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане, изд. АН СССР, часть II, 1937 г., Москва—Ленинград, стр. 264 — О реорганизации управления Джаро-Белаканского военного округа и Елисуйского султанства, 1844 г.

ხელისუფლების შეკვეცას. დანიელ-ბეგი კი, რომელიც თავის თავს ელისუს სასულთნოს მემკვიდრეობით მფლობელად თვლიდა, სრულებითაც არ აცხადებდა შვარცისადმი დამორჩილების სურვილს. 1842 წლის 23 მარტს, დანიელ-ბეგმა თხოვნით მიმართა იმპერატორ ნიკოლოზ I. დანიელ სულთანი მთელი რიგი ფაქტების ჩამოთვლითა და სათანადო დოკუმენტების მოშველიებით იმპერატორს თვალწინ უშლიდა მისი წინაპრების და პირადად თავის საკუთარ დამსახურებებს რუსეთის მთავრობის წინაშე და დასასრულ იმპერატორისაგან მოითხოვდა, ებოძებინა მისთვის სიგელი ელისუს სასულთნოს მის მფლობელობაში დამტკიცების შესახებ და მიენიჭებინა მისთვის ისეთივე უფლებები, როგორიც სამეგრელოს მთავარს, დადიანს ჰქონდა¹. ამ უკანასკნელი გარემოებით დანიელ სულთანი იმპერატორს აგრძნობინებდა, რომ მას სურდა ელისუს სასულთნოს მმართველობაში შეენარჩუნებინა ისეთივე ავტონომიური უფლებანი, როგორითაც გარკვეულ დრომდე სამეგრელოს მთავარი დადიანი სარგებლობდა (ე. ი. შინაურ მართვა-გამგეობაში ცარიზმის ხელისუფლება არ უნდა ჩარეულიყო). მაგრამ დანიელ-ბეგის სურვილები უკვე აღარ შეესაბამებოდა რუსეთის მთავრობის ინტერესებს. ცარიზმს დიდი ხანია კურსი აღებული ჰქონდა ამიერკავკასიის ცალკეულ ფეოდალურ სამფლობელოებში ადგილობრივი პოლიტიკური ხელისუფლების გაუქმებაზე. ამიტომ იყო, რომ იმპერატორმა არ დააკმაყოფილა დანიელ-ბეგის მოთხოვნები. მას მხოლოდ თავადობის ღირსების მიკუთვნებას დაჰპირდნენ², ე. ი. მას მარტო კლასობრივ უფლებებს უნარჩუნებდნენ. თავის მოთხოვნებზე იმპერატორისაგან უარის მიღებას დანიელ-ბეგმა 1844 წლის ივნისში რუსეთის მთავრობისადმი ლალატით უპასუხა. იგი მიურიდების მხარეზე გადავიდა და სასულთნოს მოსახლეობაც რუსეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ აამხედრა. რუსეთის ხელისუფ-

¹ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане, часть I, Изд. АН СССР, 1936 г. М.-Л., стр. 72—73. Прошение Даниель-Бека из Елису Николаю I, 23 марта 1842 г.

² ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6544, л. 24.

ლებამ ელისუში სამხედრო რაზმი გააგზავნა. გენერალ-მაიორ შვარცმა თავისი ენერგიული და სწრაფი მოქმედებით 1844 წლის 14 ივნისს დაამარცხა დანიელ-ბეგი, რომელიც სარუბაშის ხეობით ჯერ წახურში გაიხიზნა, ხოლო შემდეგ კი თავი შამილთან შეაფარა. ამის შემდეგ ცარიზმმა იმავე 1844 წელს, ელისუს სასულთნო გაუქმებულად გამოაცხადა. ელისუს სასულთნოს მიწა-წყალი ჯერ ელისუს ოკრუგის, ხოლო შემდეგ ელისუს უბნის სახელწოდებით ჭარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქის შემადგენლობაში შევიდა¹. მეფისნაცვალ ბარიატინსკის დროს, როდესაც ქვეყნის ადმინისტრაციული დანაწილების დარგში ადგილი ჰქონდა ცვლილებებს, ჭარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქი გადააკეთეს ზაქათლის ოკრუგად. ზაქათლის ოკრუგი შეუერთეს დაღისტნის ოლქს და დაუქვემდებარეს ამ ოლქის უფროსს². იმავე დროს, ზაქათლის ოკრუგს ჩამოსცილდა ყოფილი ელისუს სასულთნოს მთიანი ნაწილი ე. წ. „მთიანი მალალი“ (მდ. სამურის ზემო წელის რაიონი — ყოფილი წახურის სამფლობელო), რომელიც შეუერთეს სამურის ოკრუგს³. ასე გაერთიანდა საქართველოს ისტორიული მიწა-წყალი — ჭარ-ბელაქანი (კაკ-ენისელი) რუსეთის იმპერიის მფლობელობაში.

რუსეთის ცარიზმის მიერ ჭარ-ბელაქნის შემოერთებასა და მისი რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შესვლასთან დაკავშირებით ყურადღება უნდა მიექცეს შემდეგ საკითხს. ცნობილია, რომ რუსეთის მთავრობამ კარგად იცოდა ჭარ-ბელაქნის ისტორიული წარსული, რომ მთელი მისი ტერიტორია წარმოადგენდა კახეთის სამეფოს ძველისძველ ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიწებს; რუსეთის ხელისუფლებას კარგად მოეხსენებოდა ის გარემოებაც, რომ ამ მხარეში, სხვა ეროვნების (ლეკების, მულალების) ხალხთან ერთად, ცხოვრობდნენ აგრეთვე თვით ამ მხარის მკვიდრნი, გამუსლიმანე-

¹ И. Ливевич, — Бывшее Елисуйское султанство, стр. 42, 52—54.

² Проект положения об управлении Закатальского округа. См. АСКАК, т. XII, стр. 440.

³ Проект положения об управлении Дагестанской областью. См. АСКАК, т. XII, стр. 434.

ბული და ნაწილობრივ ქრისტიანი ქართველები — ინგილო-
ები, რომელნიც ჭარ-ბელაქნელი ლეკი ალაღარების მიერ
სრულიად უსამართლოდ დაბეგრული იყვნენ მძიმე საქეშქე-
ლო გადასახადებით; და რომ საერთოდ, მთელი ეს მხარე
ეკონომიურად, კულტურულად და ისტორიულად საქართვე-
ლოსთან იყო დაკავშირებული. ყოველივე ამის გამო, მართე-
ბული იქნებოდა, რომ ჭარ-ბელაქანი, მისი შემოერთების შემ-
დეგ, რუსეთის მთავრობას გაეერთიანებინა იმ პოლიტიკურ-
ადმინისტრაციულ ერთეულში, რომელშიც რუსეთის მიერვე
დაპყრობილი, ინგილოების სისხლით მოძმე სხვა ქართველი
ტომები ცხოვრობდნენ. კერძოდ, იგი უნდა შეერთებოდა
„საქართველოს გუბერნიაში“ შემავალ სიღნაღის მაზრას.
მაგრამ რუსეთის ხელისუფლებამ, ცხადია, გარკვეული მო-
საზრებით, ყურადღება არ მიაქცია, ჩვენს მიერ შემოთ აღ-
ნიშნულ გარემოებებს და ჭარ-ბელაქნის ლეკთა „თავისუფა-
ლი თემების“ სამფლობელოდან ცალკე ჭარ-ბელაქნის ოლქი
შექმნა. მართალია, 1840 წლის დებულებით, როგორც შემოთ
ვნახეთ, ჭარ-ბელაქნის ოლქი, ბელაქნის მაზრის სახელწოდე-
ბით, საქართველო-იმერეთის გუბერნიას მიაკუთვნეს, მაგრამ
ამ მდგომარეობამ მხოლოდ ორ წელს გასტანა. 1842 წელს
ბელაქნის მაზრა ჯერ ცალკე ოლქად გამოიყო, ხოლო შემ-
დეგ (1844 წელს) სამხედრო ოლქად გადაკეთდა. საბოლოოდ
კი, 1860 წელს ჭარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქი, ზაქათლის
ოკრუგის სახელწოდებით, დაღისტნის ოლქს მიაკერეს. ყო-
ველივე ამის გამო, ეს მხარე და ქართველების მოძმე ინგი-
ლოები კვლავ ჩამოშორებულნი რჩებოდნენ საქართველოსა
და დანარჩენი ქართველებისაგან. მუსლიმანური გარემოცვის
წყალობით მაშინდელს პირობებში ინგილოები სისტემატურ
დევნას და შევიწროებას განიცდიდნენ ფანატიკური მუსლი-
მანური მოსახლეობისაგან და კვლავ გრძელდებოდა მათი
ვამაჰმადიანების პროცესი.

მაგრამ, მიუხედავად შემოაღნიშნულისა, ჭარ-ბელაქნის
რუსეთთან ასეთი სახით შეერთება მაინც დადებითი და პრო-
გრესული მნიშვნელობის მოვლენა იყო. მოიშალა „საქარ-
თველოს დაუძინებელი მტრების — სპარსეთისა და ოსმა-

ლეთის ხელისშეწყობით საქართველოსავე სამტროდ "შექმნი-
ლი პოლიტიკური ერთეული"¹. კარ-ბელაქნის სახელმწიფოს
მოშლას და მის რუსეთთან შეერთებას დიდი მნიშვნელობა
ჰქონდა საქართველოს მშვიდობიანი განვითარებისათვის. ამი-
ერიდან ბოლო მოეღო დაღისტნელი ფეოდალების მტაცებ-
ლურ რბევა-აოხრებასა და თავდასხმებს ქართლ-კახეთზე.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბი-
ლისი, 1966, გვ. 274.

**მეფის რუსეთის მიერ ხარ-ბელაქანში ინგილოთა
 მიმართ გაბარებული ლონისძიებანი**

1830 წლის ივნისში გამოქვეყნდა მთავარმართებელ პას-
 კევიჩის მიერ შემუშავებული და იმპერატორ ნიკოლოზ I მი-
 ერ დამტკიცებული ქარ-ბელაქანის ოლქის დროებითი მმარ-
 თველობის წესები. აღნიშნული მმართველობის წესების მე-7
 პუნქტი მთლიანად შეეხებოდა ქარ-ბელაქანში მცხოვრებ მო-
 ქეშქელე ინგილო გლეხებს. მასში აღნიშნული იყო შემდეგი:
 ქარის პროვინცია დღევანდელი მდგომარეობის მიხედვით,
 განიყოფება ორ კლასად: გაბატონებულ მფლობელებად, რო-
 მელნიც უმთავრესად ლეკებისაგან შედგებიან და მათ მიერ
 დამორჩილებულ ქართველებად, რომელთათვისაც ლეკებს
 იძულებით მაჰმადიანური სარწმუნოება მიუღებინებიათ.
 მთავრობის მიზანია: მოიპოვოს ამ უკანასკნელი კლასის მხარ-
 დაქერა, მათდამი ყოველმხრივ ხელისშეწყობისა და მათთვის
 სხვადასხვა სარგებლობათა მინიჭების გზით, რომ ამით შე-
 სუსტდეს მთავრობისადმი მტრულად განწყობილ ლეკთა
 მფლობელობა. ამ პოლიტიკური მოსაზრების გამო რუსეთის
 მთავრობა საჭიროდ თვლიდა: სასწრაფოდ გამორკვეულიყო
 ქარის პროვინციაში მცხოვრებ ლეკ ალაღარებისა და ალა-
 ბადის ქართულ სოფლებს (ინგილოებს) შორის არსებული
 ურთიერთდამოკიდებულებანი, იმ მიზნით, რომ ლეკთა
 მფლობელობაში მყოფი ქართული სოფლების მცხოვრებ-
 ლებს ლეკი ალაღარების სასარგებლოდ ეხადათ ზუსტად გან-
 საზღვრული გადასახადები და, რომ ლეკ მფლობელთა მხრივ
 გადასახადების აკრეფისას ძალმომრეობას და თვითნებობას

არ ეჩინა თავი. ამიერიდან ინგილოებს საქეშქელო გადასახადები უნდა ჩაებარებინათ არა უშუალოდ თავიანთი ალაღარებისათვის, არამედ სოფლის უფროსებისათვის, ხოლო ეს უკანასკნელი ამ საქეშქელო გადასახადებს გაანაწილებდნენ ლეკ მფლობელთა შორის სათანადო კვეთრის გაცემით. მოქეშქელე ინგილო გლეხთა მიერ გადასახადის დროზე შემოუტანლობის შემთხვევაში, ლეკ მფლობელს უფლება არ ჰქონდა პირადად ინგილო გლეხის მიმართ რაიმე ზომები მიეღო, ამის შესახებ მას უნდა ეცნობებინა საოლქო მმართველობისათვის, რომელიც საჭირო შემთხვევაში კიდევაც სათანადო ღონისძიებებს ეხმარდა იმისათვის, რათა ინგილო გლეხს საქეშქელო გადასახადი დროზე შეეტანა. ალიბადის ქართული სოფლების მცხოვრებლებს შემდეგი უფლებები ეძლეოდათ: 1) პირადი თავისუფლება. თუ რომელიმე მოისურვებდა სხვაგან გადასახლებას, მას შეეძლო თან წაეღო თავისი მოძრავი ქონება, ხოლო რაც შეეხება სახლს, ბაღს და საქეშქელო მიწას, იგი ლეკი ალაღარის მფლობელობაში უნდა დარჩენილიყო, ანდა გადასულიყო სოფლის განკარგულებაში, თუ ეს უკანასკნელი თავის თავზე აიღებდა იმ საქეშქელო გადასახადების გადახდას, რომელსაც სხვაგან გადასახლებული მცხოვრებლები იხდიდნენ; 2) მოქეშქელე ინგილო გლეხს უფლება ეძლეოდა თავის ალაღარისაგან გამოესყიდა სახლი, ბაღი და საქეშქელო მიწა; 3) ამიერიდან მოქეშქელე ინგილო გლეხი თავისუფლდებოდა ლეკი ალაღარის ყოველგვარი დამოკიდებულებისაგან¹. დასკვნა, რომელიც შეიძლება გამოვიტანოთ რუსეთის ხელისუფლების მიერ შემუშავებული ქარ-ბელაქნის ოლქის მმართველობის წესების გაცნობის შემდეგ, არის ის, რომ ცარიზმი სრულიად ხელშეუხებლად და უცვლელად ტოვებს ქარ-ბელაქანში მანამდე არსებულ ინგილო გლეხების საქეშქელო ვალდებულებებს ქარელი ალაღარების მიმართ. ხოლო იმდენად, რამდენადაც ინგილოთა საქეშქელო ვალდებულებანი ქარელი ალაღარების მიმართ ისევ უცვლელი რჩებოდა, ამის შემდეგ,

¹ მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ქარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 512—513, „ზაქათლის კომისიის“ ეურნალი № 45, 1872.

რა თქმა უნდა, თვითმპყრობელობის დაპირებანი მოქმედებდნენ ინგილო გლეხებისათვის „პირადი თავისუფლების“ მინიჭების სა და მათზე მთელი რიგი „სარგებლობათა გავრცელების“ შესახებ, მთლიანად ფარისევლობა უნდა ყოფილიყო. არავითარი რეალური შედეგები არ მოჰქონდა ინგილოებისათვის არც იმ უფლების მინიჭებას, რომლის მიხედვითაც მათ შეეძლოთ თავისი საქმეებზე მიწის ნაკვეთის გამოსყიდვა (ეს უფლება, როგორც ვიცით, ინგილოს წინათაც ჰქონდა: ქარბელაქანში რუსეთის მფლობელობის დამყარებამდე). მოქმედებულე გლეხი იშვიათად სარგებლობდა ამ უფლებით. ეს გამოწვეული იყო გამოსასყიდი პირობების სიმძიმით — მიწის სიძვირით. გარდა ამისა, მოქმედებულე გლეხის მიერ ქმედების გამოსყიდვა მთლიანად ალაღარების ნება-სურვილზე იყო დამოკიდებული: ლეკ მფლობელს შეეძლო მოქმედებულე გლეხისათვის გამოსყიდვაზე უარი ეთქვა.

1830 წლის ივლის-ოქტომბრის აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ, 1830 წლის 25 დეკემბერს გრაფ პასკევიჩმა ქარბელაქანის ოლქის მცხოვრებლებისადმი გამოაქვეყნა პროკლამაცია. პროკლამაციაში ჩამოთვლილი იყო ის ღონისძიებები, რომელთა გატარებასაც აპირებდა რუსეთის ხელისუფლება აჯანყების მონაწილე ლეკების დასჯის მიზნით. ჩვენს ყურადღებას ამ პროკლამაციიდან განსაკუთრებით ის ადგილი იპყრობს, რომელიც მოქმედებულე ინგილო გლეხებსაც შეეხებოდა. მასში სხვათა შორის აღნიშნული იყო, რომ ყველა ლეკს, რომელსაც რაიმე ძალაუფლება გააჩნდა მოქმედებულე ინგილო გლეხებზე, ამიერიდან ეს უფლება ერთმეოდა. მოქმედებულე ინგილო გლეხებს ყველა ის გადასახადი, რომლებსაც ისინი აქამდე ლეკებს უხდიდნენ, ამიერიდან სახელმწიფოსათვის უნდა ჩაებარებინათ. აჯანყებაში მონაწილე ლეკებს ერთმეოდათ ყოველგვარი უფლება: აეკრიფათ საქმეებლო გადასახადები მათი ყოფილი ინგილო გლეხებისაგან, ეს უკანასკნელნი ამიერიდან სახელმწიფოს უწყებაში უნდა გადასულიყვნენ და ამის გამო გადასახადებიც სახელმწიფოსათვის უნდა ჩაებარებინათ. იმ ლეკებს, რომელთაც აჯანყების დროს რუსეთის მთავრობისადმი ერთგულება შეინარჩუნეს, რუსეთის ხელისუფლება კპირდებოდა, რომ საქმეებლო გადასახად-

ბის ნაცვლად მათ პენსიებს დაუნიშნავდა. მაგრამ ვინაიდან რუსეთის მთავრობა პენსიათა რაოდენობის განსაზღვრისა და დიდ სიძნელეებს წააწყდა, ამიტომ გადაწყდა, რომ რუსეთის ხელისუფლების ერთგულ ლეკებისათვის ისევ მიეცათ საადგილმამულო გადასახადების აკრეფის უფლება. განსხვავება წინანდელთან შედარებით იმაში მდგომარეობდა, რომ ეს გადასახადები ლეკებს უნდა მიეღოთ არა უშუალოდ მათი ყოფილი მოქვეშეულე გლეხებისაგან (მათზე როგორც სახელმწიფოს უწყებაში მყოფთა მიმართ, ლეკებს აღარავითარი უფლება არ ჰქონდათ), არამედ სოფლის მამასახლისებისაგან, რომელნიც აკრეფდნენ გადასახადებს მოქვეშეულე გლეხებისაგან და შემდეგ ვალდებულნი იყვნენ იგი რუსეთის მთავრობის მომხრე ლეკი აღალარებისათვის დაერიგებინათ¹. თუ კარგად ჩაუვკვირდებით პასკევიჩის მიერ 1830 წ. 25 დეკემბერს კარ-ბელაჟნის მცხოვრებლებისადმი გამოქვეყნებულ პროკლამაციის ამ ადგილს, დავინახავთ, რომ არც ამ პროკლამაციას მოჰქონდა რაიმე ხელშესახები სარგებლობა მოქვეშეულე ინგილო გლეხებისათვის. მოქვეშეულე ინგილო გლეხის მდგომარეობა კვლავ უცვლელი რჩებოდა; განსხვავება მხოლოდ იმაში გამოიხატა, რომ თუ აქამდე ინგილო გლეხებს საქვეშეულო გადასახადები ლეკ აღალარებთან მიჰქონდათ, ეხლა იგი სახელმწიფოსათვის უნდა ჩაებარებინათ. თუ რამდენად არადამაკმაყოფილებელი იყო რუსეთის ცარიზმის მიერ მოქვეშეულე ინგილო გლეხების მიმართ გატარებული ეს ღონისძიება, ვითომდა ინგილოთა მძიმე ხვედრის „შემსუბუქების“ მიზნით, ამას ნათლად გრძნობდნენ თვით რუსეთის მთავრობის წარმომადგენელნი. ამის საილუსტრაციოდ ჩვენ გამოგვადგება ერთ-ერთი რუსი მოხელე, კონსტანტინე როდოფინიკინის წერილი გაგზავნილი გრაფ ა. ი. ჩერნიშევის სახელზე. კონსტანტინე როდოფინიკინი გრაფ ჩერნიშევს წერს: „გლეხები, რომელნიც ენისელად იწოდებიან (იგულისხმებიან ინგილოები — თ. პ.), შეუძლებელია რომ კმაყოფილნი იყვნენ ზემოაღნიშნული ღონისძიებებით, რადგან

¹ მ. დუმბაძე. საარქივო საბუთები კარ-ბელაჟნის შესახებ, გვ. 514—515.

მათი მდგომარეობა ოდნავადაც არ შემსუბუქებულა. გამოცვალნენ მხოლოდ პირები: ლეკი მემამულის ნაცვლად მოქეშქელე გლეხის წინ მტკიცედ დადგა სახელმწიფო, რომელიც მისგან ისეთსავე გადასახადებს იღებს... რაიმე უბედურების შემთხვევაში, მოქეშქელე გლეხს შეეძლო მისულიყო ლეკ მფლობელთან და ეთხოვა მისთვის საქეშქელო გადასახადების შემცირება, რაზედაც ლეკი მფლობელი თანხმდებოდა ხოლმე კიდევ. ეხლა, როდესაც საქეშქელო გადასახადების აკრეფას სახელმწიფო მოხელეები დაიწყებენ, ისინი, რათქმა უნდა, თავის თავს ნებას არ მისცემენ მოქეშქელე გლეხებისადმი რაიმე დათმობაზე წავიდნენ. მათი მხრიდან ისიც კი საკმარისი იქნება, რომ თავი შეიკავონ ზედმეტი გადასახადების აკრეფისაგან¹. მართალია, პასკევიჩის პროკლამაციაში ოფიციალურად აღიარებული იყო, რომ თითქოს ლეკი ალაღარების დამოკიდებულებიდან თავისუფლდებოდნენ ყველა მოქეშქელე გლეხები, მაგრამ სინამდვილეში ეს ღონისძიება ეხებოდა იმ მცირერიცხოვან ლეკ ალაღარებს, რომელნიც მონაწილეობას იღებდნენ აჯანყებაში. 1830 წლის ივლის-ოქტობრის აჯანყებაში ძირითადად თავისუფალი ავარელები მონაწილეობდნენ, რომელნიც მართალია ქარ-ბელაქანში პრივილეგირებულ ჯგუფს შეადგენდნენ, მაგრამ მათ თავიანთ დამოკიდებულებაში არ ჰყავდათ მოქეშქელე ინგილო ან მულალი გლეხები. ალაღარების უმრავლესობა, საერთოდ ფეოდალური ზედაფენის წარმომადგენელი (რომელთა დამოკიდებულებაშიც იმყოფებოდნენ მოქეშქელე გლეხები) აჯანყებაში მონაწილეობას არ იღებდნენ. მათ თავიანთი კლასობრივი პრივილეგიებისა და უფლებების შენარჩუნების მიზნით, რუსეთის ხელისუფლებისადმი ერთგულება შეინარჩუნეს. ასეთებს კი, როგორც პროკლამაციაში იყო აღნიშნული, მეფის მთავრობა საქეშქელო გადასახადების ნაცვლად ჯერ პენსიების დანიშვნას დაჰპირდა, ხოლო შემდეგში, რო-

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6243, лл. 92—97 — О мерах обуздания неприязненных нам лезгинских владельческих семейств и о облегчении участи другого сословия Джарской области преданных нам Ениселинцев. 1832, октябрь.

დესაც პენსიათა რაოდენობის განსაზღვრისას სიძნელეებს წააწყდა, მაშინ მათ ისევ დაუბრუნა საქეშქელო გადასახადების აკრეფის უფლება. ამრიგად, მოქეშქელე ინგილო გლეხებისადმი რუსეთის ცარიზმის დაპირება მათი საქეშქელო ვალდებულებისაგან განთავისუფლების შესახებ, მორიგი ფარისევლობა აღმოჩნდა. ეს გარემოება უფრო აშკარა გახადა 1838 წელს რუსეთის ცარიზმის მიერ ჭარ-ბელაქანში გატარებულმა ახალმა ღონისძიებამ. 1838 წელს რუსეთის მთავრობამ საჭიროდ ჩათვალა, რომ ინგილოთა სოფლებში მცხოვრები მოქეშქელე გლეხებისაგან საქეშქელო გადასახადების აკრეფის უფლება ყველა ჭარ-ბელაქნელი ლეკი ალაღარი-სათვის (ყოველგვარი გამონაკლისის გარეშე, ე. ი. აჯანყებაში მონაწილე ლეკ ალაღარებსაც) დაებრუნებინა. ამ დროიდან მოყოლებული ლეკი ალაღარები საქეშქელო გადასახადებს უშუალოდ თვით მოქეშქელე გლეხებისაგან იღებდნენ (და არა სოფლის მამასახლისის მეშვეობით, როგორც ეს 1830 წელს პასკევიჩის მიერ იყო ნაბრძანები). ამ ღონისძიებების გატარებას მეფის მთავრობა იმით ასაბუთებდა, რომ საქეშქელო გადასახადების აკრეფის უფლებას მოკლებული ლეკები დაიწყებდნენ რუსეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ სამტრო მოქმედებებს¹. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, რუსეთის ცარიზმმა ჭარ-ბელაქნელ ლეკ ალაღარებს ყველას უკლებლივ ისევ დაუბრუნა საქეშქელო უფლებები. ეს სავსებით შეესაბამებოდა იმ კლასობრივ პოლიტიკას, რომელსაც რუსეთის ცარიზმი ატარებდა დაპყრობილ ადგილებში — რუსეთის ხელისუფლებისათვის სოციალური დასაყრდენას შექმნის მიზნით. ჭარ-ბელაქნელი ლეკი ალაღარებისათვის საქეშქელო უფლებების უცვლელად დატოვება იყო ის ერთადერთი პირობა, ურომლისოდაც ისინი ცარიზმს მხარს არ დაუჭერდნენ. თვითმპყრობელობის დაპირებანი: მოქეშქელე ინგილო გლეხების ლეკი ალაღარების დამოკიდებულებიდან განთავისუფლების და მათზე მთელი რიგი „სარგებლობათა გავრცელების“ შესახებ, დავიწყებას მიეცა.

¹ მ. დუმბაძე, საარქივო საბუთები ჭარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 517.

შედარებით არსებითი ხასიათის ღონისძიებანი გატარდა კარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქში მცხოვრებ ინგილო გლეხების მიმართ 1856—1859 წლებში, როდესაც კარ-ბელაქანში გაიხსნა და მუშაობა დაიწყო დროებითმა კომისიამ. მას დავალებული ჰქონდა შეემუშაებინა მოსახრებები იმ ინგილოების მუსლიმანთა საადგილმამულო დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლების შესახებ, რომელთაც ახლად მიიღეს ქრისტიანული სარწმუნოება. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ამ კომისიის მიერ შემუშავებული ღონისძიებანი შეეხო მხოლოდ ინგილოთა გარკვეულ ნაწილს, კერძოდ იმათ, რომელნიც ცხოვრობდნენ ყოფილ ელისუს ტერიტორიაზე.

ჯერ კიდევ 1826 წელს კარ-ბელაქანში მყოფი რუსი მოხელე პოლკოვნიკი კოცებუ წერდა, რომ მიუხედავად იმ სასტიკი შევიწროვებისა, რომელსაც ინგილოები ლეკთაგან განიცდიდნენ, ისინი მაინც ფარულად ქრისტიანულ სარწმუნოებას აღიარებდნენ¹. მაგრამ ფანატიკური მუსლიმანური მოსახლეობის გარემოცვაში მყოფ ინგილოებს შესაძლებლობა არ ჰქონდათ ოფიციალურად ელიარებინათ ქრისტიანული სარწმუნოება. დიდად არ გაუმჯობესებულა ამ მხრივ მდგომარეობა კარ-ბელაქანში რუსეთის ხელისუფლების დამყარების პირველ ხანებშიც. რუსეთის ცარიზმის მიერ ჩატარებული ადმინისტრაციული რეფორმების შედეგად, კარ-ბელაქანი და მასში მცხოვრები ინგილოები კვლავ ჩამოშორებულნი იყვნენ საქართველოსა და დანარჩენი ქართველებისაგან. მუსლიმანური მოსახლეობის გარემოცვაში დარჩენილ ინგილოების მიერ აშკარად და ოფიციალურად ქრისტიანული სარწმუნოების აღიარებას დიდი სიძნელეები ხვდებოდა. გარდა ამისა, თვით რუსეთის მთავრობა გარკვეული ხნის განმავლობაში, მე-19 საუკუნის 50—60-იან წლებამდე, სანამ იგი დადისტნელი ტომების და საერთოდ კავკასიის საბოლოო დაპყრობისათვის იბრძოდა, ერიდებოდა კარ-ბელაქანში ქრისტიანობის გავრცელებისათვის რაიმე პრაქტიკული ღონისძიებების გატარებას, იმ მიზნით, რომ ამით მას არ გამოეწვია კარ-ბელაქანში მცხოვრები მუსლიმანური მოსახლეობის

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18498, лл. 3—11.

უკმაყოფილება. იგი ქრისტიანობის პროპაგანდას ამ მხარეზე ჯერჯერობით ნაადრევად თვლიდა. ქრისტიან ინგილოთა რიცხვის ზრდა შესამჩნევი ხდება მხოლოდ 1850 წლიდან. ამ წელს სოფელ კახიდან თბილისში გამოცხადდა 8 ინგილო, რომელთაც ქრისტიანული სარწმუნოების მიღების სურვილი განაცხადეს. მათი თხოვნა მეფისნაცვალმა ვორონცოვმა დააკმაყოფილა და სიონის ტაძარში ისინი კიდევ მოინათლნენ. ამის შემდეგ, ქრისტიანობის გავრცელებამ განსაკუთრებით ფართო ხასიათი მიიღო ქარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქის აღმოსავლეთ ნაწილში — ყოფილ ელისუს სასულთნოში¹. 1856 წელს შეკრებილი ცნობების მიხედვით, ელისუს საბოქაულოში (ყოფილი ელისუს სასულთნო) მცხოვრებ ქრისტიან და მუსულმან ინგილოთა რიცხვი 371 კომლს შეადგენდა. ამთგან ქრისტიანული სარწმუნოება მიიღეს: 1850 წელს — 8 სულმა, 1851 წელს — 1116 სულმა, 1852 წელს — 55, 1853 წელს — 218, 1854 წელს — 134, 1855 წელს — 122 — სულ 1653 სულმა². იმისათვის, რომ უფრო წინ წასულიყო ელისუს სასულთნოში ქრისტიანობის გავრცელების საქმე, რუსეთის მთავრობამ გადაწყვიტა: ის ინგილოები, რომელნიც ახლად მიიღებდნენ ქრისტიანობას, გაეთავისუფლებინა ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებიდან. ამ მიზნით, მეფისნაცვალ, გენერალ-ადიუტანტ მურავიოვის ბრძანებით, 1856 წლის 13 ივლისს ჩამოყალიბდა სპეციალური დროებითი კომისია, რომელსაც დაევალა შეემუშავებინა გეგმა, რა გზითა და რა საშუალებით უნდა მომხდარიყო ინგილოების განთავისუფლება ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებისაგან. კომისიის ხელმძღვანელობას კარგად ჰქონდა შეგნებული ერთი გარემოება: ინგილოების ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლებას რეალური ხასიათი რომ მიეღო, ამისათვის საჭირო იყო იმ მიწების ბევრთა მფლობელობიდან გამოსყიდვა, რომლებზედაც ინგილოები ცხოვრობდნენ და რომელთა სარგებლობისათვის ინგილოები ბევრებს საქმეშქელო გადასახადებს უხდიდნენ. ამი-

¹ შ. ღუმბაძე, საარქივო მასალები ქარ-ბელაქნის შესახებ, გვ. 497.

² ცსსა, ფ. 240, აღწ. 1, საქმე 572, ფურც. 20—26.

რომ კომისიაც შეუდგა საამისოდ საშუალებების გამოჩახვას. როგორც ცნობილია, 1844 წელს, ელისუს სულთნის, დანიელ-ბეგის და მისი მომხრე ზოგიერთი ბეგის რუსეთის მთავრობისადმი ლალატისა და მათი შამილის მხარეზე გადასვლის შემდეგ, რუსეთის მთავრობამ ელისუს სასულთნო, როგორც დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული, გააუქმა და იგი ელისუს უბნის სახელწოდებით კარ-ბელაქნის სამხედრო ოლქს შეუერთა. რუსეთის ხელისუფლებამ მოახდინა დანიელ-ბეგისა და მისი მომხრე ბეგების მამულების კონფისკაცია და იგი სახელმწიფოს საკუთრებად გამოაცხადა. და აი, მეფისნაცვალმა, გენ.-ადიუტ. მურავიოვმა, ელისუს სასულთნოში მცხოვრებ ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე ახლად მოქცეულ ინგილოების ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებისაგან განსათავისუფლებლად ყველაზე საუკეთესო საშუალებად ჩათვალა მოეხდინათ მიწების ურთიერთგაცვლა. ბეგებისათვის ინგილოებით დასახლებული მიწების სანაცვლოდ მთავრობას უნდა მიეცა იმავე რაოდენობის მიწები, ელისუს სასულთნოში არსებული მიწების იმ ფონდიდან, რომელიც სახელმწიფოს საკუთრებაში გადავიდა ელისუს სულთნის, დანიელ-ბეგის გაქცევის შემდეგ. კომისიამ სავსებით მისაღებად ჩათვალა გენ.-ადიუტ. მურავიოვის მოსაზრება და მის შესაბამისად 1858 წლის დეკემბრის თვეში კიდევაც მიიღო გადაწყვეტილება, ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე ახლად მოქცეულ ინგილოების ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლების შესახებ¹. ელისუს საბოქაულოში ინგილოური სოფელი სულ 7 იყო: კახი, მეშაბაში, ქოთუქლო, ალიბეგლო, ყორადანი, სუსკენტი და შოთავარი. ამათგან სუსკენტსა და შოთავარში მცხოვრებ ინგილოებს არ განუცხადებიათ სურვილი ქრისტიანობის მიღებაზე, ამიტომ კომისიას ისინი მხედველობაში არ მიუღია (სუსკენტელებს თავიანთი საკუთარი მიწები ჰქონდათ (ნასყიდი), საქეშქელო გადასახადებს ისინი არავის არ უხდიდნენ). სოფელ ალიბეგლოს ინგილოებს მართალია მიღებული ჰქონდათ ქრისტიანული სარწმუნოება, მაგრამ ისინი საქეშქელო გადასახადებს

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 2, საქმე 3, ფურც. 1—3.

სახელმწიფოს უხდიდნენ, რადგანაც მათ სახელმწიფო მიწები ეჭირათ. ასე რომ, ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულები-საგან მთავრობას უნდა განთავისუფლებინა ოთხი ინგილოური სოფელი: კახი, მეშაბაში, ქოთუქლო და ყორალანი. ამ სოფლებში მცხოვრებ ინგილოებს 1856 წლისათვის უკვე საბოლოოდ ჰქონდათ მიღებული ქრისტიანობა¹. ამ სოფლებში, როგორც ვიცით, საქეშქელო მიწები ჰქონდათ ელისუელ ბეგებს და ჰარელ ალაღარებს. რუსეთის მთავრობამ ამ საქეშქელო მიწების სანაცვლოდ ელისუელ ბეგებს და ჰარელ ალაღარებს სახელმწიფოს განკარგულებაში არსებული მიწების ფონდიდან გამოუყო იმავე რაოდენობის და იმავე შემოსავლის მიმცემი საქეშქელო მიწების ნაკვეთები. ამიერიდან კახის, მეშაბაშის, ქოთუქლოს და ყორალანის ინგილოები თავისუფლდებოდნენ ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებისაგან. ბეგთა მფლობელობიდან გამოსყიდული საქეშქელო მიწის ნაკვეთები გადადიოდა მათ უფასო სარგებლობაში, ე. ი. ისინი თავისუფლდებოდნენ საქეშქელო გადასახადისაგან. ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებიდან განთავისუფლებულნი იქნენ აგრეთვე სოფელ ალიბეგლოს ინგილოები, რომელთა საქეშქელო მიწების გამოსყიდვა მთავრობას არ მოუხდენია, რადგან ეს მიწები უკვე სახელმწიფოს განკარგულებაში იმყოფებოდა. ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე ახლად მოქცეული ინგილოები 6 წლით თავისუფლდებოდნენ საერობო გადასახადისაგან და მთელი რიგი შეღავათები ენიჭებოდათ სახელმწიფო გადასახადებში². დროებითი კომისიის მიერ მიღებული გადაწყვეტილება — ელისუს სასულთნოში მცხოვრებ ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე ახლად მოქცეულ ინგილოების მუსულმანთა საადგილმამულო დამოკიდებულებიდან განთავისუფლების შესახებ — 1859 წლის 6 დეკემბერს დამტკიცებულ იქნა იმპერატორის მიერ³. ინგილოების მუსულმანთა საადგილმამულო დამოკიდებულებიდან განთავისუფლებამ და ქრისტიანობის ფართოდ გავრცელებამ დიდი უკმაყოფილება

¹ ცსსა, ფ. 236, აღწ. 2, საქმე 3, ფურც. 5—6.

² იქვე, ფურც. 47—49.

³ იქვე, ფურც. 82—83.

გამოიწვია ზაქათლის ოლქში მცხოვრებ მუსულმანურ წრე-
ებში. ამის აშკარა დადასტურებას წარმოადგენდა 1863 წლის
გაზაფხულზე, ზაქათალაში მომხდარი აჯანყება. ამ აჯანყების
გამომწვევე ერთ-ერთ ძირითად მიზეზად უნდა ჩაითვალოს
ზაქათლის ოლქში მცხოვრები მუსულმანური მოსახლეობის
პროტესტი ინგილოთა შორის ქრისტიანობის გავრცელების
წინააღმდეგ. საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო საინ-
ტორიო არქივში დაცული მასალებიდან ირკვევა, რომ მღელ-
ვარება ზაქათლის ოლქში დაიწყო მას შემდეგ, რაც ცნობილი
გახდა მთავრობის გადაწყვეტილება ქრისტიანულ სარწმუნო-
ებაზე ახლად მოქცეულ ინგილოების ლეკთა საადგილმამუ-
ლო დამოკიდებულებებისაგან განთავისუფლების შესახებ¹. ამ
ამბავმა განსაკუთრებით ჭარული აღალარები შეაშფოთა (სა-
ამისო საბაბი მათ ჰქონდათ — ინგილოური საქეშქელო სოფ-
ლების უმრავლესობა ჭარის თემს ეკუთვნოდა). ჭარის თემის
აღალარები ყოველნაირად ცდილობდნენ ხელი შეეშალათ
ინგილოთა შორის ქრისტიანობის გავრცელებისათვის. ჭარე-
ლი მოღები მოსახლეობაში რელიგიურ ფანატიზმს აღვივებ-
დნენ, ნერგავდნენ ქრისტიანობისადმი სიძულვილს. 1863
წელს ადგილი ჰქონდა ქრისტიანი ინგილოების იძულებით ისევ
მაჰმადიანურ სარწმუნოებაში დაბრუნებას. ასე მაგალითად,
სოფ. ყორადანში (აქაურ ინგილოებმა 1856 წელს მიიღეს
ქრისტიანობა) ისევ მაჰმადიანობას დაუბრუნდა 59 კომლი ინგი-
ლო. ისინი კვლავ დაბეგრეს საქეშქელო გადასახადებით ჭარე-
ლი აღალარების სასარგებლოდ². მუსლიმანებს განზრახული
ჰქონდათ რაც შეიძლება ფართოდ გავრცელებინათ ზაქათლის
ოლქში მღელვარება, რადგანაც, ამით, მათი აზრით, მთავრობა
იძულებული გახდებოდა ხელი აეღო ინგილოთა შორის ქრის-
ტიანობის გავრცელებაზე და მათი ლეკთა საადგილმამულო
დამოკიდებულებიდან განთავისუფლებაზე. მეჩეთების წინ
თავმოყრილ ხალხში ისინი ხმებს ავრცელებდნენ, რომ ქრის-
ტიანობა შეიქრა არა მარტო ინგილოთა შორის, არამედ თვით
ლეკებშიც; რომ თითქოს მეფის მთავრობას გადაწყვეტილი

¹ ცსსა, ფ. 416 აღწ. 3, საქმე 1270, ფურც. 1—9.

² ცსსა, ფ. 236, აღწ. 1, საქმე 1, ფურც. 82.

აქვს ლეკებისათვის მიწების ჩამორთმევა და მისი ინგილოგებისათვის გადაცემა. მღელვარება ქარის გარდა ბელაქანს და ყოვეხჩოლსაც მოედო. აჯანყებულებმა გადაწყვიტეს საფრთხე შეექმნათ ზაქათლის ციხისათვის. 1863 წლის 5 და 6 ივნისს აჯანყებულებმა, რომელთაც ჰაჯი მურთუზი ხელმძღვანელობდა, იერიში მიიტანეს ზაქათლის ციხეზე. მაგრამ ციხის გარნიზონმა შესძლო იერიშის მოგერიება. რუსეთის ხელისუფლებამ ზაქათალაში აჯანყების ჩასაქრობად გაგზავნა მასშველი სამხედრო ძალები, რომელთაც შესძლეს აჯანყებულების გაფანტვა. მთავრობა აჯანყების მონაწილეებს სასტიკი რეპრესიებით გაუსწორდა¹.

რუსეთის მთავრობის მიერ ქარ-ბელაქანის სამხედრო ოლქში 1856—1859 წლებში გატარებული ღონისძიება მოქმეშქელე ინგილო გლეხების ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებიდან განთავისუფლების შესახებ, შეეხო მხოლოდ ინგილოთა მცირე ნაწილს, კერძოდ იმათ, რომელნიც ცხოვრობდნენ ყოფილი ელისუს სასულთნო ტერიტორიაზე მდებარე სოფლებში (კახი, მეშაბაში, ალიბეგლო, ქუთუქლო და ყორაღანი). რაც შეეხებოდა ქარ-ბელაქანში ინგილოთა უმრავლესობას (ე. წ. „ენისელის ანუ ალიაბადის ქართულ სოფლებში რომ ცხოვრობდნენ: ალიაბადი, თასმალო, ზაგამი, ჰენგიანი, ვერხვიანი, მოსული და სოფლები: ყანდახი, ყაპანახჩი, მარსანი, ლალაფაშა, ითი-თალა) ისინი კვლავ ლეკთა აღალარების დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ და დაბეგრინი იყვნენ საქეშქელო გადასახადებით. 1861 წელს, როდესაც რუსეთში გამოქვეყნდა იმპერატორის მანიფესტი გლეხთა ბატონყმური დამოკიდებულებიდან განთავისუფლების შესახებ, იმ დროს როდესაც 1864 წელს საქართველოშიც ტარდებოდა საგლეხო რეფორმა, მაშინ ქარ-ბელაქანში მცხოვრებ ქართველ-ინგილო გლეხებმა კავკასიის მეფისნაცვლის მოვალეობის ამსრულებელს, გენ-ადიუტ. გრიგოლ დიმიტრის ძე ორბელიანს მიმართეს შემდეგი თხოვნით: თუ მემკვიდრე ყმები თავისუფლდებიან თავიანთი მემამულეების დამოკიდებულებიდან, იმ მემამულეებისაგან, რომელთა უფლებებმა

¹ ცსსა, ფ. 416, აღწ. 3, საქმე 1270, ფურც. 1—9.

ყმა-გლეხებზე მტკიცდება მთელი რიგი ფაქტებითა და საბუთებით, მაშინ რატომ ჩვენ, მოქმედებულ ინგილო გლეხები არ უნდა განვთავისუფლდეთ ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებისაგან? ლეკებმა ჩვენი მიწა-წყალი და ჩვენი წინაპრები მხოლოდ იარაღის ძალით დაიმორჩილეს, მათ თავიანთი უფლებების დასამტკიცებლად არავითარი ფაქტიური საბუთი არ მოებოვებათ. ამის გამო, — განაგრძობდნენ ინგილოები, — ლეკებს უფლება არ აქვთ მუდმივად ფლობდნენ ჩვენს მიწებს და გვაიძულონ მათ სასარგებლოდ ვიხადოთ გადასახადები. დასასრულ, მოქმედებულ ინგილო გლეხები ორბელიანს თხოვდნენ, რომ მთავრობას მიეღო შესაფერისი ღონისძიებანი ინგილოების ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებიდან განთავისუფლებისათვის¹. ინგილოების თხოვნა სრულიად სამართლიანი იყო.

1869 წლიდან ზაქათლის ოლქში, რუსეთის მთავრობის დავალებით მუშაობა დაიწყო ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიამ. კომისიას დავალებული ჰქონდა ზუსტად შეესწავლა გაბატონებულ ლეკებსა და დამორჩილებულ მოქმედებულ ინგილო და მუღალ გლეხებს შორის არსებული წოდებრივ-საადგილმამულო ურთიერთობანი, გარკვევით დაედგინა და წესრიგში მოეყვანა ინგილო და მუღალი გლეხების საქმედგომო ვალდებულებანი ქარელი ადვოკატების მიმართ. კომისიას, რომელმაც მრავალი წელი იმუშავა, არ შეუშუშავებია რაიმე პრაქტიკული ღონისძიება მოქმედებულ ინგილო გლეხთა მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად. უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს, რომ კომისიის მუშაობაში აშკარად გამოვლინდა მეფის მთავრობის კლასობრივი პოლიტიკა, რომელსაც ის შემოერთებულ ქვეყნებში ატარებდა ადგილობრივ გაბატონებულ ფენის წარმომადგენლებისადმი: ხელუხლებლად დაეტოვებინა მათი საადგილმამულო უფლებები. „ზაქათლის კომისიის“ წევრებმა მიუხედავად იმისა, რომ კარგად იცოდნენ, თუ რა უსამართლოდ ფლობდნენ ქარელი ადვოკატები კახეთის მეფის ყოფილ მიწა-წყალსა და ამ მიწა-წყალზე მცხოვრებ მოქმედებულ ინგილო გლეხებს, მათ

¹ ცსსა, ფ. 416, აღწ. 3, საქმე 1295, ფურც. 16—17.

მინც ცნეს ქარელ ალაღარების მემამულეობა. ის მიწებ^ა, რომლებიც იმყოფებოდნენ მოქეშქელე ინგილო და მულალო^ა გლეხების სარგებლობაში, მეფის მთავრობამ ქარ-ბელაქნელი^ა ლეკი ალაღარების სრულ საკუთრებად აღიარა¹. მეფის მთავრობის სოციალ-პოლიტიკური ტენდენციების დაღი აზის იმ განსაზღვრას, რომელიც კომისიამ მისცა მოქეშქელე გლეხებსა და ალაღარებს შორის არსებულ ურთიერთობას. კომისიის განმარტებით, ქეშქელი ინგილო და მულალი გლეხისათვის წარმოადგენდა მუდმივ იჯარას უაღრესად ხელსაყრელ და ზუსტად განსაზღვრულ პირობებში². რა თქმა უნდა, მოქეშქელე გლეხების იჯარადრებად ჩათვლა ყოველად შეუძლებელია. ჩვენ აღნიშნული გვაქვს, რომ მოქეშქელე გლეხები ფაქტიურად მიმაგრებულნი იყვნენ საქეშქელო მიწებზე და დაბეგრილნი იყვნენ მძიმე საქეშქელო გადასახადებით. მეფის მთავრობას მოქეშქელე გლეხებსა და ალაღარებს შორის არსებული ურთიერთობის ასეთი „შეფერადება“ ესაჭიროებოდა იმისათვის, რომ როგორმე თავი აერიდებინა მოქეშქელე გლეხების ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებიდან განთავისუფლები-სათვის. ზაქათლის წოდებრივ-საადგილმამულო კომისიამ, რომელიც მეფის მთავრობის კარნახით მუშაობდა, მოქეშქელე ინგილო გლეხები კვლავ ქარელი ალაღარების მფლობელობაში დატოვა. მოქეშქელე ინგილო გლეხების ლეკთა საადგილმამულო დამოკიდებულებიდან განთავისუფლება საბოლოოდ შესაძლებელი გახდა მხოლოდ მე-20 საუკუნეში — 1914 წელს.

თუ შევაჯამებთ ყველა იმას, რაც ზემოთ ითქვა ქარ-ბელაქანში მცხოვრებ მოქეშქელე ინგილო გლეხების მიმართ მეფის მთავრობის მიერ 1830, 1838, 1869—1874 წლებში გატარებული ღონისძიებების შესახებ, შეგვიძლია ზოგადად დავასკვნათ, რომ ქარ-ბელაქნის შემოერთებისას რუსეთის ცარიზმმა (გამოდინდა რა რუსეთის იმპერიის სახელმწიფოებრივი ინტერესებისაგან) ოფიციალურად ცნო ქარ-ბელაქნელი ლეკი ალაღარების მემამულეობა და ისინი მათ მიერ უსამართ-

¹ ცსსა, ფ. 5, აღწ. 1, საქმე 8254, ფურც. 17

² იქვე, ფურც. 22.

ლოდ მიტაცებული კახეთის სამეფოს ყოფილი მიწა-წყლისა და ამ მიწა-წყალზე მცხოვრებ მკვიდრი ქართველ-ინგილო გლეხების კანონიერ მფლობელებად აღიარა.

მიუხედავად ზემოთ აღნიშნულისა, რუსეთთან შეერთების შემდეგ, მოქმედებდა ინგილო გლეხების სოციალურ-ეკონომიურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა. ამიერიდან მებატონე ლეკებსა და მოქმედებდა ინგილო გლეხებს შორის რუსეთის მთავრობა დგებოდა. მეფის მთავრობამ შეისწავლა და გაარკვია ლეკ ალაღარებსა და ალიაბადის ქართულ სოფლებს (ინგილოებს) შორის არსებული ურთიერთდამოკიდებულებანი, იმ მიზნით, რომ ლეკთა მფლობელობაში მყოფი ქართული სოფლების მცხოვრებლებს ლეკი ალაღარების სასარგებლოდ ეხადათ ზუსტად განსაზღვრული გადასახადები და, რომ ლეკ მფლობელთა მხრივ გადასახადების აკრეფისას ადგილი არ ჰქონოდა ძალმომრეობას და თვითნებობას. ინგილოებს უფლება ეძლეოდათ თავისუფლად ელიარებიანათ ქრისტიანული სარწმუნოება.

წინასიტყვიობა	3
თავი I — ლექთა „უბატონო თემების“ ჩამოყალიბება აღმოსავლეთ კახეთში	5
თავი II — ქარ-ბელაქნის საკითხისათვის XVIII საუკუნის საქართველოს ისტორიაში	32
თავი III — ქართველი გლეხის (ინგილოს) მდგომარეობა ქარ-ბელაქანში	57
თავი IV — ქარ-ბელაქანი (კაკ-ენისელი) XIX საუკუნის პირველ მესამედში	92
თავი V — მეფის რუსეთის მიერ ქარ-ბელაქანში ინგილოთა მიმართ გატარებული ღონისძიებანი	153

რედაქტორი გ. გიგაური
 მხატვარი ნ. ლაფაჩი
 ტექნიკური რედაქტორი ნ. ქავთარაძე
 კორექტორი ნ. თავაძე
 გამომშვეები დ. იამანიძე

გადიეცა წარმოებას 2/X-71 წ. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 16/VIII-72 წ.
 ქალ. ზომა 84×108¹/₃₂. პირობითი ნაბეჭდი თაბახი 8,82.
 საალრ.-სავამომც. თაბახი 7,88
 უე 01452. ტირაჟი 5000. შეკვ. № 1286.
 ფასი 58 კაპ.

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“
 თბილისი, მარჯანიშვილის 5.

საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს ბეჭდვითი სიტყვის სახელმწიფო
 კომიტეტის მთავარპოლიგრაფმრეწველობის თბილისის სტამბა № 4.
 Тбилисская типография № 4 Главполиграфпрома Государственного
 комитета Совета Министров Грузинской ССР по печати

